

**HATAY MUSTAFA KEMAL ÜNİVERSİTESİ
FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ TARİH BÖLÜMÜ DERGİSİ**

Cilt - Volume : 3

Sayı - Issue : Salgın Hastalıklar Özel Sayısı

Bellek Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi

Bellek International Journal of History and Culture Research

ISSN: 2717-6142

2021

Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi
Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Dergisi

Cilt - Volume : 3

Sayı - Issue : Salgın Hastalıklar Özel Sayısı

BELLEK Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi

BELLEK International Journal of History and Culture Studies

ISSN: 2717-6142

2021

Contact / İletişim

Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Tayfur Sökmen Kampüsü-Antakya/HATAY

Phone : +90 326 245 58 68/11106

Fax : +90 326 245 58 67

e-mail : bellek@mku.edu.tr

web : <https://dergipark.org.tr/tr/pub/bellek>

Copyright © 2021
Hatay Mustafa Kemal University Faculty of Arts and Sciences History Department
All rights reserved

BELLEK Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi Editör Kurulu

BELLEK International Journal of History and Culture Studies Editorial Board

---

Sahibi / Owner

Assoc. Prof. Dr. Olcay ÖZKAYA DUMAN

(On Behalf of The Department of History, Hatay Mustafa Kemal University)

Baş Editör-Yazı İşleri Müdürü / Editor-in-Chief

Assoc. Prof. Dr. İsa KALAYCI, (Hatay Mustafa Kemal University-Hatay/Turkey)

Editörler / Editors

Prof. Dr. Maria IVANICS, Szeged University-Szeged/Macaristan

Assoc. Prof. Dr. Olcay ÖZKAYA DUMAN, HMKU-Hatay/Turkey

Assist. Prof. Dr. Gokhan KALMIS, HMKU-Hatay/Turkey

Dr. Irwan SAIDIN, Malaysia National University-Selangor/Malaysia

Assist. Prof. Dr. İsmail BULBUL, HMKU-Hatay/Turkey

Assist. Prof. Dr. Mustafa Tayfun USTUN, Ataturk University-Erzurum/Turkey

Assist. Prof. Dr. Mikail KOLUTEK, HMKU-Hatay/Turkey

Assist. Prof. Dr. Mustafa İSİK, HMKU-Hatay/Turkey

Assist. Prof. Dr. Roza ABDİKULOVA, Kyrgyzstan-Turkey Manas Univ.

Bishkek/Kyrgyzstan

Dr. Sebahattin ABDURRAHMAN, Middlesex University-London/England

Assist. Prof. Dr. Sedat BİLİNİR, HMKU-Hatay/Turkey

Yabancı Dil Editörü / Foreign Language Editor

Assist. Prof. Dr. Mustafa Tayfun USTUN, Ataturk University-Erzurum/Turkey

Danışma Kurulu / Advisory Board

- Prof. Dr. Alpaslan CEYLAN (Manas Üniversitesi-Bişkek/Kırgızistan)
Prof. Dr. Bülent BAKAR (Marmara Üniversitesi-İstanbul/Türkiye)
Prof. Dr. Erdal AÇIKSES (Fırat Üniversitesi-Elazığ/Türkiye)
Prof. Dr. Fahrettin TIZLAK (Akdeniz Üniversitesi-Antalya/Türkiye)
Prof. Dr. Hayri ÇAPRAZ (Süleyman Demirel Üniversitesi-Isparta/Türkiye)
Prof. Dr. Metin AKİS (Kilis 7 Aralık Üniversitesi-Kilis/Türkiye)
Prof. Dr. Mustafa ALKAN (Gazi Üniversitesi-Ankara/Türkiye)
Prof. Dr. Mustafa ÖZTÜRK (İzmir Demokrasi Üniversitesi-İzmir/Türkiye)
Prof. Dr. Nuri YAVUZ (Artvin Çoruh Üniversitesi-Artvin/Türkiye)
Prof. Dr. Orhan DOĞAN (Sütçüimam Üniversitesi-Kahramanmaraş/Türkiye)
Prof. Dr. Orhan KILIÇ (Fırat Üniversitesi-Elazığ/Türkiye)
Prof. Dr. Osman AKANDERE (Necmettin Erbakan Üniversitesi-Konya/Türkiye)
Prof. Dr. Oktay KIZILKAYA (Kafkas Üniversitesi-Kars/Türkiye)
Prof. Dr. Osman KÖSE (Polis Akademisi-Ankara/Türkiye)
Prof. Dr. Rahmi DOĞANAY (Fırat Üniversitesi-Elazığ/Türkiye)
Prof. Dr. Salih ÇEÇEN (Ankara Üniversitesi-Ankara/Türkiye)
Prof. Dr. Temuçin Faik ERTAN (Ankara Üniversitesi-Ankara/Türkiye)
Prof. Dr. Yücel ÖZTÜRK (Sakarya Üniversitesi-Sakarya/Türkiye)
Prof. Dr. Zekeriya KURŞUN (Marmara Üniversitesi-İstanbul/Türkiye)
Prof. Dr. Zeki ÇEVİK (Balıkesir Üniversitesi-Balıkesir/Türkiye)
Doç. Dr. Akin BİNGÖL (Kafkas Üniversitesi-Kars/Türkiye)
Doç. Dr. M. Bilal ÇELİK (Sakarya Üniversitesi-Sakarya/Türkiye)
Doç. Dr. Ebru GÜHER (Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi-Osmaniye/Türkiye)
Doç. Dr. Hamit ŞAFAKÇI (Artvin Çoruh-Üniversitesi-Artvin/Türkiye)
Doç. Dr. Meral KUZGUN (Kilis 7 Aralık Üniversitesi-Kilis/Türkiye)
Doç. Dr. Nasrullah UZMAN (Hacı Bayram Veli Üniversitesi-Ankara/Türkiye)
Doç. Dr. Nurgül YILDIRIM (Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi-Hatay/Türkiye)
Doç. Dr. Özer ÖZBOZDAĞLI (Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi-Hatay/Türkiye)
Doç. Dr. Sacit UĞUZ (Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi-Hatay/Türkiye)
Doç. Dr. Selim KAYA (Afyon Kocatepe Üniversitesi-Afyonkarahisar/Türkiye)
Doç. Dr. Şeyma AY ARÇIN (Pamukkale Üniversitesi-Denizli/Türkiye)
Doç. Dr. Volkan PAYASLI (Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi-Hatay/Türkiye)
Dr. Öğr. Üyesi Enis DİNÇ (Türk-Alman Üniversitesi-İstanbul/Türkiye)
Dr. Öğr. Üyesi Gülseren MUTLU (Pamukkale Üniversitesi-Denizli/Türkiye)
Dr. Öğr. Üyesi Hakan TÜRKKAN (Karabük Üniversitesi-Karabük/Türkiye)
Dr. Öğr. Üyesi Işıl IŞIK BOSTANCI (Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi-Hatay/Türkiye)
Dr. Öğr. Üyesi İbrahim EFE (Kilis 7 Aralık Üniversitesi-Kilis/Türkiye)
Dr. Öğr. Üyesi Oğuzhan SAMIKIRAN (Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi-Hatay/Türkiye)
Dr. Öğr. Üyesi Süleyman HATIPOĞLU (Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi-Hatay/Türkiye)

Sayı Hakemleri / Reviewers of the Issue

Doç. Dr. Ahmet İLYAS (Batman Üniversitesi)
Doç. Dr. Cengiz ŞAVKILI (Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi)
Doç. Dr. Mustafa ÇABUK (Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi)
Doç. Dr. Olcay ÖZKAYA DUMAN (Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Esat AKTAŞ (Bayburt Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Sedat BİLİNİR (Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi)
Öğr. Gör. İrfan ALADAĞ (Bingöl Üniversitesi)
Doktorant Ahmet ÇAPARLAR (Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi)
Uzm. Cumali BOZPINAR (Çevre ve Şehircilik Bakanlığı)
Bahri Oğuzhan DEMİREZEN (Erciyes Üniversitesi)

Tasarım / Design

Aysel TINAZ, aysel.tnaz@gmail.com

Dergi içerisinde yer alan içeriklerden sadece ilgili yazarlar sorumludur. Editör kurulu sorumlu tutulamaz. BELLEK Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi, Hakemli bir dergidir. Yılda 2 sayı (özel sayı hariç) olacak şekilde yayınlanır.

SUNUŞ

İnsanlık tarihi boyunca, toplumları etkileyen salgın hastalıklar görülmüştür. Bunlardan biri de 2019 yılı Aralık ayında Çin'in Vuhan Bölgesi'nde çıkan COVID-19'dur. Ortaya çıktığı günden itibaren

çok hızlı bir yayılma göstererek, tüm dünyayı adeta esir alan bu salgın, her alanda olduğu gibi tıp alanında da pek çok olumsuzluğun yaşanmasına neden olmuştur. Ancak ülkemizde bu salgın hastalığa karşı uygulanan tedbirler, muhtemel olumsuz sonuçları minimize etmede son derece etkili olmuştur.

İnsanlık tarihi açısından bir yıl gibi kısa sayılabilecek bir sürede yaşadıklarımız, bizlere hem yeni salgın hastalıkların çıkabileceğini hem eski hastalıkların nüksedebileceğini gösterdi. Bununla birlikte, bilim ve teknolojiadaki gelişmeler, hastalıklara karşı çözüm bulma süresinin de bir hayli hızlandığını ortaya koydu.

COVID-19 gerçeğinin bizleri bir kez daha tarihte yaşanan salgın hastalıklara yönlendirmesi, insanlık tarihinde yaşanan salgınlara dair merakımızı ve ilgimizi de artırdı. Üniversitemizin Tarih Bölümü bünyesinde faaliyet gösteren *BELLEK Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, "Salgın Hastalıklar" konusunda özel bir sayı çıkarmıştır. Bu vesileyle, insanlığın ortak problemlerinden olan salgın hastalıklara dikkat çekilmiştir. Böylesi bir hassas meseleyi gündemine alarak bilime katkı sağlayan tüm kadroyu kutluyorum. Nice akademik yayınların çıkarılması temennisiyle...

Prof. Dr. Hasan KAYA

Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi Rektörü

EDİTÖRDEN

Aralık 2019’da Çin’in Hubei Bölgesi’nin başkenti Vuhan’da başlayan SARS-CoV-2 virüsünün neden olduğu hastalık tüm dünyayı etkiledi. Gündelik yaşamın seyrini değiştiren bu pandemik hastalık, akademik çevreler tarafından çeşitli yönleriyle ele alındı. Hâlâ toplumlar üzerindeki tesiri derinden devam eden bu hastalık, hangi alanda olursa olsun bilim insanlarının “*tarihte salgın hastalıklar*” bahsine yönelmesine yol açtı. Böylece problemin anlaşılıp-insanlara faydalı olmasını isteyen araştırmacılar, doğrudan veya dolaylı olarak tarih adı verilen engin laboratuvara girmek ihtiyacı hissettiler.

Tarih, başlı başına bir disiplindir. Bununla birlikte her bilim alanının da bir tarihi vardır. Dolayısıyla her bilim insanı bir şekilde tarih biliminin temel evrensel araştırma kaidelerine ihtiyaç duyarlar. Bilimler arasındaki bu bağın anlaşılması ve güçlenmesi, insanlığı tehdit eden sorunlara karşı hızlı ve müşterek hareket etmede çok büyük ehemmiyet kesp eder. İşte bu bilinçle, dergimizde “*Salgın Hastalıklar Özel Sayısı*”nı yayınlamaya karar verdik. İnsanlığın ortak problemi olan salgın hastalıklar konusunda makaleler yayınlayarak, bilinçli insan düzeyinin ve sayısının artırılmasına ufak da olsa bir katkı sağlamayı amaçladık.

BELLEK Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi’nin üçüncü yılında (C. 3, Salgın Hastalıklar Özel Sayısı) okuyucularımızın istifadesine dört araştırma ve bir çeviri makalesi sunduk. Her zaman olduğu gibi, dergimizin bu sayısının yayınlanmasında yekvücut olan Tarih Bölümü’nün güzîde öğretim elemanlarına teşekkür ederiz. İlk sayımızdan beri bölümümüzün bir üyesi gibi bizimle fedakârane çalışan Dr. Sinan SCHREGLMANN’ı anmadan geçemeyeceğiz. Elbette bu sayının sebep-i hikmet-i olan altı yazarımıza ayrı ayrı teşekkür etmek hem bir zorunluluk hem de bir hak teslimi meselesidir. Makalelerimizi değerlendirme zahmeti gösteren tüm hakemlerimiz sağ olsunlar. Özel sayımızın keyifle okunması temennisiyle...

28/02/2021

Doç. Dr. İsa KALAYCI
(Baş Editör)

İÇİNDEKİLER/INDEX

Araştırma Makaleleri / Research Articles

Ahmet Caner ÇATAL

Salgın Hastalıklarla Mücadelede Osmanlı Taşra
Belediyelerinden Örnekler 1-14

Mehmet Yusüf ÇELİK

Antakya-Halep Çevresinde Veba Salgınları ve Sosyo-Ekonomik
Hayata Etkileri (XIV-XV. Yüzyıllar).....15-30

Sacit UĞUZ

Karataban (Pebrine) ve Baygınlık (Flacherie) Salgınlarının Osmanlı
İpek Böcekçiliğine Etkileri 31-47

Ümmügülsüm CANDEĞER

İkinci Dünya Savaşı Döneminde Türkiye’de Hummayı Kulâi
(Şap Hastalığı) (1938-1942).....48-64

Çeviri Makalesi / Translation Article

Haktan BİRSEL & Nahid MALAZİZİ

Dr. Jean Lauminier’e Göre: Tarih Boyunca Veba ve
Yarattığı Felaketlere Bakış 65-82

SALGIN HASTALIKLARLA MÜCADELEDE OSMANLI TAŞRA BELEDİYELERİNDEN ÖRNEKLER*

EXAMPLES FROM THE MUNICIPALITIES OF OTTOMAN PROVINCES IN STRUGGLE AGAINST EPIDEMICS

Ahmet Caner ÇATAL**

Makale Bilgisi/Article Info: Geliş/Received: 17/01/2021 Düzeltme/Revised: 22/02/2021 Kabul/Accepted: 22/02/2021

Araştırma Makalesi/Research Article

Atıf / Cite as: Çatal, A. C. (2021). Salgın hastalıklarla mücadelede Osmanlı taşra belediyelerinden örnekler. *Bellek Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, 3 (Salgın Hastalıklar Özel Sayısı), 1-14

ÖZ

Salgın hastalıklar, tarihin çeşitli zamanlarından beri insanlığı tehdit etmiştir. Yüzyıllardır deprem, yangın, kıtlık ve iklim değişikliği gibi doğal afetlerden daha fazla etkiye sahip olan salgın hastalıklar, birkaç hafta veya yıl içinde milyonları bulacak boyutta insanların ölümüne neden olmuştur. Kolera, veba, tifo, çiçek, frengi ve grip gibi pek çok türdeki hastalık önlem alınmadığı surette salgın haline dönüşerek insanlık hafızasında derin izler bırakmıştır. Farklı zaman dilimlerinde çeşitli ülkelerde ortaya çıkan salgın hastalıklara, geniş toprak parçasına sahip olan Osmanlı Devleti de maruz kalmıştır.

XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde salgın hastalıklara karşı sağlık alanında ciddi atılımların yapıldığı görülmüştür. Ülke genelinde halk sağlığına önem verilmiştir. 1827 yılında yeni tıp okulu açılmış, 1839 yılında da Tıbbiye Nezareti kurulmuştur. 1861 yılında ülkede hekim sayısı kayıt altına alınmaya çalışılmıştır. 1866 yılında sivil tıp okulu açılmış ve 1871 yılında taşra vilayetlerine hekim gönderilmeye başlanmıştır.

Osmanlı Devleti'nde İstanbul dışında belediyeler 1860'lı yıllardan itibaren kurulmaya başlamıştır. Taşra belediyelerinin kurulmasıyla birlikte Osmanlı Devleti'nde sağlık işleri XIX. yüzyılın ikinci yarısında farklı bir boyut kazanmıştır. Belediye bünyesinde doktor, ebe, aşı memuru ve eczacı gibi sağlık personeli görevlendirilmiştir. Salgın hastalıklarla mücadelede belediye personelleri aktif olarak hizmet etmişlerdir.

Bu çalışmada, salgın hastalıkların ne şekilde ortaya çıktığı veya bundan halkın nasıl etkilendiğinden ziyade Osmanlı taşra belediyelerinin salgın hastalıklardaki hizmetlerinden örnekler verilmiştir. Bu noktada belediyelerin sağlık personeli istihdamı, salgınların önlenmesinde faydası görülen sağlık cihazlarının satın alınması, fakirlerin doyurulması gibi hizmetleri tespit edilmiştir. Bu çalışmanın temel materyallerini Osmanlı Arşivi'nden temin edilen belgeler oluşturmaktadır. Bununla birlikte salgın hastalıklar hakkında yapılan tez çalışmalarından ve tetkik eserlerden de istifade edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Belediye, Hastalık, Osmanlı Devleti, Salgın, Yerel Yönetim.

* Bu araştırma sürecinde; TR Dizin 2020 kuralları kapsamında “Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesinde” yer alan tüm kurallara uyulmuş ve yönergenin ikinci bölümünde yer alan “Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiğine Aykırı Eylemlerden” hiçbiri gerçekleştirilmemiştir. Ayrıca bu araştırma “Etik Kurul İzni” gerektirmeyen bir çalışmadır.

** Arş. Gör. Dr.; Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi, Hatay/Türkiye, acanercatal@gmail.com

ORCID: 0000-0001-5112-6170

EXTENDED SUMMARY

Epidemics have threatened the human being for several times. Epidemics have much more effect than the natural disasters as earthquake, fire, scarcity and climate change for the centuries and has caused the death of millions of people in a little while. Many illnesses like cholera, plague, typhoid, variola, syphilis, the flu have left many scars on the memories of human beings. Ottoman Empire has been exposed to these diseases occurred in different time periods.

Important progresses for the epidemics in health were seen in Ottoman in nineteenth century. Great importance had been given to the public health country-wide. A new medicine school was opened in 1827 and The Ministry of Health (Tıbbiye Nezareti) was established in 1839. The number of the doctors was enregistered in 1861. Civil medicine school was opened in 1866 and in 1871 doctors are sent to the provinces.

Municipalities except İstanbul had been established since after 1860. Health Works in Ottoman were taken on different dimension with the help of the establishment of provinces in the second half of 19th Century. Doctors, midwives, immunisation officers and pharmacists were employed in Municipalities. These personnels had worked actively.

In this study, the examples of the services of Ottoman Empire epidemics were given rather than how the epidemics emerged or epidemics' effects on people. At this point services as Medicine personnels' employment of Municipalities, buying of medicine devices and the feeding of poors were seen. Basic materials of this study has formed the documents taken from Ottoman Archive. In the meantime thesis and studies about epidemics were benefited.

People's close relationships with animals, living in community, insufficient health conditions have effects on proliferation of the epidemics. In this respect in struggling with epidemics the biggest service of municipalities is cleaning the cities rather than providing health personnel. When these epidemics especially cholera later plague later variola and typhoid emerged firstly the city was put in quarantine later patients were taken under supervision and were cured. In cities the most importance was given to cleaning, first garbage was collected and thus cleaning was provided in streets. Besides streets were disinfected. In the meantime public houses were always in municipalities' pocket were been made effort thus applications harmful for the people were averted. By realizing these services, municipalities had an effected role in taking important precautions about struggling with epidemics.

One of the most important services in preventing epidemics of the provinces' municipalities is to procure medical instrument such as incubator and pulverizator. Because the microorganisms caused the epidemics and they expanded with water, air, food, clothes and house ware, especially these environments' disinfected is much more important. Pulverizator. For cleaning the air, filters for drinking water, disinfecter machines for the cleaning of house wares and dresses are designed. In Ottoman Empire it is the using of pulverizators and incubators is attempted in 1885. Cleaning committee is constituted in the constitution of Quarantine Administration. Bonkovski Pasha the member of this constitution offered to bring the machines (brand Genest and Herscher) to the country. Even a decision (about bringing the machines) was issued, this attempt couldn't be realised.

Ottoman Empire changed its health activities, that had maintained by doctors and foundations since Classical Age, systematically after 19th Century. The state opened Medicine Schools to educate doctors cause it gave much more importance to the public health. Thus giving health services was thought to the remote corner of the country. The most important development was to establish the municipalities out of İstanbul. The employment of the doctors of country to the constitution of municipalities as a consultant member with regulations and laws had indicated that municipalities had an active role in health services. Opening pharmacies in constitution of municipalities was an important grade at establishing health organisation. Besides employment of the health personnels as doctor, midwife, pharmacist and vaccine officer indicated that approaching solution-oriented to the public's health. Also salaries of these health personnels supplied by the municipalities' budget. This saved the state from material tax.

The Municipalities gave big services in struggling with epidemics in provinces of Ottoman. Especially the employment of health personnels was the main of the struggling with epidemics. Also when the health personnel weren't sufficient in epidemic situations, the municipalities employed new staff. Cleaning the city was taken care. On the other hand municipalities supported the buying of incubator and pulverizator machines-useful for preventing epidemics. All of these services were closely associated with the budget of municipalities. The municipalities with insufficient budget sometimes terminated the health staff, sometimes couldn't meet the food supplies of the unemployed people and requested for help from Finance Ministry. Municipalities with sufficient budget helped the people affected from epidemic to meet food supplies. Briefly municipalities endeavoured with their health and cleaning stuff and machines for because the public continued a healthy life in epidemic period.

Key Words: Ottoman State, Local Administration, Municipality, Epidemic, Disease.

GİRİŞ

Salgın hastalıklar, tarihin çeşitli devirlerinden günümüze insan yaşamını tehdit eden önemli etkenlerin başında gelmektedir. Salgının boyutuna göre ortaya çıktıkları coğrafyada birkaç hafta veya birkaç yıl içinde binlerce hatta milyonlarca insanın ölümüne sebep olmuşlardır.¹ Halk sağlığına önem veren devletler antikçağdan günümüze bulaşıcı ve salgın hastalıklara karşı geliştirdikleri farklı önlemlerle korunmaya çalışmışlardır.² Birçok devlet gibi geniş bir coğrafyaya yayılan Osmanlı Devleti de zaman zaman bulaşıcı ve salgın hastalıklara maruz kalmış ve birtakım tedbirler almıştır.³

Osmanlı Devleti'nde XIX. yüzyıla kadar sağlık hizmetleri vakıflar tarafından yerine getirilmekteydi.⁴ Sağlık işlerinden sorumlu en yetkili kurum da "Hekimbaşılık" kurumuydu. Devlet ile saray mensuplarının sağlık işlerini yürüten Hekimbaşılığın hangi tarihte kurulduğu tam olarak belli değilse de XV. yüzyıldan itibaren varlığı bilinmekteydi.⁵ Kurumun başındaki kişi hekimbaşydı. İslam devletlerinde olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de bimarhaneler ve darüşşifalar kurumlaşmış ve memleketin önemli sağlık müesseseleriydi.⁶ Bunların dışında XIX. yüzyıl öncesinde halkın sağlık ihtiyaçlarını karşılamada hekimbaşının kontrolü altında bulunan bimarhane ve darüşşifa gibi toplumsal nitelik kazanmış kurumsal yapılar dışında, hekimbaşı tarafından serbestçe mesleğini yapmasına izin verilen hekimler kendi özel muayenelerinde (tıbbi dükkân denilen) halk sağlığı hizmetini yerine getirmişlerdi. Bununla birlikte padişah ve yakınları tarafından halka yönelik kurulan hastane, şifa evleri vakıflar aracılığıyla bir kısım sağlık hizmeti verilmeye çalışılmıştı. Ancak halk genellikle serbest çalışan tabip ve cerrahlardan ücret karşılığında hizmet almışlardır. Zira devlet veya hayır kurumlarıyla sunulan sağlık hizmetleri, İstanbul, Bursa, Edirne, Kayseri ve Selanik gibi büyük kentlerle sınırlı kalmıştır.⁷

XIX. yüzyıla gelindiğinde Osmanlı Devleti'nde sağlık alanında birçok gelişme yaşanmış ve aynı zamanda kurumsallaşmaya gidilmiştir. Nitekim 1827 yılında Tıbhane-i Âmire adıyla tıp okulu açılarak öğretime başlamıştır. Bundan sonra sağlık alanındaki gelişmeler Tanzimat'la birlikte yeni bir boyuta girmiştir. Tanzimat'ın ilanı Osmanlı Devleti'nde bütün kurumlarda olduğu gibi sağlık alanında da kendini göstermiştir. Adem-i merkezi bir yapıda kısmen özerk olan vakıflar aracılığıyla işleyen sağlık uygulamaları, 1839 yılında Tıbbiye Nezareti'nin kurulmasıyla sağlık hizmetlerinin merkezileşmesinde ilk aşamayı gerçekleştirilmesi açısından önemlidir.⁸ Hekimbaşılık Kurumu'nun önemli bir kısım yetkileri yeni kurulan bu nezarete devredildi. Ancak nezaretin başında kuruluş yıllarında nazır sıfatıyla yine hekimbaşı bulunmaktaydı. Bu ise yetkilerin tam anlamıyla devredilmesini önemsiz kılıyordu.⁹ Sağlıkla ilgili yönetmeliklerin çıkarılması ve halk sağlığına yönelik denetimin Tıbbiye Nezareti'ne devredilmesi sonucu hekimbaşılık işlevini yitirmiş ve 16 Nisan 1850 tarihinde de

¹ Mesut Ayar, *Osmanlı Devleti'nde Kolera İstanbul Örneği (1892-1895)*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2007, s.1.

² Salgın hastalıkların tarihi gelişimi ve hastalığa karşı bulunan önlemler hakkında bkz. Gülten Dinç, "Bulaşıcı ve Salgın Hastalıklar Tarihine Genel Bir Bakış", *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları Dergisi*, S.18, (Ed.: İbrahim Başaoğlu-Gülten Dinç), İstanbul 2012, s.43-72.

³ Gülten Sarıyıldız, *Hicaz Karantina Teşkilatı (1865-1914)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1996, s.5.

⁴ Fatih Tetik, *Osmanlı Devleti'nin Tanzimat Dönemi Kamu Sağlığı Politikası (1839-1876)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2007, s.8.

⁵ Aslı Taşpınar, *Osmanlı Devleti'nde Sağlık Teşkilatı (1827-1914)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta 2011, s.12.

⁶ İsmail Yaşayanlar, "Osmanlı Devleti'nde Kamu Sağlığının Kurumsallaşmasında Kolera'nın Etkisi", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Salgın Hastalıklar ve Kamu Sağlığı*, (Ed.: Burcu Kurt-İsmail Yaşayanlar), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2017, s.4.

⁷ A. Taşpınar, *Osmanlı Devleti'nde Sağlık Teşkilatı...*, s.18-19.

⁸ A. Taşpınar, *Osmanlı Devleti'nde Sağlık Teşkilatı...*, s.19.

⁹ Esat Aktaş, *Erzurum ve Trabzon Vilayetlerinde Salgın Hastalıklar (1838-1914)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2015, s. 12.

lağvedilmişti.¹⁰ Böylece Hekimbaşılık Kurumu'nun XIX. yüzyılın ortalarına kadar varlığının devam ettiği söylenebilir.

Bu çalışmada XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kurulmaya başlayan Osmanlı taşra belediyelerinin görevleri arasında bulunan halk sağlığının korunmasına yönelik sağlık teşkilatının oluşturulması, kent temizliği, salgın dönemlerinde kullanılması uygun görülen malzemelerin temini ve halkın temel ihtiyaçlarının karşılanması gibi konular Osmanlı Arşivi ışığında açıklanmıştır. Ayrıca salgın hastalıklarla ilgili literatürden de istifade edilerek konunun problem durumu çözüme kavuşturulmaya çalışılmıştır.

1. Osmanlı Devleti'nde Taşra Belediyelerin Kurulması ve Sağlığına Yönelik Gelişmeler

Tanzimat Fermanıyla ülke yönetimi ile başlayan yenileşme hareketleri yerel yönetimlerde de kendini göstermişti. Rusya ile girilen Kırım Savaşı, Osmanlı Devleti'nin müttefikleri olan İngiliz, Fransız ve İtalyan (Piyemonte) askerlerinin İstanbul'a gelmesi ve nüfusun artması sonucu kentte başta temizlik, ulaşım ve sağlık hizmeti gibi sorunlarının yaşanmasına neden olmuştu.¹¹ Ayrıca İhtisab Nezareti'nin de bu tür sorunları çözmeye yetersiz kalması, 16 Ağustos 1855 tarihinde Şehremaneti adıyla İstanbul'da beledi hizmetlerini yerine getirecek yeni bir kurumun oluşmasında önemli bir etken olmuştu.¹² Böylece İstanbul'da Şehremaneti adıyla belediye örgütü oluşturulmuştur.

İstanbul dışında Osmanlı taşra vilayetlerinde belediyelerin kurulması ise 1860'lı yıllardan itibaren başlamıştı. Bu alanda ilk yasal düzenleme 1864 yılında çıkarılan Vilayet Nizamnamesinden sonra yapılmıştı. 1864 Kanunu'nda, Fransız komün sistemi örnek alınarak, "her köy bir belediye dairesi" sayılmışsa da şehir ve kasabalarda kurulacak belediye daireleri için başka bir hükme yer verilmemişti.¹³ Fakat hükümet, bazı vilayetlerde belediye örgütlenmelerine duyulan ihtiyaçların arttığını görünce, bunları karşılamaya yönelik girişimlerde bulunmuştur. Hükümet, taşra vilayetlerinde belediye örgütlenmelerini öncelikle numune şeklinde denemek ve daha sonra yaygınlaştırmak amacıyla ilk olarak, diğer pek çok konuda olduğu gibi, Mithat Paşa'nın yönetimindeki Tuna vilayetinde uygulamaya gitmiş ve başarılı sonuçların görülmesi neticesinde de diğer vilayetlerde örgütlenmenin yaygınlaştırılması için çalışma başlatmıştı.¹⁴ Bunun üzerine, 1867 yılında, önce "Vilayet Dâhilinde Olan Şehir ve Kasabalarda Teşkil Olunacak Daire-i Belediye Meclislerinin Suret-i Tertibi ve Memurların Vezaif-i Hakkında Talimatdır" başlıklı dokuz bentlik bir talimatname ve daha sonra "Daire-i Belediye Meclisinin Vezaif-i Umumiyesi Hakkında Talimattır" başlıklı ve 25 Temmuz 1867 tarihli on altı bentlik diğer bir talimatname yayınlanmıştır.¹⁵

1871 yılında ilan edilen Vilayet Nizamnamesinde belediye teşkilatına dair ayrı bir kısım ayrılmıştı. Nizamnamenin yedinci faslı ile 1867 tarihli talimatlara açıklık getirilmekle birlikte belediyenin görevleri, belediye meclisine seçilebilmek için gerekli şartlar, belediyenin gelir ve gider kalemleri daha ayrıntılı olarak belirlenmişti. Nitekim bu yasal düzenlemelerin uygulamaya sokulması Osmanlı hükümetine belediye hakkında önemli bir tecrübe

¹⁰ Nuran Yıldırım, "Osmanlı Darüşşifalarından Modern Hastanelere", *14. Yüzyıldan Cumhuriyet'e Hastalıklar, Hastaneler, Kurumlar, Sağlık Tarihi Yazıları –I*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2014, s.272.

¹¹ Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat Döneminde Modern Belediyeciliğin Doğuşu- Yerel Yönetim Metinleri*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2010, s.3-4.

¹² Tarkan Oktay, *Osmanlı'da Büyükşehir Belediye Yönetimi: İstanbul Şehremaneti*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2011, s.17.

¹³ İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, T.T.K. Yayınları, Ankara 2011, s.177.

¹⁴ Erkan Serçe, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İzmir'de Belediye (1868-1945)*, Dokuz Eylül Yayınları, İzmir 1998, s.35.

¹⁵ Talimatlar hakkında bkz. *Düstur, Tertib-i Evvel*, C. 2, s. 491-497; M. Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat Döneminde Modern Belediyeciliğin Doğuşu...*, s.201-207.

kazandırmıştı. 23 Aralık 1876 tarihinde açılan Meclis-i Mebusan'ın ilk görevi de vilayetlerdeki belediye teşkilatını yeniden düzenleyecek bir kanun çıkarmak olmuştu. Nitekim 5 Ekim 1877 tarihinde Vilayat Belediye Kanunu yürürlüğe konulmuştu. Vilayat Belediye Kanunu bazı maddelerde değişiklikler yapan ek düzenlemelerle takviye edilerek, 1930 yılına kadar yürürlükte kalmıştır.¹⁶

Taşra belediyelerinin kurulmasıyla birlikte Osmanlı Devleti'nde sağlık işleri XIX. yüzyılın ikinci yarısında farklı bir boyut kazanmıştır. Devletin geniş bir coğrafyaya yayılması halk sağlığına yönelik uygulamaların kapsamını daraltmakla birlikte sağlık hizmetlerinin ulaşımını yetersiz kılmaktaydı. Bu durum belediyelerin sağlık alanında görevlendirilmesine neden olacaktı. Her ne kadar toplum sağlığı ile ilgili 1838 yılında kurulan ve 1840 yılında uluslararası bir nitelik kazanan Meclis-i Tahaffuz'un amacı ülkeyi dışarıdan gelecek bulaşıcı ve salgın hastalıklara karşı korumak ve gerekli önlemleri almak olsa da halk sağlığı üzerinde olumlu bir etkisinden bahsedilememekteydi. Ayrıca Osmanlı Devleti'nde genel sağlığa yönelik ilk nizamname de 1860'da "Beledi İspençiyarlık Sanatının İcrasına Dair Nizamname" başlığıyla eczacılara aitti. Bundan bir yıl sonra "Memalik-i Mahrusa-i Şâhâne'de Tababet-i Belediye İcrasına Dair Nizamname" yayımlanmıştı.¹⁷ On yedi maddeden oluşan nizamname de; Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'den diploma alınmadıkça doktorların çalışamayacakları, yabancı uyruklu doktorların diplomalarının Mekteb-i Tıbbiye'ye kaydettirip onaylatmadıkça doktorluk yapamayacakları, nizamnamenin ilanından önce taşrada görev yapan doktor ve cerrahların diplomalarının bir nüshasını Mekteb-i Tıbbiye Nezaretine göndermeleri gerekli görülmüştü. Ayrıca eczacı olmayan mahaller dışında doktor veya cerrahların ilaç vermemeleri, ebelerin yasal çerçeveler dışında doğuma müdahale etmemelerinin gerekliliği vurgulanmıştı. Bu nizamname ile Osmanlı Devleti, hem memleketteki sağlık personelinin mevcudiyeti ve kimliği hakkında bilgi sahibi olacak hem de memleketin sağlık personeli ihtiyacının da miktarı bu sayede öğrenilecekti.¹⁸

1866 yılında Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye adıyla ülkede kapsamlı bir sağlık ağı kurmak için şehir ve kasabalarda görevlendirilmek üzere hekim yetiştirmeye dayalı sivil nitelikte bir tıp okulu açılmıştı. 1869 yılında da belediyelere doktor, eczacı, aşıcı ve ebe gibi sağlık personeli tayin etmek amacıyla Cemiyet-i Tıbbiye-i Mülkiye kurulmuştu. 1871 yılında devletin sağlık politikaları kapsamında taşraya sağlık hizmeti ulaştırma amacıyla sivil tıp okulundan mezun olan hekimler "Memleket Tabibi" adıyla vilayet ve kazalara görevlendirilmişti. Bu ise İdare-i Umumiye-i Tıbbiye Nizamnamesi yayımlanmasıyla gerçekleşmişti. Genel itibarıyla nizamnamede memleket tabiplerinin, zengin-fakir gözetmeksizin ücretsiz muayene ve aşı yapmaları, tabip maaşlarının görev yaptıkları mahalli idareden (belediye) karşılanması, görev yaptıkları yerlerde ortaya çıkan salgından mahalli hükümet yetkilisini haberdar etmeleri gerekli görülmüştü. Bununla birlikte görev bölgesi veya dışındaki salgın hastalıklarda emir üzerine salgın bölgesine gidip salgının nedeni ve önüne geçilmesi için gerekli tedbirleri derhal mahalli hükümete bildirmeleri ve salgın hakkında Nezaret-i Tıbbiye-i Mülkiye'ye bilgi vermeleri isteniyordu. Ayrıca salgın durumunda yapılacak harcamaların bağlı bulunan belediye tarafından karşılanması ve gerekçe göstermeden nizamname şartlarına uymayan tabiplerin görevden uzaklaştırılacağı belirtilmişti.¹⁹

¹⁶ Yasemin Avcı, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti: Kudüs (1890-1914)*, Phoenix Yayınları, Ankara 2004, s.136-137.

¹⁷ Nuran Yıldırım, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Koruyucu Sağlık Uygulamaları", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s.1320. Ayrıca Tababet-i Belediye Nizamnamesi metni için bkz. *Düstur, Tertib-i Evvel*, C.2, s.813-816; M. Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat Döneminde Modern Belediyeciliğin Doğuşu...*, s. 155.

¹⁸ A. Taşpınar, *Osmanlı Devleti'nde Sağlık Teşkilatı...*, s.21.

¹⁹ Erdem Aydın, "19. Yüzyılda Osmanlı Sağlık Teşkilatlanması", *Osmanlı Tarihi Araştırma Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, S.15, Ankara 2004, s.193-198.

Nizamnamede memleket tabipliğinin kurulması yeni bir devlet memurluğunun ortaya çıktığını göstermesi açısından önemlidir. Memleket tabipleri emirleri genelde yerel mülki amirden çok merkezden alacaktır. Öte yandan devlet, memleket tabiplerinin maaşlarının belediyeler tarafından ödenmesini kararlaştırmakla önemli bir maddi yükün altına girmeyecektir. Tüm bunlar devletin organizasyon görevini üstlendiğini göstermektedir. Zira maddi harcamalar belediyeler tarafından yapılmaktaydı. Bu durum 1888 yılına kadar devam etmiştir. Bu tarihten itibaren memleket tabiplerinin maaşları doğrudan devlet tarafından ödenmeye başlanmıştır.²⁰

Ayrıca Nizamnamenin üçüncü maddesinde İstanbul ve taşra vilayetlerinde “Belediye Eczanesi” adıyla birer eczane açılacağı belirtilmişti. Böylece Osmanlı Devleti’nde ilk belediye sağlık teşkilatı kurulmuş olacaktı. 1876 yılında ise “Belediye Eczahaneleri İdaresi Nizamnamesi” adıyla belediye eczaneleri diplomalı eczacıların yönetimine ve mahalli hükümet tabiplerinin denetimine bırakılmıştı. Böylece kentteki yoksul hastaların reçeteleri doktor tarafından onaylanacak ve ilaçlarda parasız olarak verilecekti.²¹

Osmanlı Devleti’nde 1860’lı yıllardan beri gelişen sağlık hizmetleri, taşra belediyelerinde yeni bir görevlendirmeyi ortaya çıkarmıştı. Zira 1877 Vilayat Belediye Kanunu’nun üçüncü maddesinde;

“...fukara ve muhtâcînin tedavisi ve işe güce muktedir olmayan erbâb-ı ihtiyâcın iaşesi zımında hastahâne ve gurebâhâne ve islahhâne ve sanâyi mektebi teşkiline..”²² denilmekle şehirdeki fakir ve ihtiyaç sahiplerinin tedavilerinin yapılması ve gurebahane ve hastanelerin yapılarak halka hizmet vermeleri belediyelerin görevleri arasına konulmuştur.

2. Salgın Hastalıklarla Mücadelede Osmanlı Taşra Belediyeleri

Osmanlı Devleti’nde 1866 yılında Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane ismiyle sivil tıp okulunun açılması sonrasında okuldan mezun olanların memleket tabibi olarak taşra vilayetlerinde görevlendirilmeleri amaçlanmıştı. Bundan hareketle olacak ki taşrada kurulması öngörülen belediyeler hakkında çıkarılan “Vilayet Dâhilinde Olan Şehir ve Kasabalarda Teşkil Olunacak Daire-i Belediye Meclislerinin Suret-i Tertibi ve Memurların Vezâif-i Hakkında Talimatdır”ın birinci maddesinde; memleket tabibinin taşra belediye meclislerinin aza-yı müşavireden sayılması gerekli görülmüştür. Bu tabir gerek 1871 Vilayet Nizamnamesi’nin yedinci faslında ve gerekse de 1877 Vilayat Belediye Kanunu’nda da ifade edilmiştir.²³ Ancak belediyede memleket tabibi dışında sağlık personelinin kimlerden oluşacağı ve sayısı hakkında ayrıntılı bilgiler verilmemiştir. Zira belediye hizmetinde çalışan tabip sayısının ne kadar olacağı Dâhiliye Nezareti tarafından tayin edilmekteydi.²⁴

Yukarıda da ifade edildiği üzere memleket tabipleri İdare-i Umumiye-i Tıbbiye Nizamnamesi göre görev yaptıkları yerlerde ortaya çıkan salgını tespit etmek ve salgından mahalli hükümet yetkilisine bilgi vermekle yükümlüydüler. Bununla birlikte görev bölgesi veya dışındaki salgın hastalıklarda emir üzerine salgın bölgesine gidip salgının nedeni ve önüne geçilmesi için gerekli tedbirlerin alınması için derhal mahalli hükümete bildireceklerdi. Salgının neden meydana geldiği ve ne şekilde seyrettiğini tespit etmekle birlikte görev bölgesine varduktan dokuz ay sonra da bölgesi hakkındaki incelemelerini Nezaret-i Tıbbiye-i Mülkiye’ye rapor edeceklerdi. Ayrıca memleket tabibinin maaşı bağlı bulunduğu belediye

²⁰ E. Aydın, “19. Yüzyılda Osmanlı Sağlık Teşkilatlanması...”, s. 199.

²¹ N. Yıldırım, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Koruyucu...”, s. 1321.

²² Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediye*, C. 4, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İstanbul 1995, s. 1659.

²³ M. Seyitdanhoğlu, *Tanzimat Döneminde Modern Belediyeciliğin Doğuşu...*, s. 96,201. Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediye...*, s. 1661.

²⁴ Y. Avcı, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti...*, s. 150.

tarafından verilecekti. Bu görevlerle yükümlü tutulan memleket tabipleri talimat, nizamname ve kanunlarda belirtildiği üzere belediyelerde istihdam edileceklerdi. Ancak Osmanlı taşra belediyelerinin bazılarında hala memleket tabibi bulunmamaktaydı. Kolera, veba, tifo, çiçek ve kızamık gibi bulaşıcı veya salgın hastalık ortaya çıktığında da bunlarla mücadele edecek tabip bulunmadığı yetkililere bildirilmekteydi. 9 Mayıs 1894 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen bir belgede; Koçgiri kazasında veba hastalığı ortaya çıkmış ve bu hastalıktan vefat edenlerin olduğu tespit edilmişti. Veba hastalığının salgın haline dönüşmemesi için Koçgiri kazasına bir doktorun gönderilmesi acilen istenmişti. Belgede Sivas vilayetinin bazı kazalarında belediye organizasyonunun henüz kurulmakta olduğu hatta bazılarının gelirlerinin çok az olduğu ifade edilmişti. Bu gibi kazalara sağlık çalışanlarının tayin edilmesi belediyenin diğer hizmetlerini aksatacağı düşüncesiyle belediyelerin gelirlerinin arttırılması için bazı vergilerin (duhuliye vergisi) belediyeye terk edilmesi istenmişti.²⁵ Böylece taşra vilayetlerinde kimi kazalarda belediye teşkilatının henüz kurulmadığı, kurulanların bazılarında da doktor bulundurmaya yetecek bütçeye sahip olmadıkları söylenebilmektedir.

Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 14 Ağustos 1895 tarihli belgede de iklim şartları kötü olan Cizre'de kolera hastalığının devam ettiği bildirilmiştir. Şehirde hastalara bakacak ve onların tedavisini gerçekleştirecek bir doktorun bulunmadığı ifade edilmiştir. Ayrıca kolera hastalığının tedavisi için ilaç dahi bulunmamaktadır. Bu zor durumdan kurtulmak ve hastalığın yayılmasını önlemek için Cizre'ye acilen bir belediye doktorunun gönderilmesi talebinde bulunulmuştur.²⁶ Dersim Sancağı'nın Çarşanak kazasında Ermeni cemaatinden 68'i çocuk 87 kişinin kızamık hastalığından öldüğü ifade edilmiştir. Bu hastalığın önlenmesi için doktor, eczacı ve ilaç bulunmadığı ve yayılımın önlenmesi gerektiği Ermeni patrikliğince bildirilmiştir. Ayrıca Dersim Sancağı kazalarında belediye doktorunun olmadığı gibi çiçek ve kızamık hastalığının ortaya çıktığı ve gerekli tedbirlerin biran önce alınması 21 Şubat 1900 tarihinde Dâhiliye Nezareti'nden talep edilmişti.²⁷ Diğer bir belgede ise Van Vilayeti'nin genel sağlığını korumak ve ortaya çıkmış olan çiçek hastalığının önlenmesi için acilen belediye doktoru ve aşı memuru tayin edilmesinin gerektiği 17 Mart 1902 tarihinde Dâhiliye nezaretine iletilmiştir.²⁸

Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 30 Temmuz 1902 tarihli diğer bir belgede ise Dersim Sancağı belediye tabipliğinde doktorun bulunmadığı acilen bir doktorun tayin edilmesi istenmiştir. Dâhiliye Nezareti de bir talibin çıkması durumunda doktorun oraya gönderileceğini bildirmiştir.²⁹ Bu belge aslında devletin olası bir salgın çıkması durumunda hastalığa müdahale edecek bir doktorun mevcut olmadığını göstermektedir.

Varto kazasının Diyadin köyünde 1910 yılında tifo hastalığı ortaya çıkmış, hastalığın önlenmesi ve hastalığa maruz kalanların tedavisi için de belediye doktorunun olmadığı Erzurum Vilayeti'ne bildirilmiştir. Acilen bir doktorun gönderilmesi talebinde bulunulmuşsa da Erzurum'da bulaşıcı hastalık olduğu, belediye ve gureba hastanesinde doktorların yoğun bir şekilde çalıştığı neden gösterilerek Diyadin'e doktor gönderilemeyeceği Erzurum Vilayeti'nden ifade edilmiştir.³⁰ 1912 yılında da Selanik Vilayeti'ne bağlı kaza ve köylerde doktorların bulunmadığı ifade edilerek doktor tayin edilmesi talebinde bulunulmuştur. Ancak Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye'den Selanik Vilayeti'ne bunun mümkün olmadığı bildirilmiştir.³¹

²⁵ BOA, DH. MKT, 231/41, 24 Şevval 1311 (30 Nisan 1894).

²⁶ BOA, DH. MKT, 415/19, 27 Safer 1313 (19 Ağustos 1895).

²⁷ BOA, DH. MKT, 81/16, 19 Şevval 1317 (20 Şubat 1900).

²⁸ BOA, DH: MKT, 520/56, 03 Rebiülevvel 1320 (10 Haziran 1902).

²⁹ BOA, DH. MKT, 442/38, 05 Zilhicce 1319 (15 Mart 1902).

³⁰ BOA, DH. MUİ, 81/49, 26 Rebiülahir 1328 (7 Mayıs 1910).

³¹ BOA, DH. İD, 136/5, 26 Ramazan 1330 (8 Eylül 1912).

Osmanlı Devleti'nde bulaşıcı ve salgın hastalıklarla mücadelede bazı belediyeler başta doktor olmak üzere sağlık personeli eksikliğinden yakınılırken bazı belediyeler ise gelirlerin eksikliğini öne sürerek sağlık personellerinin memuriyetlerine son vermiştir. Bu durum karşısında hükümet, vilayetlere genel bir yazı göndererek belediye gelirlerinin eksikliği bahane edilerek doktor, ebe, aşı memuru ve eczacı gibi sağlık personellerinin görevlerine son verilmesinin halkın sağlığına zarar vereceğinden böyle bir duruma kesinlikle meydan verilmemesi gerektiğini 4 Haziran 1912 tarihinde tebliğ etmiştir.³² Görüleceği üzere personel istihdamından kent hizmetlerine yapılacak tüm faaliyetler Osmanlı taşra belediyelerinin bütçeleriyle alakalıydı. Gerçi taşra belediyelerinin gelirleri talimat, nizamname ve kanunlarla belirlenmişti. Ancak bu gelirler belediyelerin masraflarını karşılamada pekte yeterli olmuyordu. Çok defa Dâhiliye Nezareti'ne belediyelerin gelirlerinin artırılması ve diğer bir takım faaliyetlere gelir oluşturmak için bazı vergilerin belediyeye terk edilmesi istenmişti.³³ Bunun yanında bazı belediye teşkilatı da halk sağlığı için borçlanma yolunu seçmiştir. Nitekim Adana Vilayeti'ne bağlı Tarsus kazasında hastalıktan dolayı temizlik hizmetleri yeteri seviyede değildi. Temizlik işlerinin yeterli derecede yerine getirilmesi maksadıyla hazineye ait olan hayvan vergisinden mal sandığına Adana Vilayeti Belediye Dairesi'ne 150 lira borç alınması talebinde bulunulmuştur. Dâhiliye Nezareti'nde talep değerlendirilmiş ve 14 Haziran 1895 tarihinde borç alınmasına müsaade edildiği Adana Vilayeti'ne bildirilmiştir.³⁴

Osmanlı taşra belediyeleri, salgın hastalıkların önlenmesi için salgının boyutuna göre bazen doktor sayısını artırma yoluna gitmiştir. 1893 yılında Osmanlı Devleti'nin birçok kentinde olduğu gibi İzmir'de de kolera salgını görülmüştür. Belediye, mevcut bulunan dört doktoruyla salgında üzerine düşen görevi en iyi şekilde yerine getirmeye çalışmıştır. Koleranın önlenmesi için Aydın Valisi Hasan Fehmi Paşa başkanlığında şehirdeki doktorlardan oluşan bir komisyon kurulmuş ve 6 Ağustos 1893 tarihinde toplanmıştır. Komisyon şehirdeki doktor sayısını yeterli bulmamış ve doktor sayısının iki katına çıkarılmasını gerekli görmüştür.³⁵ Bunun yanında salgın hastalıklarla mücadelede tüm sağlık personeli ile hizmet vermeye çalışan belediyeler, salgının çıktığı ve yayılım gösterdiği durumlarda hemen mevcut sağlık personelinin olay yerine göndermiştir. Bazen de salgının önlenmesinde yetersiz kalan sağlık personelinin çevre şehir ve kasabalardan takviyesi yapılmıştır. Bu personelin ücretleri belediye tarafından karşılanmıştır. Nitekim 1903 yılında Pirlepe ve çevresinde çiçek hastalığı ortaya çıkmıştır. Hastalığın salgın halini almaması için belediye doktorunun acilen bölgeye gönderilmesi gerekli görülmüştür. Hastalığın önlenmesinde belediye doktorunun yetersiz kalması durumunda ücretleri belediye sandığından karşılanmak üzere diğer yerlerden doktor bulunmasında bir mahzurun olamayacağı 22 Kasım 1903 tarihinde Pirlepe kaymakamlığına bildirilmiştir.³⁶

Osmanlı taşra belediyeleri bünyesinde çalışan doktorların gerek duyulduğu takdirde görev bölgeleri dışında çalıştıkları görülmüştür. Özellikle limanlarda karantina doktorlarının bulunmadığı mahallerde belediye doktorları görev yapmış ve doktorların harcırahları karantina idareleri tarafından ödenmiştir. 1904 yılında bulaşıcı hastalıkların yaygın olarak görüldüğü ve karantina doktorlarının olmadığı Cebel-i Lübnan ve Beyrut Vilayetleri gibi limanlara benzer

³² BOA, DH. İD, 48/33, 04 Cemaziyelahir 1330 (21 Mayıs 1912); BOA, DH. MB. HPS. M, 5/19, 19 Cemaziyelahir 1330 (5 Haziran 1912).

³³ Özellikle duhuliyeye vergisi bu noktada belediyelerin başvurduğu vergiydi. Birkaç örnek verilecek olursa; Trabzon belediye varidatının yetersizliğinden dolayı inşa edilecek iskele ile şehrin temizlik masraflarının çeşitli yerlerden eşya nakleden hayvan ve arabalardan duhuliyeye resmi alınarak karşılanması talebinin için, BOA, DH. MKT, 169/20, 2 Şaban 1312 (29 Ocak 1895), Nablus Belediyesi'nin varidatının yetersiz olduğu, yüklü araba ve hayvanlardan duhuliyeye resmi alınmasına izin verilmesi talebi için, BOA, DH. TMIK. S, 49/64, 23 Şaban 1321 (14 Kasım 1903), Cezayir-i Bahr-i Sefid Vilayeti Belediyesi'nin varidatını artırmak için, BOA, DH. MUİ, 65/56, 07 Rebiülevvel 1328 (19 Mart 1910).

³⁴ BOA, DH. MKT, 413/44, 24 Safer 1313 (16 Ağustos 1895).

³⁵ M. Ayar, *Osmanlı Devleti'nde Kolera...*, s. 93.

³⁶ BOA, TFR.I.MN, 27/2618, 09 Ramazan 1321 (29 Kasım 1903).

sahillere gelen gemilerin tıbbi muayenelerini belediye doktorları yapmışlardır. Doktorların bu hizmetlerine karşılık araba ve kayık ücreti olarak mahalli karantina idarelerinden onar kuruş verilmesi 26 Mart 1904 tarihinde Dâhiliye Nezareti'nce uygun bulunmuştur.³⁷

Belediye doktorları dışında salgın hastalıklarla mücadelede aşı memurlarının da önemli yararı bulunmaktadır. Özellikle çiçek salgınlarının görüldüğü zamanlarda halkın aşılmasında üstün hizmetlerde bulunmuşlardır. Bilindiği üzere Osmanlı Devleti'nde çiçek hastalığı XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yoğun bir şekilde görülmüştür. Zira ilk olarak 1845 yılında İstanbul'da salgın halini alan çiçek hastalığına karşı aşı uygulaması yapılmıştır. İstanbul dışında diğer vilayetlerde de çeşitli tarihlerde çiçek salgınları yaşanmıştır.³⁸ Maaşlarını belediyeden alan aşı memurları, salgın görülen nahiyeye ve köylere kadar giderek çiçek hastalığının yayılması ve önlenmesi için çaba sarf etmişlerdir. Aşı memurları bu işlem için hususi bütçeden ya da belediyeden ayrıca harcırah alacakları Sıhhiye Müdüriyeti Umumiyesi'nden bildirilmiştir.³⁹ Çiçek hastalığının 1914 yılında memleketin çeşitli yerlerinde müthiş bir surette görüldüğü ve halk üzerinde birçok tahribatta bulunduğu Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen raporlardan anlaşılmıştır. Ayrıca çoğu kazada aşı memuru yoktu. Çiçek salgının önlenmesi için maaşları belediyeden karşılanmak üzere her kazada 400 kuruş maaşla birer aşı memuru bulundurulması ve bir sene müddetle çalıştırılmaları 2 Haziran 1914 tarihinde Dâhiliye Nezareti'nce tüm vilayetlere tebliğ edilmiştir.⁴⁰

Bilindiği üzere hastalıkların yaygınlaşmasında insanların hayvanlarla yakın ilişkilerinin, topluluk halinde yaşamalarının, yetersiz sağlık koşullarının büyük etkisi bulunmaktadır.⁴¹ Bu açıdan salgın hastalıklarla mücadelede belediyelerin sağlık personeli buldurmasının dışında en önemli hizmeti şehrin temizliğinin sağlanmasıdır. Başta kolera olmak üzere veba, çiçek, tifo gibi salgın hastalıkların ortaya çıktığında ilk olarak şehir karantinaya alınmış, ardından hasta olanlar belediye doktorları tarafından gözetim altına alınarak tedavileri yapılmıştır. Şehirde temizliğe fazla önem verilmiş, başta çöpler toplanarak cadde ve sokakların temizliği sağlanmıştır. Ayrıca dezenfekte işleri yapılmıştır. Bununla birlikte umuma açık yerler sürekli denetim altında tutularak halk sağlığına zarar verebilecek uygulamaların önüne geçilmesine çaba gösterilmiştir. Bu işleri yerine getirmekle belediyelerin salgın hastalıklarla mücadelede gerekli tedbirlerin alınmasında etkin rol oynadıkları söylenebilir.

Salgın hastalıklarla mücadelede gerekli tedbirlerin alınması için belediyelerin bütçeleri bazen yetersiz kalmış ve bu durum karşısında Maliye Nezareti'nden yardım talebinde bulunulmuştur. Nitekim 1905 yılında Antalya'da veba hastalığı görülmüş ve gerekli sıhhi tedbirlerin alınması, tahaffuzhanelerin kurulması ve yeteri derecede doktorların istihdamı gündeme gelmiştir. Ancak Antalya Belediyesi'nin bütçesi sıhhi tedbirler almak için elverişli değildi. Bu yüzden Maliye Nezareti'nden yüz bin kuruş ödenek talebinde bulunulmuştur.⁴²

Taşra belediyelerinin salgınların önlenmesinde en önemli hizmetlerinden biri de etüv, pülverizatör gibi sıhhi aletleri temin etmeleridir. Zira mikroorganizmaların neden olduğu salgın ve bulaşıcı hastalıklar, su, hava, yiyecek, giysi ve ev eşyalarıyla yayıldığından özellikle bu ortamların dezenfekte edilmeleri çok önemliydi. Havanın temizlenmesi için pülverizatör, içme

³⁷ BOA, DH. MKT, 835/80, 13 Muharrem 1322 (30 Mart 1904).

³⁸ Konya'daki çiçek hastalıklarına dair bkz. Esra Semiz, *XIX Yüzyılda Konya Vilayeti'nde Meydana Gelen Salgın Hastalıklar ve Etkileri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2019, s.35-37. İzmir'deki çiçek hastalığı için bkz. Ferdi Çiftçioğlu, *II. Abdülhamid Dönemi İzmir'de Salgın Hastalıklar*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Manisa 2014, s.83-86.

³⁹ BOA, DH. UMVM, 126/57, 24 Rebiülahir 1332 (22 Mart 1914).

⁴⁰ BOA, DH. UMVM, 127/32, 8 Recep1332 (2 Haziran 1914).

⁴¹ G. Dinç, "Bulaşıcı ve Salgın Hastalıklar Tarihine...", s.44.

⁴² Ali Rıza Gönüllü, "Antalya'da Salgın Hastalıklar (1894-1922)" *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. XXIV, S. 71, Ankara 2008, s.466.

suları için filtreler, giysi ve ev eşyalarının temizlenmesi için de etüv makinaları tasarlanmıştı.⁴³ Osmanlı Devleti'nde pülverizatör ve etüv makinelerinin kullanımı için 1885 yılında girişim yapılmıştır. Karantina İdaresi bünyesinde Temizlik Komisyonu oluşturmuştur. Bu komisyonun üyesi olan Bonkowski Paşa buharla işleyen Genest ve Herscher makinelerinin ülkeye getirilmesini önermiş hatta bu yönde karar da çıkarılmışsa da bu girişim gerçekleştirilememiştir. 1891 yılına gelindiğinde sadece iki küçük tarzda etüv makinesi getirilebilmiştir. Genest-Herscher Fabrikası'ndan alınan bu iki adet küçük etüv makinesinin biri İzmir'de Klazomen Tahaffuzhanesine diğeri de İstanbul Kavak Tahaffuzhanesi'ne yerleştirilmiştir.⁴⁴

1891 yılında Osmanlı Devleti'ne iki adet gelen etüv makinesinin salgınla mücadele etkinliği görülmesi üzerine zamanla ülkenin çeşitli vilayetlerinden etüv makinesine talepler artmıştır. Zira Osmanlı taşra vilayetlerinde ortaya çıkan kolera, difteri, tifo ve veba gibi bulaşıcı ve salgın hastalıkları ortadan kaldırmak ve genel sağlığın normal bir şekilde devamını sağlamak amacıyla Paris'te bazı firmalarca üretilen etüv ve pülverizatör makinalarının alınması Meclis-i İdare tarafından münasip görülmüştür. Temizlik ve tütsüleme işlemini yapan pülverizatör ve etüv makinelerinin masrafları belediyeler tarafından karşılanacağı bildirilmiştir.⁴⁵ Nitekim 1905 yılında Konya'da tifo ve difteri hastalığı baş göstermiş ve hastalığın yayılmasını önlemek için bir etüv makinesine ihtiyaç duyulmuştur. Ancak İstanbul'da mevcudu bulunmayan etüv makinesinin Avrupa'dan siparişle temini mümkün olunabileceği ifade edilmiştir. Tifo ve difteri hastalığının günden güne yayılması ve ölümlerin devam etmesi üzerine etüv makinesinin parasının belediye dairesinden karşılanmasıyla getirilmesinin mümkün olacağı Konya Vilayeti'ne bildirilmiştir.⁴⁶ Bundan başka Trablusgarp Vilayeti'nde 1906 yılından daha önce ortaya çıkmış olan difteri ile diğer bulaşıcı ve salgın hastalıkların yok edilmesinde tahaffuzhanedeki etüv makinesi kullanılmıştır. Zira tahaffuzhanelerdeki etüv makinelerinin bulundurulmasının asıl amacı şehre girecek olan yolcu ve hacıların temizliklerin yapılmasıydı. Trablusgarp Vilayeti bazı zamanlar ortaya çıkan salgın hastalıkların önlenmesi için tahaffuzhanedeki etüv makinesinin şehirde kullanılmasını istiyordu. Ancak Dâhiliye Nezareti, bunun mümkün olamayacağını eğer gerekli görülüyor ise ücreti belediyeden karşılanmak üzere bir etüv makinesinin alınmasının uygun olacağını 26 Temmuz 1906 tarihinde Trablusgarp Vilayeti'ne bildirilmiştir.⁴⁷

1909 yılına gelindiğinde Dâhiliye Nezareti, hastalıkların önlenmesinde büyük yararı görülen pülverizatör ve etüv makinesini her belediyenin temin etmesini istemekteydi. Bunun çeşitli için araştırmalar dahi yapılmıştı. Özellikle pülverizatörün belediye gelirlerinin bir kısmının ayrılmasıyla 310 liraya temin edilebileceğini tüm vilayetlere bildirmişti.⁴⁸ Dâhiliye Nezareti'nin böyle bir çalışma yapması aslında belediyelerin salgın hastalıklarla mücadelede teknolojiyi etkin bir şekilde kullanmasını ve tüm ülkede yaygın hale getirilmesini arzu etmesinden ileri geldiği söylenebilir.

Salgın hastalıklarla mücadelede sadece belediye teşkilatı ile sağlık personellerinin çabaları yeterli olmayacaktır. Nitekim halkın salgın hastalıklara karşı bilinçli hareket etmesi ve belediyelerin çalışmalarına yardımcı olmalarıyla mücadelede etkin bir başarı sağlanabilirdi. Bu hususta İzmir'de Vilayet Sıhhiye Müfettişliği yerel basını aktif bir şekilde kullanmıştır. Hizmet

⁴³ Nuran Yıldırım, "Tersane-i Âmire Fabrikalarında Tebhir Makinası/Etüv Üretimi ve Kullanımı", *14. Yüzyıldan Cumhuriyet'e Hastalıklar, Hastaneler, Kurumlar, Sağlık Tarihi Yazıları -I*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2014, s.437.

⁴⁴ N. Yıldırım, "Tersane-i Âmire Fabrikalarında...", s.439-440.

⁴⁵ BOA, DH. MKT, 718/11 07 Rebiülevvel 1321 (3 Haziran 1903).

⁴⁶ E. Semiz, *XIX Yüzyılda Konya Vilayeti'nde Meydana Gelen Salgın Hastalıklar...*, s. 41.

⁴⁷ BOA, DH. MKT, 1103/40, 4 Cemaziyelahir 1324 (26 Temmuz 1906).

⁴⁸ BOA, DH. HMS, 14/26, 09 Zilkade 1327 (22 Kasım 1909).

gazetesinin 9 Ağustos 1890 tarihli nüshasında “*Sihhiye tedbiri açısından bölgenin temizliği için alınması gereken önlemler*” başlığıyla dokuz maddelik yazı kaleme alınmıştı. Bu yazıda genel itibarıyla halkın temizliğe çok fazla riayet etmesi, satılan et ve süt ürünleri ile sebze ve meyvelerin tazeliğine dikkat edilmesi, çöplerin uzun süre bekletilmemesi, hane ve helaların kireçle badana yapılması, umuma açık yerlerin temizliğine önem verilmesi istemiştir. İzmir halkının bu yazıyı azami bir şekilde dikkate aldığı söylenebilir.⁴⁹

Salgın hastalıklar sadece insanların ölümüne neden olmamakta aynı zamanda ticari faaliyetlerin aksamasında etkin bir rol oynayacaktır. Bu durum özellikle işçi gurupları üzerinde büyük etki yaramıştır. İzmir’de 1890’lı yıllarda koleradan dolayı ticari hayatın durma noktasına gelmesi amele, hamal ve kayıkçı esnafını işsiz bırakmıştır. Zor duruma düşen esnafın asayişini bozmasından endişe edilmiştir. Nitekim bu endişe gerçeğe dönüşmüş ve salgının şiddetli olduğu günlerde birtakım fakara takımı Şadırvan Camii civarında fırınlara girip yağma girişimde bulunmuştur. Devlet, bu durumun asayişini daha fazla bozacağı endişesine kapılmış ve belediyelerden salgında zor durumda kalanların işlerinin temin edilmesini istemiştir. Ancak salgından dolayı harcamaları fazlalaşan ve gelirleri azalan belediyeler bu görevin üstesinden gelememişlerdir.⁵⁰ 1894 yılında Bursa’da kolera salgını ortaya çıkmıştır. Şehir kordon altına alınmış ve salgının yayılmaması için gerekli tedbirler alınmış, hastaların tedavisine de başlanmıştır. Ayrıca şehirde dezenfeksiyon işlerine önem verilmiştir. Bunun yanında salgından ciddi bir şekilde etkilenen fakir fukaranın temel ihtiyaçları (yiyecek-ıçecek) Bursa belediyesi tarafından karşılanmıştır.⁵¹

SONUÇ

Osmanlı Devleti klasik dönemden itibaren hekimbaşılar ve vakıflar aracılığı ile sürdürdüğü sağlık faaliyetlerinde XIX. yüzyıldan itibaren sistemli bir değişikliğe gitmiştir. Halk sağlığına önem veren devlet, hekim yetiştirmek için tıp okulları açmıştır. Böylece memleketin en ücra köşelerine kadar hızlı bir sağlık hizmeti verilmesi düşünülmüştür. Bunda en önemli gelişme İstanbul dışında belediyelerin kurulmasıdır. Talimatname, nizamname ve kanunlarda memleket tabiplerinin müşavir üye sıfatıyla belediye bünyesine alınması, belediyelerin sağlık işlerinde etkin bir rol oynayacağını göstermiştir. Belediye bünyesinde eczanelerin açılması, belediye sağlık teşkilatlarının kurulmasında önemli bir aşama olmuştur. Bunun yanında doktor, ebe, eczacı ve aşı memuru gibi sağlık personelinin istihdam edilmesi halkın sağlık problemine yerel anlamda çözüm odaklı yaklaşıldığının işareti olmuştur. Ayrıca doktor, ebe, aşı memuru ve eczacı gibi sağlık personelinin maaşları belediyelerin bütçelerinden karşılanmıştır. Bu ise devleti maddi bir külfetten kurtarmıştır.

Osmanlı taşra vilayetlerinde ortaya çıkan salgın hastalıklarla mücadelede belediyelerin büyük hizmetleri görüldüğü söylenebilir. Özellikle sağlık personellerinin istihdamı bunun başında gelmektedir. Ayrıca salgın durumunda yeterli görülmeyen sağlık personeline takviyeler yapılmıştır. Bunun yanında kentlinin temizliğine özen gösterilmiştir. Diğer taraftan salgınların önlenmesinde faydası görülen pülverizatör ve etüv makineleri gibi teknolojik cihazların teminini de belediyeler üstlenmiştir. Bütün bunların tamamı aslında belediyelerin bütçeleriyle yakından ilişkiliydi. Belirli bir bütçe ile bunu yapmaya çalışan belediyeler, bazen sağlık personelinin işine son vermiş bazen de salgından etkilenerek işsiz kalan halkın işlerini karşılayamamış ve Maliye Nezareti’nden yardım talebinde bulunmuştur. Bütçesi yeterli olan belediyeler ise salgından etkilenen fakir halkın yiyecek ve içeceklerinin karşılanmasında yardımcı olmuştur. Kısaca salgın dönemlerinde belediyeler sağlık personeli, temizlik ekibi ve cihazlarla halkın sağlıklı bir yaşam sürmesi için çaba göstermiştir.

⁴⁹ F. Çiftçioğlu, *II. Abdülhamid Dönemi İzmir’de Salgın Hastalıklar...*, s.49-51.

⁵⁰ M. Ayar, *Osmanlı Devleti’nde Kolera...*, s.107.

⁵¹ M. Ayar, *Osmanlı Devleti’nde Kolera...*, s.131-132.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

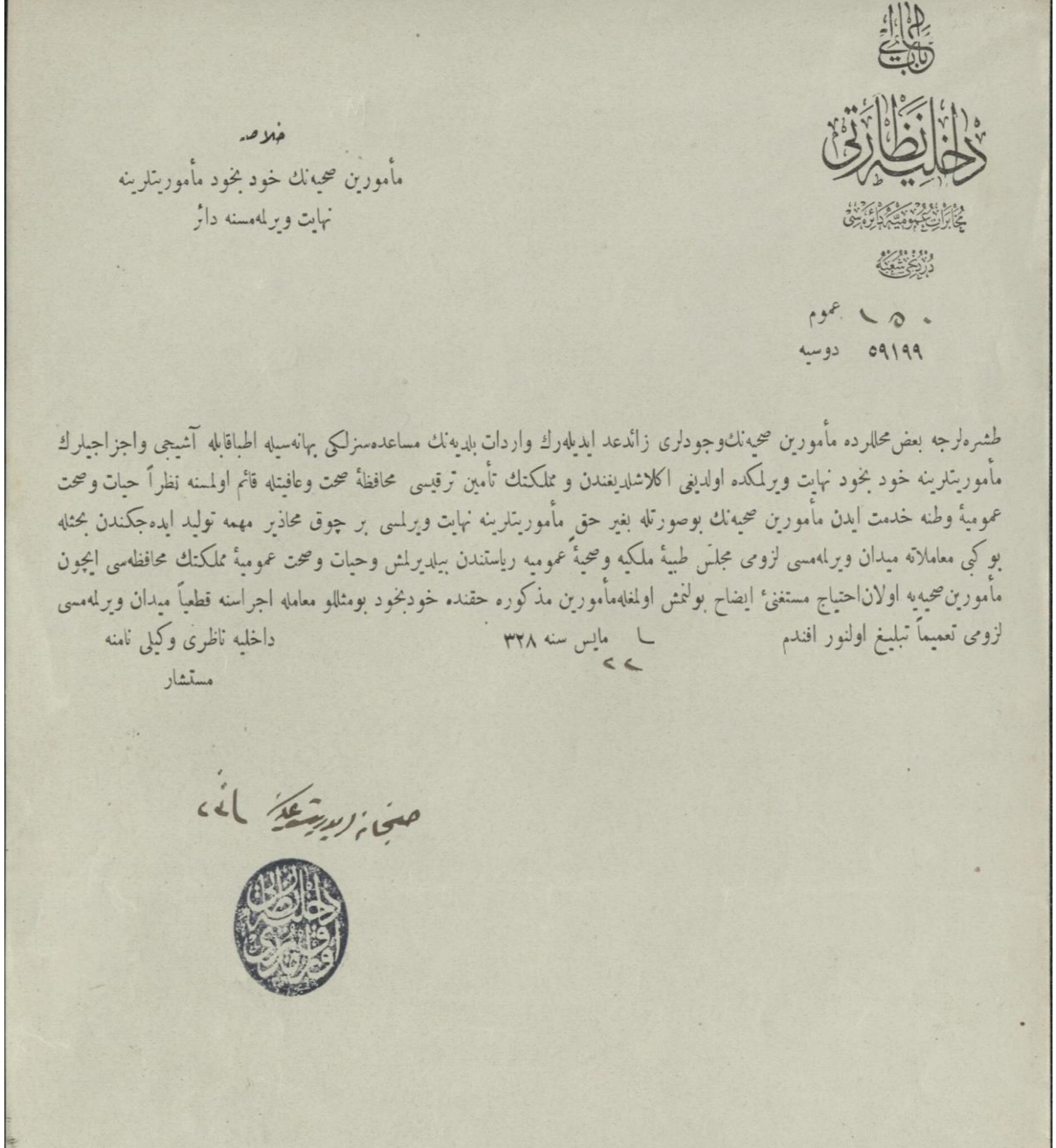
- BOA, *DH. İD*, 48/33, 04 Cemaziyelahir 1330 (21 Mayıs 1912).
BOA, *DH. MB. HPS. M*, 5/19, 19 Cemaziyelahir 1330 (5 Haziran 1912).
BOA, *DH. MUİ*, 65/56, 07 Rebiülevvel 1328 (19 Mart 1910).
BOA, *DH. MUİ*, 81/49, 26 Rebiülahir 1328 (7 Mayıs 1910).
BOA, *DH. MKT*, 231/41, 24 Şevval 1311 (30 Nisan 1894).
BOA, *DH. MKT*, 415/19, 27 Safer 1313 (19 Ağustos 1895).
BOA, *DH. MKT*, 81/16, 19 Şevval 1317 (20 Şubat 1900).
BOA, *DH. MKT*, 169/20, 2 Şaban 1312 (29 Ocak 1895).
BOA, *DH. MKT*, 413/44, 24 Safer 1313 (16 Ağustos 1895).
BOA, *DH. MKT*, 442/38, 05 Zilhicce 1319 (15 Mart 1902).
BOA, *DH. MKT*, 520/56, 03 Rebiülevvel 1320 (10 Haziran 1902).
BOA, *DH. MKT*, 718/11 07 Rebiülevvel 1321 (3 Haziran 1903).
BOA, *TFR.I.MN*, 27/2618, 09 Ramazan 1321 (29 Kasım 1903).
BOA, *DH. MKT*, 835/80, 13 Muharrem 1322 (30 Mart 1904).
BOA, *DH. MKT*, 1103/40, 4 Cemaziyelahir 1324 (26 Temmuz 1906).
BOA, *DH. HMŞ*, 14/26, 09 Zilkade 1327 (22 Kasım 1909).
BOA, *DH. İD*, 136/5, 26 Ramazan 1330 (8 Eylül 1912).
BOA, *DH. TMİK. S*, 49/64, 23 Şaban 1321 (14 Kasım 1903).
BOA, *DH. UMVM*, 126/57, 24 Rebiülahir 1332 (22 Mart 1914).
BOA, *DH. UMVM*, 127/32, 8 Recep1332 (2 Haziran 1914).

Tetkik Eserler

- Aktaş, Esat, *Erzurum ve Trabzon Vilayetlerinde Salgın Hastalıklar (1838-1914)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2015.
- Avcı, Yasemin, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti: Kudüs (1890-1914)*, Phoenix Yayınları, Ankara 2004.
- Ayar, Mesut, *Osmanlı Devleti'nde Kolera İstanbul Örneği (1892-1895)*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2007.
- Aydın, Erdem, "19. Yüzyılda Osmanlı Sağlık Teşkilatlanması", *Osmanlı Tarihi Araştırma Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, S.15, Ankara 2004, ss.185-207.
- Çiftçioğlu, Ferdi, *II. Abdülhamid Dönemi İzmir'de Salgın Hastalıklar*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Manisa 2014.
- Dinç, Gülten, "Bulaşıcı ve Salgın Hastalıklar Tarihine Genel Bir Bakış", *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları Dergisi*, S.18, (Ed.: İbrahim Başaoğlu- Gülten Dinç), İstanbul 2012, ss.43-72.

- Düstur, Tertib-i Evvel*, C.2, Matbaa-yı Âmire, Dersaadet 1289.
- Ergin, Osman Nuri, *Mecelle-i Umûr-ı Belediyye*, C.4, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İstanbul 1995.
- Gönüllü, Ali Rıza, “Antalya’da Salgın Hastalıklar (1894-1922)” *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. XXIV, S. 71, Ankara 2008, ss.445-484.
- Oktay, Tarkan, *Osmanlı’da Büyükşehir Belediye Yönetimi: İstanbul Şehremaneti*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2011.
- Ortaylı, İlber, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, T.T.K. Yayınları, Ankara 2011.
- Sarıyıldız, Gülden, *Hicaz Karantina Teşkilatı (1865-1914)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1996.
- Semiz, Esra, *XIX Yüzyılda Konya Vilayeti’nde Meydana Gelen Salgın Hastalıklar ve Etkileri*”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2019.
- Serçe, Erkan, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e İzmir’de Belediye (1868-1945)*, Dokuz Eylül Yayınları, İzmir 1998.
- Seyitdanlıoğlu, Mehmet, *Tanzimat Döneminde Modern Belediyeciliğin Doğuşu- Yerel Yönetim Metinleri*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2010.
- Taşpınar, Aslı, *Osmanlı Devleti’nde Sağlık Teşkilatı (1827-1914)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta 2011.
- Tetik, Fatih, *Osmanlı Devleti’nin Tanzimat Dönemi Kamu Sağlığı Politikası (1839-1876)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2007.
- Yaşayanlar, İsmail, “Osmanlı Devleti’nde Kamu Sağlığının Kurumsallaşmasında Kolera’nın Etkisi”, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Salgın Hastalıklar ve Kamu Sağlığı*, (Ed.: Burcu Kurt-İsmail Yaşayanlar), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2017, ss.2-24.
- Yıldırım, Nuran, “Osmanlı Darüşşifalarından Modern Hastanelere”, *14. Yüzyıldan Cumhuriyet’e Hastalıklar, Hastaneler, Kurumlar, Sağlık Tarihi Yazıları –I*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2014, ss. 272-310.
- Yıldırım, Nuran, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Koruyucu Sağlık Uygulamaları”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, ss.1319-1338.
- Yıldırım, Nuran, “Tersane-i Âmire Fabrikalarında Tebhir Makinası/Etöv Üretimi ve Kullanımı”, *14. Yüzyıldan Cumhuriyet’e Hastalıklar, Hastaneler, Kurumlar, Sağlık Tarihi Yazıları –I*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2014, ss.437-446.

Ek 1: Belediye gelirlerinin yetersizliği bahane edilerek belediye sağlık personellerinden doktor, ebe ve aşı memurunun farklı zamanlarda görevine son verilmesine dair bir belge

Kaynak: BOA, DH. MB. HPS. M, 5/19, 19 Cemaziyelahir 1330 (5 Haziran 1912).

ANTAKYA-HALEP ÇEVRESİNDE VEBA SALGINLARI VE SOSYO-EKONOMİK HAYATA ETKİLERİ (XIV-XV. YÜZYILLAR)*

PLAGUE OUTBREAKS AROUNDS IN ANTIOCH-ALEPPO AND ITS EFFECTS ON SOCIO-ECONOMIC LIFE (XIV-XV. CENTURIES)

Mehmet Yusuf ÇELİK**

Makale Bilgisi/Article Info: Geliş/Received: 19/01/2021 Düzeltme/Revised: 11/02/2021 Kabul/Accepted: 15/02/2021

Araştırma Makalesi/Research Article

Atıf / Cite as: Çelik, M. Y. (2021). Antakya-Halep çevresinde veba salgınları ve sosyo-ekonomik hayata etkileri (XIV-XV. yüzyıllar). *Bellek Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, 3 (Salgın Hastalıklar Özel Sayısı), 15-30.

ÖZ

İnsanlık, tarih boyunca birçok salgın hastalıkla karşı karşıya gelmiştir. Bunların başında veba salgını gelmektedir. Tarihi kaynaklar, XIV ve XV. yüzyıllarda Antakya ve Halep çevresinde etkili olan birçok veba salgınını kaydetmiştir. Veba salgınları, çok sayıda insanın ölümüne neden olduğu gibi toplumsal yaşamın bütün alanlarına etki etmiştir. Bunların en şiddetlisi ise XIV. yüzyılın ortalarına doğru Moğol topraklarından başlayıp hemen hemen bütün Asya'ya, Avrupa ve Afrika kıtasına yayılan ve yıllarca devam eden Avrupalıların "kara ölüm" adını verdikleri salgın olmuştur. Salgın yayıldığı bölgelerde kitlesel ölümlere yol açmış sosyal, ekonomik ve demografik yapı üzerinde olumsuz sonuçların doğmasına neden olmuştur. Yaklaşık olarak üç asır boyunca belirli aralıklarla devam eden bu salgın, insanların yanı sıra hayvanlarda da görülmüş ve binlerce hayvanı telef etmiştir.

Çalışmanın konusunu kapsayan dönemde Antakya, Memlûk Devleti'nin hâkimiyeti altında olup Halep Naipliğine bağlı kentlerden biridir. Memlûk tarihçileri, özellikle XIV. yüzyılda görülen kara veba salgını hakkında detaylı bilgiler vermişler; salgından etkilenen Memlûk Devleti'nin hâkimiyeti altındaki şehirleri ayrı ayrı zikretmişlerdir. Ancak bundan sonra ortaya çıkan veba salgınları ile ilgili gelişmeler Halep, Şam, Mısır, Kahire ya da Şam bölgesi, Halep ve şehirleri gibi bölgesel isimler kullanılarak anlatılmıştır. Hem hastalığın bulaşıcı özelliği hem de Antakya'nın bu dönemde Halep Naipliğine bağlı kentlerden biri olması ve iki şehrin birbirine yakınlığı hasebiyle çalışmada; Antakya'nın yanı sıra Halep'te yaşanan veba salgınları da incelenmiştir. Böylece tarihi öneme sahip her iki kentin tarihine ve bu alanda yapılacak ilmi çalışmalara katkı sağlamak amaçlanmıştır. Bu bağlamda söz konusu dönemde Antakya ve Halep çevresinde görülen veba salgınları tespit edilerek bunların sebepleri, yayılması, toplumsal yaşam üzerindeki etkileri araştırılmış; iktisadi, sosyal ve demografik yapı üzerindeki etkileri değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Antakya, Halep, Veba, Memlûkler, Salgın.

* Bu araştırma sürecinde; TR Dizin 2020 kuralları kapsamında "Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesinde" yer alan tüm kurallara uyulmuş ve yönergenin ikinci bölümünde yer alan "Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiğine Aykırı Eylemlerden" hiçbiri gerçekleştirilmemiştir. Ayrıca bu araştırma "Etik Kurul İzni" gerektirmeyen bir çalışmadır.

** Öğr. Gör. Dr.; Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, mycelik@mku.edu.tr
ORCID: 0000-0002-5257-5346

EXTENDED SUMMARY

Humanity has faced many epidemics throughout history. One of them is the plague epidemic. Historical sources have recorded many plague outbreaks around Antioch and Aleppo in the XIV and XV. Plague outbreaks have affected all areas of social life, as they have caused the deaths of large numbers of people. The most severe of these was the epidemic called "black death" by Europeans, which began from mongolian lands in the middle of the XIV century and spread to almost all of Asia, Europe and the African continent, and continued for years. The epidemic has led to mass deaths in the regions where it has spread, with negative consequences on the social, economic and demographic structure. This epidemic, which continued at regular intervals for nearly three centuries, has been seen in animals as well as people and has destroyed thousands of animals.

Antioch was under the control of the Memluk State and was one of the cities in Aleppo regentship. Aleppo is one of the most important cities in northern Syria and was one of the important political and commercial centers of the region during the Memluks period. Memluk historians gave detailed information about the black plague epidemic, especially seen in the XIV century; they mentioned the cities under the domination of the Memluk State affected by the epidemic separately. However, the developments related to the plague outbreaks that emerged after this were explained using regional names such as Aleppo, Damascus, Egypt, Cairo or damascus region, Aleppo and its cities (بلادها و حلب). Thus, it was aimed to contribute to the history of both cities with historical importance and studies in this profession. Both because of the infectious feature of the disease and because Antioch was one of the cities in Aleppo's regentship during this period and the proximity of the two cities to each other, not only Antioch, but also plague outbreaks in Aleppo have been examined. In this context, the plague outbreaks seen around Antioch and Aleppo were detected during this period and their causes, spread and effects on social life were investigated; economic, social and demographic structure effects were evaluated.

Plague disease has manifested as a disease that spreads rapidly, has no cure and leads to mass deaths. Therefore, it was based on some supernatural forces in the Ancient and Medieval periods and was perceived by the creator as punishment or test given to humanity. Islamic scholars also considered the taunu to be a punishment sent by God to society, which was a sedit and a sinner. Therefore, some Islamic scholars perceived the taunu as the fate of the people and said that there was no need to run away from it and take precautions to get treatment. Plague, on the other hand, has been used to express all epidemic diseases. However, as a result of medical research, rodents such as fleas, mice and rats were found to have diseases and it was determined that they were passed on to people in this way.

Even though the history of epidemics is old, there have been three major plague outbreaks since the First Age. The first is the epidemic that appeared in Egypt in 541 during the byzantine emperor Justinien I (527–565) and was called the "Justinien plague" because of the Emperor's name. The second plague is the "Black death", which affected the whole world in a short period of time in the XIV century and continued at intervals until the second half of the XIX century. The third was the "Bombay plague" seen in the early XIX century.

Black death (1348-49), which was seen during the examined period and led to mass deaths all over the world; was very effective around Antioch and Aleppo and caused significant population loss. Plague, which has infectious and lethal properties, spread to large areas in a short time, causing the deaths of a large number of people. The lethal effect of the disease was on low-income segments of society, especially women and children. In addition, there have been a small number of deaths from state rulers and ulema. The effect of the disease has also been observed in the military field. Especially on the battlefields, many more soldiers died without a fight from hunger and unseignific conditions and plague. The fear that the disease exerts on people has manifested in different ways in social life. The importance given to material values has decreased and the importance given to spirituality has been greater than ever. People have given importance to religious values and increased their worship. The epidemic caused migrations, which was effective in spreading the disease. There have been applicants for various drug treatments and primitive prevention measures in the treatment of the plague. Works related to epidemics were written by the scholars of the period. In these works, information about the disease was given and suggestions such as nutrition, attitudes and behaviors were made to people. Medical measures to treat the disease have been inadequate, or even if they have not been taken.

The fear of death caused by the epidemic has worried people and caused fear and panic. State officials or foundations took over when the majority of deaths left the public desperate for burials. Sometimes, when the funeral was incapacitated, 30 or 40 of them were thrown into the pits without washing or shrouding. Plague epidemics; decreased population and caused to negative consequences in commercial and agricultural areas. The death of people working on agricultural land from the epidemic has led to the empty soil and the loss of products. At the same time, the amount of land tax decreased in parallel with the decrease in the area of cultivated land. Due to human losses and migrations caused by the disease, the workforce has decreased and working life has almost come to a standstill. Prices of basic food and necessities have increased. Sometimes it is claimed that women's attitudes and behaviors are the cause of epidemic diseases and they are forbidden to go out on the streets.

Key Words: Antioch, Aleppo, Plague, Memluks, Epidemic.

GİRİŞ

Veba, kitlesel ölümlere sebep olan bir hastalık olup sözlükte; hasta farelerden insana geçen bir mikrobun oluşturduğu bulaşıcı, öldürücü bir hastalık, “taun” olarak tanımlanmıştır.¹ Veba kelimesi; Arapçada tâ’un (طاعون), batı dillerinde peste, pestis, plague ve black death (kara ölüm), Türkçede ise kıran (veba) olarak isimlendirilmiştir. Arapça “yaralamak, ayıplamak, kusurlu görmek” anlamlarındaki ta’n (طعن) kökünden türeyen taun kelimesi ise bulaşıp yayılan her hastalığın adı olarak veba kelimesi ile aynı anlamda kullanılmıştır. Ancak her taun veba olarak kabul edilirken her vebanın taun olmadığı belirtilmiştir.² İlyas Gökhan’ın belirttiğine göre “İslam âlimleri taunu, yoldan çıkan ve günahkâr olan topluma tanrı tarafından gönderilen bir ceza olarak değerlendirmiştir. Bundan dolayı bazı İslam âlimleri taunu insanların kaderi olarak algılamış, ondan kaçmaya ve tedavi olmak için tedbir almaya gerek olmadığını söylemiştir. Veba ise bütün salgın hastalıkları ifade etmek için kullanılmıştır”.³ Memlûk tarihçilerinden İbn Hacer el-Askalânî, salgın hastalıkları veba ile tâun şeklinde birbirinden ayırarak vebanın bütün salgın hastalıkların adı olduğunu belirtmiş; tâunu ise bu salgınlardan biri olarak ifade etmiştir.⁴

Veba hastalığı hızla yayılan, tedavisi olmayan ve toplu ölümlere yol açan bir hastalık olarak tezahür etmiştir. Bundan dolayı Eski ve Ortaçağlarda bazı doğaüstü güçlere dayandırılmış ve yaratıcı tarafından insanlığa verilen ceza ya da imtihan olarak algılanmıştır.⁵ Ancak tıbbî araştırmalar sonucunda pire, fare, sıçan gibi kemirgenlerin hastalığı olduğu anlaşılmış ve bu yolla insanlara geçtiği tespit edilmiştir.⁶ Nitekim veba hastalığına neden olan ve aslında zararsız bir bakteri olan basil, Fransız Alexandre Yersin (1863-1943) tarafından 1894’te tanımlanmıştır. “Yersinia pestis” adı verilen bu basilin yol açtığı hastalığın yaygın olarak hıyarcıklı (bubonic), kan zehirleyici (septisemik) ve akciğer vebası (pnömonik) olmak üzere üç türü bilinmektedir. Bunlardan en yaygın olanı ise hıyarcıklı (bubonic) vebadır.⁷ Genellikle fare piresi yoluyla insanlara bulaştığı bilinen vebanın ortaya çıkması ve yayılmasında elverişsiz yaşam koşulları, kıtlık, açlık, yoksulluk, temizlik koşullarının yetersizliği, gemi yolculukları, ticaret kervanları, istilaların yanı sıra iklimin de rolü olmuştur.⁸

Salgın hastalıkların tarihi eskiye dayandırılrsa da, İlkçağdan günümüze kadar 541, 1347-48 ve 1894 yıllarında kaydedilmiş üç büyük veba salgını olmuştur.⁹ Bunların ilki 541’de “Jüstiniyen vebası” olup bu süreçte İslâm tarihinde ilk salgın olarak nitelenen “Amvâs vebası

¹ TDK, *Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2009, s. 2084.

² Nühket Varlık, “Tâun”, *İslâm Ansiklopedisi*, C. 40, TDV Yay., Ankara 2011, s. 175; İlyas Uçar, *Orta Çağ Kara Belası Amvâs Vebası -İslâm Tarihinde İlk Salgın*, Siyer Yayınları, İstanbul 2020, s. 25.

³ İlyas Gökhan, “Sultan Ferec Zamanında Memlûk Devleti’nin (H.803/815-M.1399/1412) İktisadî Durumuna Genel Bir Bakış”, *Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 22, Eylül 2013, s. 135.

⁴ İbn Hacer el-Askalânî, *Bezlû’l-Mâun fî Fadli’t-Tâun*, Tah. Ahmet A’sam Abdülkadir el- Katib, Darû’l- Asıme, Riyad 1411, s. 104-105.

⁵ Andrew Nikiforuk, *Mahşerin Dördüncü Atlısı Salgın ve Bulaşıcı Hastalıklar Tarihi*, Çev. Selahattin Erkanlı, İletişim Yayınları, İstanbul 2020, s. 75-76; İlyas Gökhan, “Memlûk Sultanı Zahir Seyfuddin Çakmak Döneminin Salgın Hastalık ve İktisadî Buhranları (H.842-857 / 1438-1453)”, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 15, Selçuk Üniversitesi Yayınları, 2006, s. 342; İ. Uçar, *Orta Çağ Kara Belası...*, s. 10. İbn Hacer; hastalığın inanmayanlar için tanrının bir cezalandırması, müminler için de onun bir rahmeti ve lütfu olduğunu belirterek bu konuda bir çok örnek vermektedir. Bkz: İbn Hacer el-Askalânî, *Bezlû’l-Mâun...*, s. 74-88.

⁶ İ. Gökhan, “Memlûk Sultanı Zahir Seyfuddin...”, 342; İ. Uçar, *Orta Çağ Kara Belası...*, s. 22-24.

⁷ İ. Uçar, *Orta Çağ Kara Belası...*, s. 19-23; Hülya Parıldar, “Tarihte Bulaşıcı Hastalık Salgınları”, *Tepecik Eğitim ve Araştırma Hastanesi Dergisi*, C. 30, S. Ek 1, 2020, s. 22. Ayrıca veba türleri hakkında detaylı bilgiler için bkz: Feda Şamil Arık, “Selçuklular Zamanında Anadolu’da Veba Salgınları”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 15, S. 26, 1991, s. 27-29; İ. Uçar, *Orta Çağ Kara Belası...*, s. 19-24; Stuart J. Borsch, *The Black Death In Egypt And England A Comparative Study*, University Of Texas Press, Austin 2005, s. 2-4.

⁸ F. Ş. Arık, “Selçuklular Zamanında...”, s. 28; İ. Gökhan, “Memlûk Sultanı Zahir Seyfuddin...”, s. 342.

⁹ H. Parıldar, “Tarihte Bulaşıcı Hastalık...”, s. 22.

(638-639)” da¹⁰ dâhil olmak üzere VIII. Yüzyıla kadar devam etmiştir. İkincisi XIV. yüzyılda kısa sürede bütün dünyaya yayılan ve aralıklarla XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar devam eden “Kara ölüm” diye nitelenen vebadır. Üçüncüsü ise XIX. yüzyılda başlayıp XX. yüzyılın ortalarına kadar görülen “Bombay vebası” olmuştur.¹¹

1. Antakya ve Halep’te Görülen Veba Salgınlarının Kısa Bir Tarihçesi

Salgın hastalıkların tarihi çok eskilere dayandırılmakla birlikte¹² insanlığı etkileyen en önemli veba salgınlarından biri Bizans İmparatoru I. Justinien döneminde (527–565) 541’de ortaya çıkan ve İmparatorun adından dolayı “Justinien vebası” olarak adlandırılan salgındır.¹³ Veba, Etiyopya’dan¹⁴ başlayıp Nil yoluyla Mısır’a oradan da Kuzey Afrika ülkeleri ile Suriye, Filistin, Anadolu, Arabistan, Kafkasya, Irak, İran ve Avrupa kıtasına ulaşmıştır.¹⁵ Suriye şehirlerinden birçoğu gibi Halep ve çevresinde de görülmüştür. Akdeniz kıyı kentlerine yayılan veba¹⁶, 542’de Antakya’ya ulaşmıştır.¹⁷ Kentin nüfusunun ¼ nün öldüğü ileri sürülmektedir. Ölülerin fazlalığından mezarlıkların dolduğu ve cesetlerin denize atıldığı rivayet edilmektedir.¹⁸ Keşiş Evagrius, Antakya’da çocuk yaşta bu salgına şahit olmuştur. Salgının öldürücü ve yıkıcı olduğunu, 15 yıllık aralıklarla devam ettiğini ve yakınlarını da kaybettiğini belirterek, 50 yıllık sürede dört kez veba salgını çıktığını yazmıştır.¹⁹ Yayıldığı alanlarda nüfusun önemli bir kısmını yok eden Justinien vebası²⁰, imparatorluğun merkezi İstanbul’da günlük 16.000 kişinin kaybına sebep olmuştur.²¹ Dönemin yazarlarının “Tanrının bir gazabı” olarak nitelendirdikleri salgından dolayı nüfus büyük ölçüde azalmış, ticarî ve ziraî faaliyetler aksamıştır.²²

Bizans İmparatoru II. Nikephoros Phokas (963-969), Suriye’ye düzenlediği seferde 969 Antakya kuşatması sırasında ordusunda veba salgını baş gösterince geri çekilmek zorunda kalmıştır.²³ Kaynaklar bilgi vermese de bu salgının Antakya’da etkili olduğu tahmin

¹⁰ Amvâs vebası hakkında müstakil bir çalışma, detaylı bilgiler için bkz: İlyas Uçar, *Orta Çağ Kara Belası Amvâs Vebası -İslâm Tarihinde İlk Salgın*, Siyer Yayınları, İstanbul 2020.

¹¹ N. Varlık, “Tâun”, s. 176; H. Parıldar, “Tarihte Bulaşıcı Hastalık...”, s. 22.

¹² Tarih öncesi dönemde veba ve diğer salgın hastalıklar hakkında detaylı bilgiler için bkz: Gülten Dinç, “Bulaşıcı ve Salgın Hastalıklar Tarihine Genel Bir Bakış”, *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları Dergisi*, S. 18, 2012, s. 44-51.

¹³ N. Varlık, “Tâun”, s.176; Michael W. Dols, *The Black Death In The Middle East*, Princeton University Press, Princeton 1977, s. 14; Güngör Levent Menteşe, “Kara Vebanın Batı ve Doğu Toplumlarına Etkisi”, *Akdeniz Havzası ve Afrika Medeniyetleri Dergisi*, C. 2, S. 1, s. 79.

¹⁴ Bir diğer görüşe göre hastalığın Nil nehrinin doğu kenarında kurulmuş olan Mısır’ın liman kentlerinden Pelusium’da başladığı ve buradan Mısır’ın içlerine ve diğer ülkelere yayıldığı ifade edilmektedir. Bkz: Stephen Mitchell, *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi MS 284-641*, Çev. Turhan Kaçar, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020, s. 556; İ. Uçar, *Orta Çağ Kara Belası...*, s. 34-36; G. Dinç, “Bulaşıcı ve Salgın Hastalıklar...”, s. 53; G. L. Menteşe, “Kara Vebanın Batı...”, s. 79.

¹⁵ M. W. Dols, *The Black Death ...*, s. 33; İ. Gökhan, “Memlük Sultanı Zahir Seyfuddin...”, 342.

¹⁶ S. J. Borsch, *The Black Death...*, s. 4; G. L. Menteşe, “Kara Vebanın Batı...”, s. 79; G. Dinç, “Bulaşıcı ve Salgın Hastalıklar...”, s. 54.

¹⁷ Halil Sahillioğlu, “Antakya”, *İslâm Ansiklopedisi*, C. III, TDV Yayınları, İstanbul 1991, s. 229; G. Dinç, “Bulaşıcı ve Salgın Hastalıklar...”, s. 54.

¹⁸ F. Ş. Arık, “Selçuklular Zamanında...”, s. 37; G. Dinç, “Bulaşıcı ve Salgın Hastalıklar...”, s. 54; Selim Kaya ve Rahime Kıyılı, “Antakya’da Orta Çağ’da Meydana Gelen Doğal Afet ve Salgın Hastalıklara Bir Bakış”, *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 6, S. 12, Hatay 2009, s. 415.

¹⁹ Evagrius’un anlatıları ve 542’deki veba felaketinin Antakya olmak üzere Bizans İmparatorluğu’nun diğer bölgelerindeki etkileri hakkında daha detaylı bilgiler için bkz: S. Mitchell, *Geç Roma İmparatorluğu...*, s. 556.

²⁰ Tarihte bilinen bu ilk salgında ölenlerin sayısı kesin rakamlarla ifade edilemese de Kuzey Afrika, Avrupa, Orta ve Güney Asya nüfusunun %50-60’ının kaybedildiği tahmin edilmektedir. H. Parıldar, “Tarihte Bulaşıcı Hastalık...”, s. 22.

²¹ S. Mitchell, *Geç Roma İmparatorluğu...*, s. 556.

²² F. Ş. Arık, “Selçuklular Zamanında...”, s. 37.

²³ Gregory Abû’l-Farac (Bar Hebraeus), *Abû’l-Farac Tarihi*, Çev. Ömer Rıza Doğrul, C. I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999, s. 267; F. Ş. Arık, “Selçuklular Zamanında...”, s. 41; S. Kaya ve R. Kıyılı, “Antakya’da

edilmektedir. Fatımi Halifesi el-Mustansır zamanında 1056'da başlayan şiddetli bir kuraklığın ardından yaşanan kıtlık ve arkasından çıkan veba salgını Suriye'ye de yayılmıştır.²⁴ Halep'te de bu kıtlık ve salgın etkili olmuştur. Bu salgın Antakya'da da etkili olmuş ve pek çok insanın ölümüne yol açmıştır.²⁵ Antakya'da önemli bir kıtlık ve arkasından salgın hastalık Birinci Haçlı Seferi sırasında yaşanmıştır. Antakya'yı kuşatan Haçlı ordusunun açlık ve salgından 1/5 nin öldüğü ileri sürülmektedir.²⁶ Nitekim Antakya önlerine sonbaharda gelen Haçlı ordusu önce yörede büyük bir yiyecek bolluğuyla karşılaşmıştır. Fakat kısa sürede mevcut yiyecekleri tükenen ve civardaki yiyecekleri de kısa sürede tüketen orduda büyük bir erzak ihtiyacı ortaya çıkmıştır.²⁷ Bu sırada başta et olmak üzere gıda fiyatları kat be kat yükselmiş ve insanlar yiyecek bulamaz duruma gelmiştir.²⁸

2. Antakya'da Görülen Veba Salgınları (XIV-XV. Yüzyıllar)²⁹

Bu dönemde tarihî kaynaklar, Memlûklerin hâkimiyeti altında bulunan Mısır ve Suriye bölgesinde meydana gelen birçok veba salgınını kaydetmiştir. Bunlardan ilki 1258-59'da Suriye bölgesinde ortaya çıkmıştır.³⁰ Bu salgın Moğolların istilasından³¹ (1258) sonra Bağdat'ta başlamış ve hava zerrecikleri vasıtasıyla Suriye bölgesine bulaşmıştır.³² Ancak bu dönemde görülen veba salgınlarının en şiddetlisi 1348-49'da meydana gelmiştir. 1330 ya da 1332'de Moğolistan'da başlayan veba salgını, buradan Rusya'ya daha sonra Balkanlar, Avrupa ve Anadolu'ya bulaşmıştır. Hastalık; Doğu Akdeniz şehirlerine ulaşmış Antakya, Halep ve beldelerini içine alan geniş bir coğrafyada etkili olup binlerce insanın ölümüne yol açmıştır.³³

Orta Çağ'da...", s. 415; Sedat Bilinir, "Ortaçağ'da Doğal Afetlerin Ekonomik Durum İle Olan İlişkisi (X ve XI. Yüzyıl)", *Türk Kültürüne Hizmet: Öğr. Gör. Sadiddin Öztürk'e Armağan*, Edt. İsa Kalaycı ve Gökhan Kalmış, Gazi Kitabevi, Ankara 2020, s. 164.

²⁴ İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi El-Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi*, Çev. Abdülkerim Özaydın, C. IX, Bahar Yayınları, İstanbul 1991, s. 478; G. Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi, C. I, s. 308*; İlyas Gökhan, *XIII. Ve XIV. Yüzyıllarda Mısır Ve Suriye'de Krizler, Kıtliklar Ve Vebalar*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 1998, s. 23.

²⁵ İbn Hacer el-Askalânî, *Bezlû'l-Mâun...*, s. 374-375.

²⁶ Birinci Haçlı Seferi sırasında sayıca yüzbinlerle ifade edilen Haçlı ordusunun 500.000 kişiden oluştuğu belirtilmektedir. Sefer sırasında Haçlı ordusunda kıtlık, açlık ve temizlik koşullarının yetersizliğinden dolayı baş gösteren veba salgınından dolayı ordunun beşte biri telef olmuştur. Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Tarihi ve Zeyli*, Çev. H. D. Andreasyan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1962, s. 192-194; Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, Çev. Fikret İşıltan, C. I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2008, s. 170-197; Ali Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, Ankara 1983, s. 182-188; Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, Fikret İşıltan (Çev.), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1984, s. 337; F. Ş. Arık, "Selçuklular Zamanında...", s. 44-45.

²⁷ Ergin Ayan, *Willermus Tyrensis'in Haçlı Kroniği Başlangıçtan Kudüs'ün Zaptına Kadar (I-VIII. Kitaplar)*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2016, s. 178; Işın Demirkent, *Haçlı Seferleri*, Dünya Yayıncılık, İstanbul 1997, s. 39-42; İhsan Arslan ve Süleyman Genç, "Albertus Aquensis'in Historia Ierosolimitana Adlı Eserine Göre I. Haçlı Seferi", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 10, S. 51, 2017, s. 240.

²⁸ E. Ayan, *Willermus Tyrensis'in Haçlı Kroniği...*, s. 178; İ. Arslan ve S. Genç, "Albertus Aquensis...", s. 240, 245.

²⁹ Bu kısım Mehmet Yusüf Çelik, "*Memlûkler Döneminde Antakya (1268-1516)*" başlıklı doktora tez çalışmamızdan alınmıştır. Ancak konu ile ilgili bilgiler tekrar gözden geçirilmiş ve özellikle Halep ve çevresinde görülen veba salgınları hakkında bilgiler eklenerek genişletilmiştir. Bkz: Mehmet Yusüf Çelik, *Memlûkler Döneminde Antakya (1268-1516)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Nevşehir 2020, s. 261-267.

³⁰ İ. Gökhan, "Memlûk Sultanı Zahir Seyfuddin...", s. 342.

³¹ Moğolların Ocak 1258'de Bağdat'ı istilası ve şehirde gerçekleştirdikleri katliam hakkında detaylı bilgiler için bkz: İbn Kesîr, *El Bidâye Ve'n-Nihâye Büyük İslâm Tarihi*, Çev. Mehmet Keskin, C. XIII, Çağrı Yayınları, İstanbul 1994, s. 361-366; H. Ahmet Özdemir, *Moğol İstilası ve Abbâsî Devleti'nin Yıkılışı Cengiz ve Hülâgü Dönemleri (612-656 /1216-1258)*, İz Yayıncılık, İstanbul 2011, s. 262-283; Abdulkadir Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, Bilge Kültür Sanat Yayınevi, İstanbul 2017, s. 154-163.

³² İbn Kesîr, *El Bidâye...*, C. XIII, s. 366.

³³ el-Makrizî (Takiyeddin Ahmed b. Ali), *Kitabu's-Sulûk li-Ma'rifet Düvelü'l-Mülûk*, Tah. Muhammed Mustafa Ziyade, C. II/3, Matbaât-u Dâru'l-Kutûb, Kahire 1942, s. 772-773; İbn Tagrıberdi, Cemâleddin Ebî'l-Mahâsen,

Aynı zamanda hastalık, insanların yanı sıra hayvanlarda da görülmüş ve binlerce hayvanın telef olmasına neden olmuştur.³⁴ Hatta cesetlere üşüşen kuşlar da telef olmaktan kurtulamamıştır.³⁵

Bütün dünyayı etkileyen salgın; kara veba, kara ölüm veya fena-i kebir gibi adlarla anılmıştır. Ayrıca hastalığın Mısır ve Suriye’de ne zaman ortaya çıktığı ve yayıldığına dair farklı görüşler mevcuttur: Makrîzî’nin bildirdiğine göre veba, 1348’in yazında Mısır’da görülmüştür. Daha sonra şiddetini artırarak devam etmiş ve 1349’da Suriye bölgesine yayılmıştır.³⁶ Müellif el-Aynî, “fenâ-i âzim” ve “tâ’ûn-i âmîm³⁷” gibi isimlerle vebadan bahsetmiştir. Ağustos 1348’de Halep, Şam ve Mısır olmak üzere bütün Memlûk şehirlerinde halkın büyük tükeniş “fenâ-i kebir³⁸” olarak isimlendirdiği büyük bir veba salgınının meydana geldiğini ve 1375’e kadar devam ettiğini belirtmiştir.³⁹ İbn Tagriberdî, hastalığın büyük ayrılık “el-faslû’l-kebir⁴⁰” veya imha yılı “seneti’l-fenâ⁴¹” gibi isimlerle anıldığını ve salgının 15 yıl sürdüğünü kaydetmiştir.⁴² Ebu’l-Fidâ ve İbnu’l-Verdî’nin ifadesine göre veba, Eylül-Ekim 1348’de Halep’e kadar bulaşmıştır.⁴³ Buna göre kara ölüm adı verilen hastalığın, 1348-49’da Suriye bölgesinin geneline yayıldığı anlaşılmaktadır. Nitekim hastalık, Halep ve çevresinde etkili olmuş; Sermin, Fuâ, Şeyzer, Azaz ve Antakya gibi Halep Naipliğine bağlı şehirlerde çok sayıda insanın ölümüne neden olmuştur.⁴⁴ Halep’te salgından bir günde 500 kişi ölmüştür.⁴⁵

Antakya, dünya nüfusunun üçte birinin ölümüne neden olan 1348-49’daki veba salgımından en çok etkilenen şehirlerden biri olmuştur. Veba, şehir nüfusunun neredeyse tamamını yok etmiştir.⁴⁶ Hastalığın bulaşma korkusundan Antakya ve çevresinde yaşayan insanların bir kısmı, geride mallarını ve mülklerini bırakarak şehri terk etmiştir. Fakat bunların pek çoğu yollarda hastalığa yakalanmaktan kurtulamayarak ölmüş; bir kısmı da Anadolu’nun

En-Nücûmu’z-Zâhire (Parlayan Yıldızlar), Çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2013, s. 199; André Clot, *Kölelerin İmparatorluğu Memlûklerin Mısır’ı (1250-1517)*, Çev. Turhan Ilgaz, Epsilon Yay., İstanbul 2005, s. 89; İlyas Gökhan, “Hatay Bölgesinde Memlûkler Dönemi”, *Başlangıçtan Günümüze Hatay Tarihi Tüm Zamanların Gözdesi*, Ed. Ahmet Gündüz, T.C. Hatay Valiliği Yayınları, Hatay 2013, s. 173; Esra Atmaca, “XIII-XV. Yüzyıllar Arasında Suriye Bölgesinde Veba Salgınları”, *International Journal Of Science Culture and Sport (Int.JSCS)*, C. 3, Özel S. 3, 2015, s. 528.

³⁴ El-Makrîzî, *Kitâbu’s-Sulûk*, C. II/3, 772-773; İbn Tagriberdî, *en-Nucûmu’z-Zâhire Fî Mülûk Mısır ve’l-Kahire*, C. X, Vezâretu’s-Sekâfe ve’l-İrşâd el-Kavmiyye, Mısır 1963, s. 209; İbn İyâs (Muhammed b. Ahmed el-Hanefî), *Bedâ’i ez-Zuhûr Fî Vakâ’i ed-Duhûr*, Tah. Muhammed Mustafa, C. I/1, el-Hey’etu’l-Mısriyye el-Âmme Li’l-Kitâb / Dâr İhyâu’l-Kutûb el-Arabiye, Kahire 1975, s. 530; A. Clot, *Kölelerin İmparatorluğu...*, s. 89-90; E. Atmaca, “XIII-XV. Yüzyıllar...”, s. 528.

³⁵ A. Clot, *Kölelerin İmparatorluğu...*, s. 90.

³⁶ El-Makrîzî, *Kitâbu’s-Sulûk...*, C. II/3, 772-773.

³⁷ Arapça (فناء عظيم) büyük yok oluş-tükeniş ve (طاعون عميم) kapsamlı-genel veba demektir.

³⁸ Arapça (فناء كبير).

³⁹ Bedreddin Mahmud el-Aynî, C. XIX, s. 85. *İkdu’l-Cumân Fî Tarih Ehli’z-Zemân*, C. XIX, Veliyyüddin Efendi Kütüphanesi, No 2395, s. 85.

⁴⁰ Arapça (الفصل الكبير).

⁴¹ Arapça (سنة الفناء).

⁴² İbn Tagriberdî, *en-Nucûmu’z-Zâhire...*, C. X, s. 211.

⁴³ Ebu’l-Fidâ (el-Meliki’l-Müeyyed İmâdeddîn İsmail), *Tarih Ebu’l-Fidâ el-Müsemmâ el-Muhtasar Fî Ahbâru’l-Beşer*, Tah. Mahmud Deyyûb, C. II, Dâru’l-Kutûb el-İlmiyye, Beyrut 1997, s. 517; İbnu’l-Verdî (Zeyneddin Ömer b. Muzaffer), *Tarih İbnu’l-Verdî*, C. II, Dâru’l-Kutub el-İlmiyye, Beyrut 1996, s. 339.

⁴⁴ Ebu’l-Fidâ, *Kitâb el-Muhtasar Fî Ahbâru’l-Beşer*, C. IV, Matbaâtu’l-Huseyniye el-Mısriyye, Kahire 1907, s. 152-153; Ebu’l-Fidâ, *Tarih Ebu’l-Fidâ...*, C. II, s. 517-519.

⁴⁵ El-Makrîzî, *Kitâbu’s-Sulûk...*, C. II/3, s. 772-773; İbn İyâs, *Bedâ’i ez-Zuhûr...*, C. I/1, 527-528; İbn Tagriberdî, *en-Nucûmu’z-Zâhire...*, C. X, s. 195, 198, 207; El-Gazî (Kâmil b. Huseyn b. Muhammed b. Mustafa el-Pâli), *Nehru’z-Zehab Fî Tarih Haleb*, C. III, Matbaâtu’l-Mârûniye, Halep 1926, s. 187. ez-Zehabî, veba salgımından Mısır’da günde yaklaşık 10 bin kişi, Dimaşk’ta da günde 400’den fazla kişinin öldüğünü kaydetmiştir. Ayrıca Mısır ve Suriye’de salgından ölen dönemin ileri gelen ulema ve yöneticilerinin isimlerini zikretmiştir. Veba salgımından ölen ulema ve yönetici isimleri için bkz: ez-Zehabî, *Ziyûl el-İber Fî Haber Men Gaber*, Tah. Ebû Hacer Muhammed Saîd Besyûnî Zağlûl, C. IV, Dâru’l-Kutub el-İlmiyye, Beyrut 1985, s. 149-153.

⁴⁶ A. Clot, *Kölelerin İmparatorluğu...*, s. 89.

diğer şehirlerine göç etmiştir.⁴⁷ Kaynakların ifadesinden vebadan kurtulan olmadığı anlaşılmaktadır. Şehri terk edenlerin çoğu ölmüş ve çok azı şehre dönebilmiştir. Zira gittikleri şehirlere de veba bulaşmış, hastalıktan ölümün olmadığı bir yer kalmamıştır. Bu sırada salgın başta İstanbul, Kayseri, Karaman, Sis (Kozan), Antep ve Mardin olmak üzere Anadolu'nun dört tarafına ve Suriye bölgesine bulaşmış ve ölümlere neden olmuştur. Çaresizce şehre dönenlerin hemen hemen tamamı bir müddet sonra hastalığa yakalanmış ve hayatını kaybetmiştir.⁴⁸

Veba salgını, XIV ve XV. yüzyıllar arasında defalarca tekrar etmiştir. Ancak tarihî kaynaklarda bu salgınlar Halep, Şam, Mısır, Kahire ya da Şam bölgesi, Halep ve şehirleri⁴⁹ gibi bölgesel isimlerle kaydedilmiştir. Ancak coğrafi konumunun yanı sıra hem hastalığın bulaşıcı özelliği hem de bu dönemde Halep'e bağlı kentlerden biri olması hasebiyle bu salgınlardan Antakya'nın da etkilenmiş olması ihtimal dâhilindedir. Bu bağlamda 1348-49'da meydana gelen salgından sonra çalışmanın konusunu kapsayan dönemde Halep ve çevresinde görülen veba salgınları ele alınacaktır.

2.1. Halep ve Çevresinde Veba Salgınları (1348-49 Sonrası)

Kara ölüm veya Kara veba olarak bilinen büyük salgından sonra 1363'te Halep ve çevresindeki beldelerde şiddetli bir veba salgını görülmüştür. Bu salgında başta çocuk ve gençler olmak üzere pek çok insan hayatını kaybetmiştir.⁵⁰ Salgın Dımaşk, Gazze ve Halep olmak üzere Suriye bölgesinin geneline yayılmıştır.⁵¹ Salgın hastalık Mısır'a da yayılmıştır.⁵² Salgın 1369'da Dımaşk'ta, 1374-1375 yılları arasında ise Halep ve beldelerinde tekrar görülmüş ve çok sayıda insanın ölümüne neden olmuştur.⁵³ Bundan iki yıl sonra (1377) Halep ve çevresindeki şehirlerde büyük bir kıtlık olmuştur. İnsanlar açlık ve çaresizlikten sokaktaki köpekleri dahi kesip yemiştir.⁵⁴

Halep'te 1385'te veba bir kez daha ortaya çıkmıştır. Salgında çoğu kız çocuğu ve kadın olmak üzere çok sayıda insan ölmüştür. Bir günde vefat edenlerin sayısı 1000 kişiye ulaşmıştır.⁵⁵ 1393'te görülen bir başka salgında ise Halep ve beldelerinde çok sayıda kişi hayatını kaybetmiştir. Ölü sayısının günde 500 ile 1000 kişiye ulaştığı⁵⁶ ve bu salgından çoğu çocuk olmak üzere yaklaşık 360 bin kişinin öldüğü rivayet edilmiştir. Bu sayının 150 bini Halep'te yaşayanlardan olup kalanın ise Halep Naipliğine bağlı şehirlerin ahalisinden olduğu belirtilmiştir.⁵⁷ Şehrin ileri gelenleri ve ulemadan da ölenler olmuştur.⁵⁸ Hastalık, dokuz yıl

⁴⁷ El-Makrîzî, *Kitâbu's-Sulûk...*, C. II/3, 772-774; İbn İyâs, *Bedâ'i ez-Zuhûr...*, C. I/1, 527-528; İbn Tagriberdî, *en-Nucûmu'z-Zâhire...*, C. X, s. 196; İbn Tagriberdî, *En-Nücûmu'z-Zâhire (Parlayan Yıldızlar)*, 199.

⁴⁸ El-Makrîzî, *Kitâbu's-Sulûk...*, C. II/3, 773-774; İbn İyâs, *Bedâ'i ez-Zuhûr...*, C. I/1, 527-528; İbn Tagriberdî, *en-Nucûmu'z-Zâhire...*, C. X, s. 196; İ. Gökhan, "Hatay Bölgesinde Memlûkler...", s. 173.

⁴⁹ Arapça kaynaklarda (حلب و بلادها) şeklinde geçmektedir. Halep ve şehirleri, köyleri, kasabaları, beldeleri demektir.

⁵⁰ İbn Tagriberdî, *en-Nucûmu'z-Zâhire...*, C. XI, s.25.

⁵¹ el-Makrîzî (Takiyeddin Ahmed b. Ali), *Kitabu's-Sulûk li-Ma'rifet Düvelü'l-Mülûk*, Tah. Said Abdülfettah Aşûr, C. III/1, Matbaât-u Dâru'l-Kutûb, Kahire 1970, s. 82.

⁵² el-Makrîzî, *Kitâbu's-Sulûk...*, C. III/1, 81-82.

⁵³ İbn Hacer el-Askalânî, *İnbâi'l-Gumr...*, C. I, s. 76-77.

⁵⁴ İbn Kadî Şihbe (Takiyeddin Ebî Bekir b. Ahmed), *Tarih İbn Kadî Şihbe*, Tah. Adnan Derviş, C. III/2, Ma'hed el-Fransî Led-Dirâsât el-Arabiyye, Dımaşk 1994, 516.

⁵⁵ İbn Hacer el-Askalânî, *İnbâi'l-Gumr...*, C. I, s. 302; el-Makrîzî, *Kitâbu's-Sulûk...*, C. III/2, 538; İbn İyâs, *Bedâ'i ez-Zuhûr...*, C. I/2, 365; Mubarek Muhammed et-Taravne, "el-Evbie (et-Tavâin) ve Âsâruhâ el-İctimâ'iyye Fî Bilâd eş-Şam Fî Âsr el-Memâlik el-Cerâkise (H. 784-922 / 1382-1516)", *el-Mücelletu'l-Ürdüniyye Li't-Tarih ve'l-Âsâr*, C. IV, S. 3, Ürdün 2010, s. 48.

⁵⁶ İbn Hacer el-Askalânî, *İnbâi'l-Gumr...*, C. I, s. 456; el-Gazî, *Nehru'z-Zeheb...*, C. III, 201

⁵⁷ İbn Sasrâ (Muhammed b. Muhammed), *ed-Durretu'l-Mudiyye Fî ed-Devletu'z-Zâhiriyye*, Tah. William M. Brinner, University of California Press, Los Angeles 1963, 137; M. M. et-Taravne, "el-Evbie (et-Tavâin) ve Âsâruhâ...", s. 48.

⁵⁸ İbn Hacer el-Askalânî, *İnbâi'l-Gumr...*, C. I, s. 456, 459, 463; el-Gazî, *Nehru'z-Zeheb...*, C. III, 201; M. M. et-Taravne, "el-Evbie (et-Tavâin) ve Âsâruhâ...", s. 48.

aradan sonra 1402’de yine ortaya çıkmış ve Suriye bölgesinin büyük bir bölümünde etkisini göstermiştir.⁵⁹ Yedi yıl sonra da 1409’da Halep’in yanı sıra Humus, Hama, Trablus olmak üzere Suriye bölgesinin genelinde etkisi görülen ve çok sayıda insanın ölümüne sebebiyet veren bir salgın daha olmuştur.⁶⁰ Hastalığın bölgedeki etkisi 1411’e kadar sürmüştür.⁶¹ Ardından 1413’te bir veba salgını daha ortaya çıkmıştır. Makrîzî’nin bildirdiğine göre “fenâ-i âzim” adlı hastalık, Anadolu’dan Halep ve Hama’ya sirayet etmiş, daha sonra Dımaşk’a geçmiştir.⁶² Hastalık, bütün Suriye bölgesinde yayılmış ve Mısır’a kadar bulaşmıştır.⁶³

Döneme dair bilgi veren tarihçiler, daha önce geçtiği gibi veba salgınlarını şiddetine göre isimlendirmiştir. Ancak 1422’de Halep’te başlayan veba salgını⁶⁴, ölenlerin çoğunlukla gençler olmasından dolayı “gençlik vebası⁶⁵” adıyla anılmıştır.⁶⁶ Halep’te vebadan bir günde 500’den fazla insan hayatını kaybetmiştir.⁶⁷ Salgın, Halep ve beldelerinden sonra Humus ve Hama’ya yayılmıştır.⁶⁸ Ardından şiddetini arttırarak 1423 yazında Dımaşk, Gazze, Suriye ve Filistin’in geneline bulaşmıştır. Bütün Suriye bölgesinde felakete yol açan salgında Dımaşk’ta 15.000 kişinin öldüğü bildirilmektedir. Divanü’l-Mevaris⁶⁹ kayıtlarına göre Suriye ve Filistin’de 80.000 kişi ölmüştür. Salgından ölenler daha çok çocuklar, kadınlar ve hizmetkârlar olmuştur.⁷⁰ Ölenler arasında 6000 bakire (عذراء) kızın bulunduğu belirtilmiştir.⁷¹

Yukarıda zikredilenlerden başka Suriye bölgesinde görülen ve Mısır’a kadar yayılan birden çok veba salgını çıkmıştır. Bunlar 1428, 1429 ve 1430’da meydana gelmiştir.⁷² 1429 Mayıs-Haziran’da Kudüs, Gazze, Remle, Safed ve Dımaşk’ta görülen hastalık, Aralık-Ocak 1430’da Mısır’a bulaşmıştır. Salgının Mısır’da kış aylarında ortaya çıkışı, vebanın genellikle ilkbaharda görülmesine tanık olan dönemin müellifleri tarafından grip olaylardan biri olarak nitelendirilmiş ve hayretle karşılanmıştır.⁷³ Veba, aynı zamanda Anadolu’da ortaya çıkmış, Bursa’da her gün yaklaşık 1500 kişinin ölümüne sebep olmuştur.⁷⁴ İbn Hacer, 1430’da Halep ve Dımaşk’ta pahalılık; Dımaşk, Humus ve Mısır’da ise oldukça şiddetli bir vebanın görüldüğünü yazmıştır.⁷⁵ Ayrıca İslam âleminde ve gayr-i Müslim memleketlerinde 1434-1435’te bir veba salgını ortaya çıktığını belirterek, çok sayıda insanın ölümüne yol açtığından

⁵⁹ M. M. et-Taravne, “el-Evbie (et-Tavâin) ve Âsâruhâ...”, s. 48.

⁶⁰ İbn Hacer el-Askalânî, *İnbâi’l-Gumr...*, C. II, s. 430; M. M. et-Taravne, “el-Evbie (et-Tavâin) ve Âsâruhâ...”, s. 48-49.

⁶¹ el-Makrîzî, *Kitâbu’s-Sulûk...*, C. IV/1, s. 179; E. Atmaca, “XIII-XV. Yüzyıllar...”, s. 529; M. M. et-Taravne, “el-Evbie (et-Tavâin) ve Âsâruhâ...”, s. 49.

⁶² El-Makrîzî, *Kitâbu’s-Sulûk...*, C. IV/1, s. 269.

⁶³ Es-Sayrâfî (Ali b. Davûd), *Nuzhetu’n-Nufûs ve’l-Ebdân Fî Tevârih ez-Zemân*, C. II, Tah. Hasan Habeşi, Matba’atu Dâru’l-Kutûb, Kahire 1971, s. 326.

⁶⁴ El-Makrîzî, *Kitâbu’s-Sulûk...*, C. IV/2, s. 611.

⁶⁵ Arapça (طاعون الشباب).

⁶⁶ M. M. et-Taravne, “el-Evbie (et-Tavâin) ve Âsâruhâ...”, s. 49.

⁶⁷ el-Aynî, *İkdu’l-Cumân...*, C. XX, s. 542; M. M. et-Taravne, “el-Evbie (et-Tavâin) ve Âsâruhâ...”, s. 49.

⁶⁸ El-Makrîzî, *Kitâbu’s-Sulûk...*, C. IV/2, s. 639; Bedreddin Mahmud el-Aynî, *İkdu’l-Cumân Fî Tarih Ehli’z-Zemân*, C. XX, Veliyyüddin Efendi Kütüphanesi, No 2396, s. 542.

⁶⁹ Divanü’l-Mevâris: Ölen kişilerin geride bıraktıkları malların ya da kimsesiz ölümlerin kaydedildiği sicil defterleridir. Ayrıca Divanü’l-mevârisü’l-haşeriye adı da verilmektedir. İ. Gökhan, “El-Eşref Barsbay Döneminde...”, s. 98.

⁷⁰ El-Makrîzî, *Kitâbu’s-Sulûk...*, C. IV/2, s. 639; İ. Gökhan, “El-Eşref Barsbay Döneminde...”, s. 98.

⁷¹ el-Aynî, *İkdu’l-Cumân...*, C. XX, s. 542; İ. Gökhan, “El-Eşref Barsbay Döneminde...”, s. 99; M. M. et-Taravne, “el-Evbie (et-Tavâin) ve Âsâruhâ...”, s. 50.

⁷² El-Makrîzî, *Kitâbu’s-Sulûk...*, C. IV/2, s. 767, 803, 821-822.

⁷³ El-Makrîzî, *Kitâbu’s-Sulûk...*, C. IV/2, s. 821-822; İbn Hacer el-Askalânî, *İnbâi’l-Gumr...*, C. III, s. 437. Dönemin müelliflerinin bu konudaki görüşleri ve salgının Mısır’daki etkileri hakkında bkz: İ. Gökhan, “El-Eşref Barsbay Döneminde...”, s. 110-120.

⁷⁴ El-Makrîzî, *Kitâbu’s-Sulûk...*, C. IV/2, s. 821-822.

⁷⁵ İbn Hacer el-Askalânî, *İnbâi’l-Gumr...*, C. III, s. 437; İbnü’l-İmâd, *Şezerâtü’z-Zeheb...*, C. IX, 292.

bahsetmiştir.⁷⁶ Nitekim aynı tarihlerde Herat'ta başlayıp daha sonra bütün Kirman ve Horasan bölgesine yayılan bir veba salgını olmuştur.⁷⁷ Salgın Mekke, Habeşistan⁷⁸ ile Avrupa'da da görülmüştür.⁷⁹ Bundan sonra geniş bir coğrafyada etkisini gösteren büyük bir veba salgını daha ortaya çıkmıştır.

Salgın ilk olarak Ekim-Kasım 1437'de Hama ve çevresinde başlamıştır.⁸⁰ Hastalıktan her gün 150 kişi hayatını kaybetmiştir.⁸¹ Kaynakların daha önce bu kadar etkili bir veba salgını görülmediğini belirttikleri şehirde, günlük ölü sayısı 300 kişiye kadar çıkmıştır.⁸² Hastalık şiddetini arttırarak kışın sonunda bütün Suriye bölgesine yayılmıştır.⁸³ Oradan da Filistin, Mısır ve Irak'a bulaşmış ve çok sayıda insanın ölümüne sebep olmuştur.⁸⁴ Salgın 1438-39'da Avrupa'ya yayılmıştır.⁸⁵ Nitekim Suriye bölgesinde şiddetini arttırarak devam eden salgın, Aralık-Ocak 1437-38'de Mısır'ın Said bölgesine, Dımaşk ile Halep ve çevresine bulaşmıştır.⁸⁶ Salgın daha sonraki aylarda da görülmüştür. Makrîzî'nin ifadesine göre Şubat 1438'de salgından ölenlerin çoğu Bağdat, Tebriz ve Meşhet gibi şehirlerden gelen yabancılar olmuştur. Bunlar, siyasî karışıklıklar ve zulümden dolayı yurtlarını terk ederek batıya doğru göç etmiştir. Çoğu Halep, Dımaşk ve Hama'ya gelen bu insanlar, zor şartlar altında yaşamaktaydı. Bundan dolayı salgından oldukça etkilenmişlerdi.⁸⁷ Salgın Mart 1438'de Dımaşk, Hama, Humus, Trablus, Safed, Remle, Gazze, Halep ve beldelerinde etkisini arttırmış ve Mısır'a yayılmıştır.⁸⁸ Geçtiği yerlerde binlerce insanın ölümüne yol açan 1437-38 veba salgını, büyük felaketlerden biri olarak nitelendirilmiştir. Hastalıktan ölenlerin çoğu çocuklar, kızlar ve cariyeler olmuştur.⁸⁹

Tarihî kaynaklar, incelenen dönemde XVI. yüzyılın başlarına kadar veba salgınlarının devam ettiğini haber vermektedir. Söz konusu veba salgınları 1448-49⁹⁰, 1459⁹¹, 1469⁹², 1477⁹³, 1491-92 ve 1496-98'de⁹⁴ ortaya çıkmış; Halep ve çevresini oldukça etkilemiştir. Bu salgınlarda çok sayıda insan hayatını kaybetmiştir. İbn Tagrıberdî'nin belirttiğine göre Mayıs-Haziran 1459'da Halep ve çevresinde bir veba salgını ortaya çıkmış ve giderek etkisi artmıştır.

⁷⁶ İbn Hacer el-Askalânî, *İnbâi'l-Gumr...*, C. III, s. 545; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü 'z-Zeheb...*, C. IX, 328.

⁷⁷ El-Makrîzî, *Kitâbu's-Sulûk...*, C. IV/2, s. 950.

⁷⁸ İ. Gökhan, "El-Eşref Barsbay Döneminde...", s. 122.

⁷⁹ Jacques Le Goff, *Avrupa'nın Doğuşu*, Çev. M. Timuçin Binder, Literatür Yayıncılık, İstanbul 2008, s. 185.

⁸⁰ el-Makrîzî, *Kitâbu's-Sulûk...*, C. IV/2, s. 1024.

⁸¹ el-Makrîzî, *Kitâbu's-Sulûk...*, C. IV/2, s. 1024; es-Sayrâfi, *Nuzhetu'n-Nufûs ve'l-Ebdân...*, C. III, s. 395.

⁸² es-Sayrâfi, *Nuzhetu'n-Nufûs ve'l-Ebdân...*, C. III, s. 395-399; İ. Gökhan, "El-Eşref Barsbay Döneminde...", s. 124.

⁸³ el-Makrîzî, *Kitâbu's-Sulûk...*, C. IV/2, s. 1025; İbn Hacer el-Askalânî, *İnbâi'l-Gumr...*, C. IV, s. 70, 74.

⁸⁴ İ. Gökhan, "El-Eşref Barsbay Döneminde...", s. 124-127.

⁸⁵ Jacques Le Goff, *Avrupa'nın Doğuşu*, s. 185; İ. Gökhan, "El-Eşref Barsbay Döneminde...", s. 124.

⁸⁶ el-Makrîzî, *Kitâbu's-Sulûk...*, C. IV/2, s. 1027-1028.

⁸⁷ el-Makrîzî, *Kitâbu's-Sulûk...*, C. IV/2, s. 1029; İ. Gökhan, "El-Eşref Barsbay Döneminde...", s. 124.

⁸⁸ el-Makrîzî, *Kitâbu's-Sulûk...*, C. IV/2, s. 1031.

⁸⁹ el-Makrîzî, *Kitâbu's-Sulûk...*, C. IV/2, s. 1048; M. M. et-Taravne, "el-Evbie (et-Tavâin) ve Âsâruhâ...", s. 50-51.

⁹⁰ Sıbt İbnu'l-'Acemî el-Halebî, *Kunûzu 'z-Zeheb Fî Tarih Haleb*, Tah. Şevki Şa's ve Fâlih Bekûr, C. II, Dâru'l-Kalem el-'Arabî, Halep 1996, s. 210.

⁹¹ İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü 'z-Zeheb...*, C. IX, 446.

⁹² İbn el-Himsî (Ahmed Muhammed b. Ömer el-Ansârî), *Havâdis ez-Zemân ve Vefîyyât eş-Şuyûh ve'l-Akrân*, Tah. Abdulaziz Feyyaz Harfûş, C. I, Dâru'n-Nefâes, Beyrut 2000, s. 118; İbn Ecâ, *el-Irak Beyne'l-Memâlik ve'l-Osmâniyyîn...*, 45; İbn Sibât, Hamza b. Ahmed b. Ömer, *Sidku'l-Ahbâr Tarih İbn Sibât*, Tah. Ömer Abdüsselâm Tedmurî, C. II, Cîrûs Pres, Trablus 1993, s. 814.

⁹³ Es-Sehâvî (Şemseddin Muhammed b. Abdurrahman), *Vecîzu'l-Kelâm Fî ez-Zeyl Alâ Duvelu'l-İslâm*, Tah. Beşşâr Âvvâd Mârûf, İsmâ Faris el-Harâstânî ve Ahmed el-Hazîmî, C. III, Müessesetu'r-Risâle, Beyrut 1995, s. 871.

⁹⁴ İbn Sibât, *Sidku'l-Ahbâr...*, C. II, s. 328.

Hastalık buralarda yaklaşık 200.000 kişinin ölümüne neden olduktan sonra civar şehirlere yayılmıştır.⁹⁵

XV. yüzyılın sonlarına doğru Şubat 1492’de Hama, Trablus ile Halep ve çevresinde ortaya çıkan ve çok sayıda kişinin ölümüne sebep olan bir veba salgını, Antakya’ya da yayılmıştır. Müellif Sehavî, Antakya’yı zikretmiş ve salgın zamanında şehrin terk edildiğini belirtmiştir. Ayrıca salgından günde 100’den fazla kişinin hayatını kaybettiğini yazmıştır.⁹⁶

3. Veba Salgınlarının Sosyo-Ekonomik Etkileri

3.1 Ekonomik Etkiler

Veba salgınlarından insan kayıplarının fazla olması ticarî ve ziraî alanlarda olumsuz sonuçların doğmasına ve fiyatların artmasına neden olmuştur. İnsan gücünün eksikliğinden dolayı ekili arazilerin oranı düştüğü gibi verim de azalmıştır. Buna paralel olarak araziden alınan vergi de azalmıştır.⁹⁷ Sahiplerinin ölümü sebebiyle iktâlar boş kalmış veya kısa sürede birkaç kez el değiştirmiştir.⁹⁸ Köylerin ahalisinin ölümü ya da göç etmesi sebebiyle çiftlikler boşalmış, ürün ekimi veya hasadı yapacak kimse kalmadığından dolayı ürünler tarlalarda kalmıştır.⁹⁹

Zirai üretimin yanında hayvancılık sektörü de çökmüş ve bundan dolayı temel gıda ve ihtiyaç maddelerinde kıtlığa ve fiyatlarının artmasına yol açmıştır.¹⁰⁰ Bunlarla ilgili muasır kaynaklarda pek çok bilgi vardır.¹⁰¹ Salgından ölenlerin çokluğu kefen ve kefenlik kumaş fiyatının aşırı şekilde artmasına sebep olmuştur.¹⁰² Salgın hastalıklara iyi geldiği düşünülen şeker oranı yüksek meyve fiyatları, aşırı arttığı gibi bulunamaz olmuştur.¹⁰³ Aynı şekilde şeker fiyatı da yükselmiştir. Hekimler, hastalığa yakalananlara şekerin toz halinde veya ekşi nar suyu ile karıştırılıp tüketilmesini tavsiye etmiştir.¹⁰⁴ Nitekim şeker, veba mikrobunun oluşturduğu ateş ve yorgunluktan halsiz düşen insanlar tarafından tek çare olarak görülmüş, eritilerek şıra yapıp içilmiştir.¹⁰⁵ Bu nedenle şeker, kıtlığın had safhaya ulaştığı zamanlarda yakut kıymetinde değer kazanmıştır.¹⁰⁶ Nar fiyatlarının da normal değerinden dört katına kadar yükseldiği görülmüştür.¹⁰⁷

⁹⁵ İbn Tagrıberdî, *en-Nucûmu 'z-Zâhire...*, C. XVI, s. 129, 133.

⁹⁶ Es-Sehâvî, *Vecîzu'l-Kelâm...*, C. III, s. 1237 vd. Bundan başka 1491 veya 1492’ye tarihlenen veba salgını bkz: İbn Sibât, *Sıdku'l-Ahbâr...*, C. II, s. 904; İbn el-Hımsî, *Havâdis ez-Zemân...*, C. I, s. 230-232; M. M. et-Taravne, “el-Evbie (et-Tavâin) ve Âsâruhâ...”, s. 52.

⁹⁷ Afaf Lutfî Al-Sayyid Marsot, *Mısır Tarihi Arapların Fethinden Bugüne*, Çev. Gül Çağalı Güven, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2007, s. 33.

⁹⁸ El-Makrîzî, *Kitâbu's-Sulûk...*, C. II/3, s. 785.

⁹⁹ el-Makrîzî (Takiyeddin Ahmed b. Ali), *Kitabu's-Sulûk li-Ma'rifet Düvelü'l-Mülûk*, Tah. Said Abdülfettah Aşûr, C. 4/1, Matbaât-u Dâru'l-Kutüb, Kahire 1972, s. 179.

¹⁰⁰ F. Ş. Arık, “Selçuklular Zamanında...”, s. 32.

¹⁰¹ Bu konuda detaylı bilgiler içeren müstakil bir çalışma için bkz: İlyas Gökhan, *XIII. Ve XIV. Yüzyıllarda Mısır Ve Suriye'de Krizler, Kıtıklar Ve Vebalar*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 1998.

¹⁰² Es-sayrafi, *nüzhe*, c. 2. s.326.

¹⁰³ İ. Gökhan, “El-Eşref Barsbay Döneminde...”, s. 113.

¹⁰⁴ Nafiz Muhammed Abd Rabbe Eş-Şevâmre, *El-kevâris et-Tabi'iyye ve Âsârha fi Bilâdü's-Şam fi 'asr el-Memlûkî (h.648-922 / 1250-1517)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Hebron Üniversitesi/Camiatü'l-Halil, Filistin 2012, s. 73.

¹⁰⁵ İ. Gökhan, “El-Eşref Barsbay Döneminde...”, s.113.

¹⁰⁶ el-Makrîzî (Takiyeddin Ahmed b. Ali), *Kitabu's-Sulûk li-Ma'rifet Düvelü'l-Mülûk*, Muhammed Mustafa Ziyade (tah.), C. I/1, Dâru'l-Kutüb el-Mısriyye Matbaātu't-Te'lif ve't-Tercüme, Kahire 1956, s. 201.

¹⁰⁷ El-Makrîzî, *Kitâbu's-Sulûk...*, C. IV/1, s. 269.

Salgın orduda da etkili olmuş ve çok sayıda askerin ölümüne sebep olmuştur. Bu nedenle bazı seferler ertelenmiştir. Ölenlerin yerini doldurmak amacıyla yeni memlûkler satın almak zorunda kalınmıştır. Bunun için halka çağrı yapılmış yeni vergiler ihdas edilmiştir.¹⁰⁸

3.2. Sosyal Etkiler

Veba salgını göçlere sebep olmuştur. Bu durum terk edilen şehirlerin nüfusunun azalmasına ve göç edilen yerlerde ise hem nüfus artışına hem de salgının yayılmasına yol açmıştır. Kara Veba salgını sırasında Antakya halkının başka yerlere bilhassa Anadolu içlerine göç ettikleri görülmüştür.¹⁰⁹

Veba belasından kurtulmak için halk, çeşitli yollara başvurmuştur. Kimi bütün gün evlerinde, kimileri de camilerde ya da açık alanlarda ibadet edip dua ederek Tanrı'dan hastalığın üzerlerinden gitmesini niyaz etmiştir. Bu konuda pek çok örnek vardır. Bazı insanlar rüyalarında gördükleri bazı olaylardan yorumlar çıkarmaya çalışmışlardır.¹¹⁰ Salgın sırasında Kur'an-ı Kerim ve Sahih-i Buhari okumak gelenek haline gelmiştir. Bu tür okumalar üç gün üç gece devam ettirilmiştir.¹¹¹ Bu tür uygulamalar pek çok şehirde yapılmıştır.¹¹² 1348-49'da meydana gelen veba salgını sırasında törenler, festivaller ve düğünler iptal edilmiştir. Kentlerde birçok zaviye ve mescit kapanmış ancak merkezî yerde bulunan ve tanınmış camilerden ezan okunmaya başlanmıştır.¹¹³

İslam âlimleri, hastalık hakkında veba veya tâun adıyla çeşitli türlerde eserler yazmıştır.¹¹⁴ Bunlardan Antakya'da doğmuş, daha sonra Kahire'ye oradan da Bursa'ya yerleşen Antakyalı âlimlerden Abdurrahman el-Bistamî¹¹⁵, "*Vasfû'd-devâ-i fî Keşf Âfât el-Vebâ-i*"¹¹⁶ adlı müstakil bir eser telif etmiştir. el-Bistamî, hastalıktan korunmak için zamanla uygulanan tılsım örnekleri ve dua çeşitleri vermiş; hastalığa karşı vücudun direncini arttıracak bazı gıda isimleri kaydetmiştir. Örneğin soğan, limon, nar gibi gıdaların bolca tüketilmesini, marulun sabah kahvaltısında yenmesi durumunda faydalı olacağını yazmıştır. Mum kokusunun havadaki mikroplara karşı bir engel oluşturduğunu belirterek mum dumanını teneffüs etmenin faydalı olduğunu belirtmiştir. Bununla birlikte anber ve katrandan tütsü yakılmasını tavsiye etmiştir.¹¹⁷ Veba hakkında müstakil bir eser kaleme alan Memlûk tarihçisi İbn Hacer, salgın dönemlerinde insanların ekşimsi gıdalar ve kuru bakliyat tükettiğinden, evlerini de anber ve kâfurla tütsülediğinden bahsetmiştir.¹¹⁸

Devlet yönetiminde de bazı tedbirler alınmaya çalışılmıştır. Hastalık günahkâr topluma gönderilmiş bir ceza olarak algılandığından insanlara bol bol dua ve tövbe etmeleri, şarap içmemeleri telkin edildiği gibi yasaklanmıştır.¹¹⁹ Kadınlara giyim ve kuşamlarından ötürü

¹⁰⁸ A. Clot, *Kölelerin İmparatorluğu...*, s. 133.

¹⁰⁹ M. W. Dols, *The Black Death ...*, s. 62.

¹¹⁰ İbn Kesîr, *El Bidâye...*, C. XIV, s. 349; İbn Kadı Şihbe (Takiyeddin Ebî Bekir b. Ahmed), *Tarih İbn Kadı Şihbe*, Tah. Adnan Derviş, C. II/1, Ma'hed el-Fransî Led-Dirâsât el-Arabiyye, Dımaşk 1994, s. 544.

¹¹¹ El-Makrîzî, *Kitâbu's-Sulûk...*, C. II/3, s. 780-781.

¹¹² İbn el-Hımsî, *Havâdis ez-Zemân...*, C. I, s. 232.

¹¹³ El-Makrîzî, *Kitâbu's-Sulûk...*, C. II/3, s. 783-784.

¹¹⁴ İslam âlimlerinin veba-tâun hakkında kaleme aldıkları eserlerin geniş bir kaynakçası için bkz: Muhammed Hamza Muhammed Salah, *El-Kevâris et-Tabi'yye Fî Bilâdü's-Şam ve Mısır (H.491-923/M.1097-1517)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), El-Camiatü'l-İslâmiyye Külliyyetü'l-Edâb Kısım et-Tarih ve'l-Âsâr, Gazze 2009, s. 44-48.

¹¹⁵ Tam künyesi ve hayatı hakkında detaylı bilgiler için bkz: M. Y. Çelik, *Memlûkler Döneminde Antakya...*, s. 253.

¹¹⁶ Abdurrahman el-Bistamî, *Vasfû'd-devâ-i fî Keşf Âfât el-Vebâ-i*, Tah. Abdülhamid Salih Hamdan, Dârû'l-elifbâ, Paris 1988.

¹¹⁷ Daha detaylı bilgiler için bkz: A. el-Bistamî, *Vasfû'd-devâ-i...*, s. 31 vd.

¹¹⁸ İbn Hacer el-Askalânî, *Bezlû'l-Mâun...*, s. 375-376.

¹¹⁹ İ. Gökhan, "El-Eşref Barsbay Döneminde...", s. 125.

sokağa çıkma yasağı getirilmiştir.¹²⁰ Halep'te şarap içilen ve satılan mekânlar kapatılmış ve fuhuş yasaklanmıştır.¹²¹ Veba hastalığına karşı tıbbî önlemler ya alınmamış alınsa dahi yetersiz kalmıştır. Veba bulaşmış hastaya sadece şekerli yiyecekler, meyveler verilerek hastalığa karşı dirençli tutulmaya çalışılmıştır.¹²²

Ölü sayısının ciddi artış gösterdiği dönemlerde defin ve gasil işlemlerinde had safhaya ulaşan sıkıntılar yaşanmıştır. Mezar kazacak ve ölüleri yıkayacak insan bulmakta zorluk çekilmiştir. Gasil ve defin işlemleri ücretsiz yapılmaya başlanmış; ölüler açılan çukurlara, yıkanmadan ve kefenlenmeden 30 veya 40'ı birden defnedilmiştir. Ayrıca ölülerin taşınmasında da sorunlar ortaya çıkmıştır. İnsanlar çevrelerinde buldukları tahta levha, kapı, merdiven gibi işe yarar ne malzeme varsa ölülerini taşımada kullanmıştır.¹²³

Salgının insanların psikolojisini etkilediği görülmektedir. Toplu cenaze namazlarına adeta aşına olan insanlar, bir Cuma günü sadece bir kişinin cenazesinin camiye getirilmesini sevinçle ve şaşkınlıkla karşılamıştır.¹²⁴ El-Aynî'nin ifadesine göre sahipleri ölmüş ya da başka yerlere göç etmiş evlerin sokak kapıları açık kalmış, içerisinde en değerli eşyalar ve paralar olduğu halde yoldan geçen hiç kimse yüzünü çevirip bakmamıştır.¹²⁵ Ancak hırsızlık vakalarına her dönemde olduğu gibi salgın zamanlarında da rastlanmıştır. Makrîzî, Gazze'de (1348-49) bir eve giren altı hırsızın, evdeki bütün eşyaları topladıklarını fakat kaçamayıp öldüklerini kaydetmiştir.¹²⁶

SONUÇ

İncelenen dönemde görülen ve bütün dünyada kitlesel ölümlere yol açan kara ölüm (1348-49); Antakya ve Halep çevresinde oldukça etkili olup önemli nüfus kaybına yol açmıştır. Bulaşıcı ve öldürücü özelliklere sahip olan veba, kısa sürede geniş alanlara yayılarak çok sayıda insanın ölümüne sebebiyet vermiştir. Hastalığın öldürücü etkisi başta kadın ve çocuklar olmak üzere toplumun geliri düşük kesimleri üzerinde olmuştur. Bunun yanında az sayıda olsa devlet yöneticilerinden ve ulemeden da ölenler olmuştur. Hastalığın askerî alanda da etkisi görülmüştür. Özellikle savaş meydanlarında açlık ve uygun olmayan koşullar ve vebadan çok sayıda asker daha savaşmadan ölmüştür. Hastalığın insanlar üzerinde saldırdığı korku sosyal yaşamda farklı şekillerde tezahür etmiştir. Maddî değerlere verilen önem azalmış, maneviyata verilen önem her zamankinden daha fazla olmuştur. İnsanlar dini değerlere önem verip ibadetlerini arttırmışlardır. Salgın göçlere sebep olmuş, bu da hastalığın yayılmasında etkili olmuştur. Vebanın tedavisi konusunda çeşitli ilaç tedavileri ve ilkel korunma tedbirlerine başvurular olmuştur. Dönemin âlimleri tarafından salgın hastalıklarla ilgili eserler kaleme alınmıştır. Bu eserlerde hastalık hakkında bilgilere yer verilerek insanlara beslenme, tutum ve davranış gibi önerilerde bulunulmuştur. Hastalığı tedavi etmek için tıbbî önlemler ya alınmamış alınsa dahi yetersiz kalmıştır.

Salgın hastalık sebebiyle meydana gelecek ölüm korkusu insanları endişelendirmiş, korku ve paniğe sebep olmuştur. Ölümün çokluğundan ahali defin işlerinden çaresiz kalınca devlet yetkilileri veya vakıflar bu işi üstlenmişlerdir. Bazen de cenaze defnetmekten aciz kalınca cesetler yıkanmadan ve kefenlenmeden 30 veya 40'ı birden çukurlara atılmıştır. Veba salgınları; nüfusun azalmasına, ticarî ve ziraî alanlarda olumsuz sonuçların doğmasına neden

¹²⁰ İ. Gökhan, "El-Eşref Barsbay Döneminde...", s. 125; Ridvan Yiğit, *Mısır Memlûkleri Devleti'nde El-Melik El-Eşref Barsbay Dönemi (1422-1438/H.825-841)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Nevşehir Hacı Bektaş veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Nevşehir 2014, S. 21.

¹²¹ El-Makrîzî, *Kitâbu's-Sulûk...*, C. IV/2, s. 1027-1028.

¹²² İ. Gökhan, "El-Eşref Barsbay Döneminde...", s. 125.

¹²³ El-Makrîzî, *Kitâbu's-Sulûk...*, C. II/3, 772-773; İbn Tagrıberdî, *en-Nucûmu'z-Zâhire...*, C. X, s. 195.

¹²⁴ İbn Sibât, *Sıdku'l-Ahbâr...*, C. II, s. 691-692.

¹²⁵ el-Aynî, *İkdu'l-Cumân...*, C. XIX, s. 86-87.

¹²⁶ El-Makrîzî, *Kitâbu's-Sulûk...*, C. II/3, s. 775.

olmuştur. Tarım arazilerinde çalışan insanların salgından ölümü, toprağın boş kalması ve ürün kaybına yol açmıştır. Aynı zamanda ekili arazilerin yüzölçümünün azalmasına paralel bir şekilde arazi vergisi miktarında düşüş yaşanmıştır. Hastalığın sebep olduğu insan kayıpları ve göçler dolayısıyla iş gücü azalmış, çalışma hayatı neredeyse durma noktasına gelmiştir. Temel gıda ve ihtiyaç maddelerinin fiyatları artmıştır. Bazı zamanlar salgın hastalıkların çıkma sebebi olarak kadınların tutum ve davranışlarının sebep olduğu ileri sürülüp onların sokağa çıkmalarına yasak getirilmiştir.

KAYNAKÇA

Ana Kaynaklar

- Ebu'l-Fidâ (el-Meliki'l-Müeyyed İmâdeddîn İsmail), *Tarih Ebu'l-Fidâ el-Müsemâ el-Muhtasar Fî Ahbâru'l-Beşer*, Tah. Mahmud Deyyûb, C. II, Dâru'l-Kutûb el-İlmiye, Beyrut 1997.
- Ebu'l-Fidâ, *Kitâb el-Muhtasar Fî Ahbâru'l-Beşer*, C. IV, Matbaâtu'l-Huseyniye el-Mısriyye, Kahire 1907.
- El-Aynî, Bedreddin Mahmud, *İkdu'l-Cumân Fî Tarih Ehli'z-Zemân*, C. XIX, Veliyyüddin Efendi Kütüphanesi, No 2395.
- El-Aynî, Bedreddin Mahmud, *İkdu'l-Cumân Fî Tarih Ehli'z-Zemân*, C. XX, Veliyyüddin Efendi Kütüphanesi, No 2396.
- el-Bistamî, Abdurrahman, *Vasfû'd-devâ-i fî Keşf Âfât el-Vebâ-i*, Tah. Abdülhamid Salih Hamdan, Dâru'l-elifbâ, Paris 1988.
- El-Makrîzî (Takiyeddin Ahmed b. Ali), *Kitabu's-Sulûk li-Ma'rîfet Düvelu'l-Mülûk*, Tah. Muhammed Mustafa Ziyade ve Said Abdulfettâh Aşûr. C. I-IV, Dâru'l-Kutûb el-Mısriyye / Matbaâtu't-Te'lif ve't-Tercüme, Kahire 1936-1973.
- Es-Sayrâfî (Ali b. Davûd), *Nuzhetu'n-Nufûs ve'l-Ebdân Fî Tevârih ez-Zemân*, C. II-III, Tah. Hasan Habeşi, Matba'atu Dâru'l-Kutûb, Kahire 1971-1973.
- Es-Sehâvî (Şemseddin Muhammed b. Abdurrahman), *Vecîzu'l-Kelâm Fî ez-Zeyl Alâ Duvelu'l-İslâm*, Tah. Beşşâr Âvvâd Mârûf, İsmâ Faris el-Harâstânî ve Ahmed el-Hazîmî, C. III, Müessesetu'r-Risâle, Beyrut 1995.
- ez-Zehebî, *Ziyûl el-İber Fî Haber Men Gaber*, tah. Ebû Hacer Muhammed Saîd Besyûnî Zağlûl, C. IV, Dâru'l-Kutub el-İlmiye, Beyrut, 1985.
- Gregory Abû'l-Farac (Bar Hebraeus), *Abû'l-Farac Tarihi*, Çev. Ömer Rıza Doğrul, C. I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999.
- İbn el-Himsî (Ahmed Muhammed b. Ömer el-Ansârî), *Havâdis ez-Zemân ve Vefîyyât eş-Şuyûh ve'l-Akrân*, Tah. Abdulaziz Feyyaz Harfûş, C. I-II, Dâru'n-Nefâes, Beyrut 2000.
- İbn Hacer el-Askalânî, *Bezlû'l-Mâun fî Fadli't-Tâûn*, Tah. Ahmet A'sam Abdülkadir el-Katib, Darû'l-Asime, Riyad 1411.
- İbn Hacer el-Askalânî, *İnbâi'l-Gumr Bî-Enbâi'l-Umr*, Tah. Hasan Habeşi C. I-IV, Vezâretu'l-Evkâf-Lecnetu İhyâi't-Turâs el-İslâmî, Kahire 1969-1998.
- İbn İyâs (Muhammed b. Ahmed el-Hanefî), *Bedâ'i ez-Zuhûr Fî Vakâ'i ed-Duhûr*, Tah. Muhammed Mustafa, C. I-2, el-Hey'etu'l-Mısriyye el-Âmme Li'l-Kitâb / Dâr İhyâu'l-Kutûb el-Arabiye, Kahire 1975-1983.

- İbn Kadı Şihbe (Takiyeddin Ebî Bekir b. Ahmed), *Tarih İbn Kadı Şihbe*, Tah. Adnan Derviş, C. II/1, III/2, Ma'hed el-Fransî Led-Dirâsât el-Arabiyye, Dımaşk 1994.
- İbn Kesîr, *El Bidâye Ve'n-Nihâye Büyük İslâm Tarihi*, Çev. Mehmet Keskin, C. XIII, Çağrı Yayınları, İstanbul 1994.
- İbn Sasrâ (Muhammed b. Muhammed), ed_ *Durretu'l-Mudiyye Fî ed-Devletu'z-Zâhiriyye*, Tah. William M. Brinner, University of California Press, Los Angeles 1963.
- İbn Sibât, Hamza b. Ahmed b. Ömer, *Sıdku'l-Ahbâr Tarih İbn Sibât*, Tah. Ömer Abdusselâm Tedmurî, C. I-II, Cirûs Pres, Trablus 1993.
- İbn Tagrıberdi, Cemâleddin Ebî'l-Mahâsen, *En-Nücûmu'z-Zâhire (Parlayan Yıldızlar)*, Çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2013.
- İbn Tagrıberdî, *en-Nucûmu'z-Zâhire Fî Mülûk Mısır ve'l-Kahire*, C. X, XI, XVI, Vezâretu's-Sekâfe ve'l-İrşâd el-Kavmîyye, Mısır 1963.
- İbnu'l-Verdî (Zeyneddin Ömer b. Muzaffer), *Tarih İbnu'l-Verdî*, C. II, Dâru'l-Kutub el-İlmiye, Beyrut 1996.
- İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi El-Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi*, Çev. Abdülkerim Özaydın, C. IX, Bahar Yayınları, İstanbul 1991.
- Sıbt İbnu'l-'Acemî el-Halebî, *Kunûzu'z-Zeheb Fî Tarih Haleb*, Tah. Şevki Şa's ve Fâlih Bekûr, C. II, Dâru'l-Kalem el-'Arabî, Halep 1996.
- Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Tarihi ve Zeyli*, Çev. H. D. Andreasyan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1962.

Telif Eserler

- Arık, Feda Şamil, "Selçuklular Zamanında Anadolu'da Veba Salgınları", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 15, S. 26, 1991, ss. 27-57.
- Arslan, İhsan ve Genç, Süleyman "Albertus Aquensis'in Historia Ierosolimitana Adlı Eserine Göre I. Haçlı Seferi", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 10, S. 51, 2017, ss. 231-253.
- Atmaca, Esra, "XIII-XV. Yüzyıllar Arasında Suriye Bölgesinde Veba Salgınları", *International Journal Of Science Culture and Sport (IntJSCS)*, C. 3, Özel S. 3, 2015, ss. 525-534.
- Ayan, Ergin, *Willermus Tyrensis'in Haçlı Kroniği Başlangıçtan Kudüs'ün Zaptına Kadar (I-VIII. Kitaplar)*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016.
- Bilindir, Sedat, "Ortaçağ'da Doğal Afetlerin Ekonomik Durum İle Olan İlişkisi (X ve XI. Yüzyıl)", *Türk Kültürüne Hizmet: Öğr. Gör. Sadiddin Öztürk'e Armağan*, Edt. İsa Kalaycı ve Gökhan Kalmış, Gazi Kitabevi, Ankara 2020, ss. 157-177.
- Borsch, Stuart J., *The Black Death In Egypt And England A Comporative Study*, University Of Texas Press, Austin 2005.
- Clot, André, *Kölelerin İmparatorluğu Memlûklerin Mısır'ı (1250-1517)*, Çev. Turhan Ilgaz, Epsilon Yayınevi, İstanbul 2005.
- Çelik, Mehmet Yusüf, *Memlûkler Döneminde Antakya (1268-1516)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Nevşehir 2020.
- Demirkent, Işın, *Haçlı Seferleri*, Dünya Yayıncılık, İstanbul 1997.
- Dinç, Gülten, "Bulaşıcı ve Salgın Hastalıklar Tarihine Genel Bir Bakış", *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları Dergisi*, S. 18, 2012, ss. 43-72.

- Dols, Michael W., *The Black Death In The Middle East*, Princeton University Press, Princeton 1977.
- El-Gazî (Kâmil b. Huseyn b. Muhammed b. Mustafa el-Pâlî), *Nehru'z-Zeheb Fî Tarih Haleb*, C. I-III, Matbaâtu'l-Mârûniye, Halep 1924-26.
- Eş-Şevâmre, Nafiz Muhammed Abd Rabbe, *el-Kevâris et-Tabi'iyye ve Âsârha Fî Bilâdü's-Şam Fî 'Asr el-Memlûkî (h.648-922 / 1250-1517)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Hebron Üniversitesi/Camiatü'l-Halil, Filistin 2012.
- et-Taravne, Mubarek Muhammed, “el-Evbie (et-Tavâin) ve Âsâruhâ el-İctimâ'iyye Fî Bilâd eş-Şam Fî Âsr el-Memâlik el-Cerâkise (H. 784-922 / 1382-1516)”, *el-Mücelletu'l-Ürdüniyye Li't-Tarih ve'l-Âsâr*, C. IV, S. 3, Ürdün 2010, ss. 46-61.
- Goff, Jacques Le, *Avrupa'nın Doğuşu*, Çev. M. Timuçin Binder, Literatür Yayıncılık, İstanbul 2008.
- Gökhan, İlyas, “El-Eşref Barsbay Döneminde Memlûk Devleti'nde Salgın Hastalıklar ve İktisadî Buhranlar (1422–1438)”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. XXIII, S. 1, 2008, ss. 91-136.
- Gökhan, İlyas, “Hatay Bölgesinde Memlûkler Dönemi”, *Başlangıçtan Günümüze Hatay Tarihi Tüm Zamanların Gözdesi*, Ed. Ahmet Gündüz, T.C. Hatay Valiliği Yayınları, Hatay 2013, ss. 138-176.
- Gökhan, İlyas, “Memlûk Sultanı Zahir Seyfuddin Çakmak Döneminin Salgın Hastalık ve İktisadî Buhranları (H.842-857 / 1438-1453)”, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 15, Selçuk Üniversitesi Yayınları, 2006, ss. 341-366.
- Gökhan, İlyas, “Sultan Ferec Zamanında Memlûk Devleti'nin (H.803/815-M.1399/1412) İktisadî Durumuna Genel Bir Bakış”, *Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 22, Eylül 2013, ss. 134-169.
- Gökhan, İlyas, *XIII. Ve XIV. Yüzyıllarda Mısır Ve Suriye'de Krizler, Kıtliklar Ve Vebalar*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 1998.
- Kaya Selim ve Kıyılı, Rahime, “Antakya'da Orta Çağ'da Meydana Gelen Doğal Âfet ve Salgın Hastalıklara Bir Bakış”, *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 6, S. 12, Hatay 2009, ss. 403-418.
- Manz, Beatrice Forbes, *Timurlu İrani'nda İktidar, Siyaset ve Din*, Çev. Dilek Şendil, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2013.
- Marsot, Afaf Lutfi Al-Sayyid, *Mısır Tarihi Arapların Fethinden Bugüne*, Çev. Gül Çağalı Güven, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2007.
- Menteşe, Güngör Levent, “Kara Vebanın Batı ve Doğu Toplumlarına Etkisi”, *Akdeniz Havzası ve Afrika Medeniyetleri Dergisi*, C. 2, S. 1, ss. 78-87.
- Mitchell, Stephen, *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi MS 284-641*, Çev. Turhan Kaçar, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020.
- Nikiforuk, Andrew, *Mahşerin Dördüncü Atlısı Salgın ve Bulaşıcı Hastalıklar Tarihi*, Çev. Selahattin Erkanlı, İletişim Yayınları, İstanbul 2020.
- Ostrogorsky, Georg, *Bizans Devleti Tarihi*, Çev. Fikret İşıltan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1984.

- Özdemir, H. Ahmet, *Moğol İstilası ve Abbâsî Devleti'nin Yıkılışı Cengiz ve Hülâgû Dönemleri (612-656 /1216-1258)*, İz Yayıncılık, İstanbul 2011.
- Parıldar, Hülya, “Tarihte Bulaşıcı Hastalık Salgınları”, *Tepecik Eğitim ve Araştırma Hastanesi Dergisi*, C. 30, S. Ek 1, 2020, ss. 19-26.
- Sahillioğlu, Halil, “Antakya”, *İslâm Ansiklopedisi*, C. III, TDV Yayınları, İstanbul 1991, ss. 228-232.
- Salah, Muhammed Hamza Muhammed, *El-Kevâris et-Tabi'yye Fî Bilâdü's-Şam ve Mısır (H.491-923/M.1097-1517)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), El-Camiatü'l-İslâmiyye Külliyyetü'l-Edâb Kısım et-Tarih ve'l-Âsâr, Gazze 2009.
- Sevim, Ali, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, Ankara 1983.
- Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, Çev. Fikret Işıltan, C. I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2008.
- TDK, *Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2009.
- Uçar, İlyas, *Orta Çağ Kara Belası Amvâs Vebası -İslâm Tarihinde İlk Salgın-*, Siyer Yayınları, İstanbul 2020.
- Varlık, Nükhet, “Tâun”, *İslâm Ansiklopedisi*, C. 40, TDV Yayınları, Ankara 2011, ss. 175-177.
- Yiğit, Ridvan, *Mısır Memlûkleri Devleti'nde El-Melik El-Eşref Barsbay Dönemi (1422-1438/H.825-841)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Nevşehir 2014.
- Yuvalı, Abdulkadir, *İlhanlı Tarihi*, Bilge Kültür Sanat Yayınevi, İstanbul 2017.

KARATABAN (PEBRINE) VE BAYGINLIK (FLACHERIE) SALGINLARININ OSMANLI İPEK BÖCEKÇİLİĞİNE ETKİLERİ*

THE EFFECTS OF THE PEBRINE AND FLACHERIE PANDEMICS ON OTTOMAN SERICULTURE

Sacit UĞUZ**

Makale Bilgisi/Article Info: Geliş/Received: 21/10/2020 Düzeltme/Revised: 25/11/2020 Kabul/Accepted: 30/11/2020

Araştırma Makalesi/Research Article

Atıf / Cite as: Uğuz, S. (2021). Karataban (pebrine) ve baygınlık (flacherie) salgınlarının Osmanlı ipek böcekçiliğine etkileri. *Bellek Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, 3 (Salgın Hastalıklar Özel Sayısı), 31-47.

ÖZ

Salgınlar, insanoğlunun tarih boyunca karşılaştığı sonuçları en ağır doğal felaketler olarak kabul edilmektedir. Salgın denilince öncelikle aklımıza belli bir coğrafyada ya da dünyanın büyük bir kısmında, milyonlarca insanın ölümüne neden olan veba, kolera, çüzzam, frengi, grip, sıtma, tifüs, trahom ve verem gibi hastalıklar gelmektedir. Salgınlara sebep olan hastalıklar sadece insan kaynaklı olmayıp hayvanlar ve bitkilerde de görülebilmektedir. Hayvanlarla ve bitkilerle olan etkileşim, bu hastalıkların insanlara da bulaşmasına neden olabilmektedir. Bu da küresel ölçekte önemli neticeler doğurabilmektedir. Bu duruma verilebilecek en önemli örnek, insanoğlunun yüzyıllarca en büyük korkularından biri olan ve kara ölüm olarak adlandırılan veba salgınlarıdır. Daha güncel bir diğer örnek ise, dünya çapında pandemiye neden olan ve yayılım hızıyla ülkelerin sağlık sistemlerini alt üst eden Covid 19 salgınıdır. Salgının her türlü doğrudan ya da dolaylı olarak insan ile ilişkili olup devletlere ve toplumlara demografik, sosyal ve ekonomik olarak etkileri kaçınılmazdır.

Bu çalışmanın konusu, ipek böceklerinde görülen pebrine ve flacherie ya da Türkçe ifadeyle karataban ve baygınlık hastalıklarının Osmanlı ipek üretimine etkileri ve devletin bu hususta aldığı tedbirlerdir. Fransa ve İtalya’da ortaya çıkarak dünya ipek üretimini neredeyse bitme noktasına getiren karataban ve ardından görülen baygınlık hastalıkları, XIX. yüzyılın ortalarından itibaren Osmanlı coğrafyasına da sirayetemiş ve uzun yıllar devam ederek Osmanlı tekstil sanayiinin önemli kollarından biri olan ipekçilik endüstrisini derinden etkilemiştir. Söz konusu hastalıkların ortaya çıkışını, salgın hâline gelerek Osmanlı topraklarına bulaşmasını, ipekçiliğe olan etkilerini ve devletin aldığı tedbirleri konu alan bu çalışma, başta Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi olmak üzere, sair kütüphane ve arşivlerden elde edilmiş çok

* Bu araştırma sürecinde; TR Dizin 2020 kuralları kapsamında “Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesinde” yer alan tüm kurallara uyulmuş ve yönergenin ikinci bölümünde yer alan “Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiğine Aykırı Eylemlerden” hiçbirini gerçekleştirilmemiştir. Ayrıca bu araştırma “Etik Kurul İzni” gerektirmeyen bir çalışmadır.

** Doç. Dr.; Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, sacituguz@gmail.com

ORCID: 0000-0002-0412-8250

sayıda vesika, nizamname, risale ile konu ile ilgili araştırma eserler ve makalelerden faydalanılarak kaleme alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: İpek Böcekçiliği, Osmanlı, Koza, Hastalık, Salgın, Karataban/Pebrine, Baygınlık/Flacherie

EXTENDED SUMMARY

Pandemics are regarded as one of the most severe natural disasters that humanity has faced throughout history. When the epidemic is mentioned, we first think of diseases such as plague, cholera, leprosy, syphilis, influenza, malaria, typhus, trachoma and tuberculosis, which have caused the deaths of millions of people in a region or in most of the world. However, diseases that cause epidemics are not only of human origin but can also be seen in animals and plants. Human interactions with animals and plants can cause the transmission of these diseases to humans. This can have important consequences on a global scale. The plague epidemic, which has been one of the greatest fears of humankind for centuries and called the black death, is an example of this. Another more recent example is the Covid 19 outbreak that caused a worldwide pandemic and disrupted the health systems of countries. Therefore, all kinds of the epidemic are directly or indirectly related to human beings and their demographic, social and economic effects on states and societies are inevitable.

The subject of this study is the effects of pebrine and flacherie diseases in silkworms on Ottoman silk production and the measures taken by the state. The pebrine disease, which emerged in France and Italy in the early 1850s, turned into an epidemic in a short time and reached all Europe and then the Ottoman lands. The effects of this disease on Ottoman sericulture were seen in 1857 for the first time. After this date, Ottoman sericulture entered into a rapid decline. It is understood that the first place where the disease was seen in Ottoman lands was Bursa. Because Bursa was one of the most important sericulture centers of both the Ottoman and the world. In the following years, when the negative effects of the flacherie epidemic were added, Ottoman sericulture was almost finished.

Although some precautions have been taken in this regard, none of them have produced a positive result. The most important step taken to save Ottoman sericulture from the effects of the epidemic is the opening of Bursa Institute Sericicole (Bursa Harir Darüttalimi). This school was opened by the Ottoman Public Debt Administration (Duyun-ı Umumiye-i Osmaniye İdaresi), which was authorized to collect silk tax. This school taught students from different parts of the country to obtain healthy silkworm seeds according to the Pasteur method. After these students returned to their hometown, they both applied what they learned at school and took on a very important role in combating the epidemic by educating the public. Incentives, exemptions and awards given by the government to mulberry growers were added to these efforts. All these policies led to a visible improvement in Ottoman sericulture in the early 20th century. The steps taken by the Ottoman Public Debt Administration, which took over the authority to collect silk tax, had a great impact on this improvement. In addition, it should not be forgotten that the Ottoman government was trying to fulfill the demands of Public Debt Administration as much as possible.

Undoubtedly, the opening of Harir Darüttalimi is a turning point for the development of Ottoman sericulture. Statistical data also confirm this situation. For example, in 1888, when the school was opened, imports were made around 100-120 thousand lira silkworm seed needs of Bursa and Izmit regions. In 1905, this money was saved because healthy local seeds were used. Moreover, at the same time, around 40,000 kilograms of seeds were exported annually to Russia, Persia (Iran), Turkistan, Bulgaria, Greece and other countries. It is also seen that the increase in silk cocoon production in the same years was quite remarkable. The fresh cocoon production, which was 2,057,498 kilograms in 1888, reached 7,436,000 kilograms in 1905. This means that there is an increase of around 400% in the cocoon crop. It is remarkable that the amount of cocoons produced only in Hüdavendigâr Province and Izmit Sandjak in 1905 was equal to the cocoon produced in all of France. It can be said that a significant increase occurred throughout the country in the same period. While the total value of cocoon and raw silk exported in the country in 1878 was 540,811 lira, it increased to 2,808,644 lira in 1911. 5.67% of the 21.450.000 kilograms of raw silk produced in the world in 1910-1911 was Ottoman silk. These figures indicate that the Ottoman Empire took its place among the world's leading silk producers in the early 20th century.

However, during this period, the increasing political crises in the world caused the sericulture sector to get worse again. Ottoman sericulture sector, experienced a sharp decline during World War I and the ensuing Turkish Independence War. As a result, the sericulture sector managed to transfer its experience to the Republic years. Although the effects of pebrine and flacherie diseases, which lasted for fifty years, were largely eliminated. But the diseases could not be completely eradicated. These are still considered to be among the most important silkworm diseases today.

Key Words: Sericulture, Ottoman, Disease, Pandemic, Pebrine, Flacherie

GİRİŞ

İpekçilik, tarihte genel manada hem koza yetiştiriciliği hem de kozadan ipek elde edilme sürecinin genel adı olarak kullanılmıştır. XX. yüzyılın başlarında ise birbirinden farklı iş kollarının oluşturduğu bu uğraşın aşamalarını tanımlamak ve kavram karmaşasını gidermek için, koza yetiştiriciliğine “ipekböcekçiliği” ya da “böcekçilik”, kozalardan ipek elde etme işine “ipekçilik”, ham ipeği dokuyarak kumaş elde etme işine de “ipekli dokuma” ismi verilmiştir. Ham ipek, ipek böceğinin ürettiği kozadan elde edilir. Koza üretimi ise dut ağacının varlığı ile mümkündür. Zira ipek böceğinin tek gıdası dut yaprağıdır. Bu nedenle dut ağacının varlığı ve bolluğu bir bölgede ipek böcekçiliği yapılabilmesinin en temel koşuludur¹.

İpekçiliğin kökenleri Uzak Doğu’ya dayanmaktadır. Beyaz ırk olarak bilinen yabancı olmayan ipek böceği türünden elde edilen ipek, ilk olarak Çin’de M.Ö. III. binde - bir kısım bilim adamına göre MÖ. 1450-1050’lerde hüküm süren Shang Hanedanlığı döneminde - üretildiği bilimsel çevreler tarafından kabul edilmektedir. Buradan Hindistan, İran, Ortadoğu ve bütün dünyaya yayılan ipek, zamanla özellikle zengin ve soylu sınıfın lüks ve şaşalı hayatlarının en önemli simgelerinden biri hâline gelmiştir. İpeğin önce ticaretini sonra da üretimini yapan Orta Asya kavimleri arasında da yaygınlaşan ipekçiliğin izlerini Türklerin yaşadığı bölgelerde görmek mümkündür. Kurganlarda yapılan kazılarda çeşitli dönemlere ait çok sayıda ipekli kumaş parçalarına rastlanmıştır. Orta Asya’da ve İran’da belli bir geçmişi olan ipekçilik, Müslümanların bölgeyi fethiyle daha da gelişmiştir. Bölgenin en önemli kentlerinden Semerkant, Harezm, Cürcan ipek üretiminde ön plana çıkmıştır².

İpek böceği tohumlarının ilk defa Anadolu coğrafyasına getirildiği VI. yüzyıldan itibaren Anadolu’da koza üretiminin ve ipekçiliğin yapıldığı bilinmektedir. Anadolu’da önemli bir gelişme kaydetmesi ise Osmanlı hâkimiyeti döneminde olmuştur. Özellikle Bursa, XIV. yüzyıldan itibaren dünyanın sayılı ipek sanayii ve ipek ticareti merkezlerinden biri olarak ön plana çıkmıştır. Ancak Anadolu’nun birçok yerinde de ipek dokumacılığının yapıldığı bilinmektedir. Aydın, Tokat, Amasya ilk dönemlerde ipekçilikte öne çıkan bölgelerdir. Osmanlıların ilk dönemlerinde, Selçuklular döneminde olduğu gibi, ipek dokuma sanayiinin ihtiyaç duyduğu ham ipek, daha çok İran’dan, Hazar Denizi’nin güneyindeki bölgelerden temin edilmekte idi. Kervanlar Erzurum-Erzincan-Tokat-Amasya güzergâhını takiben Bursa’ya ulaşmaktaydı. Bu süreçte Bursa, yavaş yavaş İranlılar başta olmak üzere doğulu ipek tüccarları ile batılı ipek tüccarlarının doğrudan buluştukları bir yer olmuştur. Bursa’nın bir ipekçilik merkezi hâline gelmesi devlet politikası olarak da benimsenmiştir. Bursa merkezli Osmanlı ipek piyasası iki şekilde kendini göstermiştir. İlki, ipek böcekçiliği/kozacılık, ipekli dokuma sanayii ve ipekli kumaş ticareti ikincisi de İran’dan gelen ham ipeğin Avrupa’ya pazarlanmasıdır. Bu şekilde XVI. yüzyılın sonlarına kadar Osmanlı hazinesine önemli miktarda girdi sağlanmıştır³.

XVI. yüzyılda Osmanlı Devleti’nin siyasi ve ekonomik olarak yükselişine paralel olarak artan refah seviyesi ile gerek devlet adamları gerekse halk arasında ipekli kumaşlardan imal edilen elbiselerin giyilmesi moda hâline gelmiştir. Bu dönemde çoğunlukla Acem tüccarlar tarafından İran ve Çin’den getirilen kumaşlar, Anadolu’nun muhtelif bölgelerinde önemli pazarlar bulmaktaydı. Ancak İran ile yaşanan siyasi sorunlar ve Yavuz Sultan Selim’in Acem tüccarların ülkeye girişlerini, Şii propagandistlerin de ülkeye geldiği gerekçesi ile yasaklamasından sonra, Osmanlı’da ipek ticareti Ermenilerin başı çektiği Osmanlı tüccarlarının eline geçmiştir. Her ne kadar Avrupa’nın ipek ihtiyacı Anadolu, özellikle de Bursa üzerinden

¹ Mustafa Çakıcı, *Osmanlı Sanayileşme Çabalarında Bursa İpek Fabrikası Örneği (1851-1873)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2010, s. 67.

² Nebi Bozkurt, “İpek”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. 22, Ankara 2000, s. 361, 362.

³ Halil İnalçık, “İpek”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. 22, Ankara 2000, s. 362, 363.

sağlanmaya devam etse de, bu dönemde İran ile yaşanan siyasi sorunlar nedeniyle Osmanlı'da ipek ticaretinde bir gerileme söz konusudur⁴.

XVII. yüzyılda ipekli dokuma faaliyetleri Avrupa'da hızla gelişmeye başladı. Bu dönemde Osmanlı tüccarları, savaş olmadığı sürece İran ipeğini Avrupa'ya taşımaya devam ettiler. Ayrıca bu yüzyıl Osmanlı ülkesinde kozacılık yani ipek böceği yetiştiriciliği faaliyetlerinin ön plana çıktığı dönemdir. XVIII. yüzyıla gelindiğinde, Bursa ile birlikte İstanbul, Kocaeli ve Eskişehir gibi şehirlerde ve ipek yolu güzergâhında bulunan diğer yörelerde ipek üretimi yoğunlaştı. İpek böcekleri için özel dut bahçeleri oluşturulmaya başlandı. Ancak XIX. yüzyıla gelindiğinde, Avrupa'da yeni tekniklerle, makinalar kullanarak daha ucuza daha kaliteli ipekli kumaşlar üretilmesi, geleneksel yöntemlerle üretim yapan Osmanlı ipekli dokuma sanayiinin geride kalmasına neden oldu. Bu süreç, dokumanın ikinci planda kalmasına ve halkın ipek böceği yetiştirme faaliyetlerinde yoğunlaşmasına sebebiyet verdi. Ancak üretilen ipekler artık Avrupa'ya ham olarak satılıyordu. Osmanlı coğrafyasının kozacılık için oldukça elverişli ortamlar sunması ve üretim kalitesi, Osmanlı ipeğinin Avrupa pazarlarında ön plana çıkmasını sağladı⁵. Ancak yüzyılın ortalarından itibaren özellikle iki sebepten dolayı Osmanlı ipekçiliğinde önemli bir oranda gerileme oldu. Bu sebeplerden biri ipek böceklerine musallat olan karataban ve baygınlık hastalıklarının koza üretimini oldukça düşürmesi, diğeri de 1869'da Süveyş Kanalı'nın açılması ve Avrupalı tüccarın Çin ve Japonya'dan getirdiği ipek için bu yolu kullanmaya başlamasıdır⁶. Aşağıda sadece Osmanlı ipek üretimini değil, tüm dünyada ipek üretimini neredeyse bitme noktasına getiren karataban ve baygınlık hastalıkları, Osmanlı ipek üretimine etkileri ve devletin bu hususta aldığı tedbirler detaylandırılacaktır.

1. Pebrine (Karataban) ve Flacherie (Baygınlık) Hastalıkları ve Salgının Başlaması

İpek böceklerinde tırtıl hâlinde iken karataban (pebrine), baygınlık (flacherie), kireç (muscardine) ve sütleme (grasserie) olarak adlandırılan başlıca dört hastalık görülmektedir. Bu hastalıkların tedavisi günümüzde de hâlâ mevcut değildir. Ancak alınacak tedbirlerle zarar minimum düzeyde tutulabilmektedir. Çeşitli mikroplar ya da virüslerin neden olduğu hastalıklar; böceklerin aşırı sığağa, soğuga ya da rutubete maruz kalması, havalandırma eksikliği, böcek yoğunluğu ve sıkışıklık, böceklerin aç kalması, kötü beslenme gibi nedenlerden kaynaklanmaktadır⁷.

Bu hastalıklardan ikisi ve en tehlikelileri olan karataban ve baygınlık, XIX. yüzyılın ortaklarında salgın hâline gelerek verdiği zayıyla uzun yıllar ipekçiliğin gelişmesine de engel olmuştur. Duyun-ı Umumiye İdaresi Fen mütehasısı ve ipek böcekçiliği konusunda uzman, ayrıca Bursa Harir Darüttalimi'nin de kurucu müdürü olan Kevork Torkomyan⁸, kaleme almış olduğu *İpek Böceği Beslemek* isimli kitabında bu hastalıklar hakkında şu bilgileri vermektedir:

⁴ Rifat Önsoy, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1988, s. 8, 9.

⁵ Mehmet Ali Yıldırım, "Duyun-ı Umûmiyye İdaresi'nin Kurulmasından Sonra Osmanlı'da Kozacılığın (İpekböcekçiliğinin) Gelişimine Dair", *Mustafa Kemal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10/22, s. 67.

⁶ Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi (HVS), 1325, s. 260.

⁷ Kevork Torkomyan, *İpek Böceği Beslemek ve İpek Böceği İstihsal Etmek Usul ve Kavaidi*, Duyun-ı Umumiye-i Osmaniye Varidat-ı Mahsusa İdare-i Merkeziyesi Matbaası, İstanbul 1314, s. 43; Mehmed Emin, *İpek Böcekleri*, Kırk Ambar Matbaası, İstanbul 1302, ss. 30-39; Mehmed Arif, *İpek Böceği beslemek Usulü*, Mütercimi: Mehmed Arif, Matbaa-i Ahmed İhsan, İstanbul 1326, ss. 85-97; <https://www.tarimorman.gov.tr/HAYGEM/Belgeler/Hayvanc>.

⁸ Kevork Torkomyan (1859-1955) Üsküdar'da doğdu. 1876'da Mekteb-i Mülkiye'ye girdi. 1880'de Halkalı Ziraat Mektebi'nde öğretmenlik yapmak üzere eğitim almak için imtihanla Fransa'ya gönderilen 8 öğrenci arasında yer aldı. Montpellier'de bulunan ziraat mektebinde mezun olduktan sonra yurda döndü ve 1883'ten itibaren İstanbul'un Çatalca taraflarında bulunanlar başta olmak üzere çeşitli bölgelerdeki Çiftlikat-ı Hümayunlarda görevler aldı. 1888'de Duyun-ı Umumiye İdaresi'nin Bursa'da açtığı Harir Darüttalimi'nin müdürlüğüne getirildi

Karataban hastalığına yakalanmış olan böceklerin en belirgin özellikleri sağlıklı olanlara göre daha zayıf ve farklı büyüklüklerde olmalarıdır. Derileri üzerinde küçük siyah lekeler görülen böceklerin özellikle ayakları çevresinde bu siyah lekeler yoğunlaştığı için bu hastalık karataban olarak isimlendirilmiştir. Hastalığa böceğin yediği yapraklardan meydana gelen korpüskül adlı bir mikrop sebebiyet vermektedir. Bu hastalığa belirli bir gelişme döneminden sonra yakalanan böcekler hayatta kalabilmekte, kozasını örebilmekte ve kelebek olarak kozadan çıkabilmektedir. Ancak kozadan çıkan bu kelebekler de hastalığı taşıdıkları için bunlardan elde edilecek tohumlar da hastalıklı olmaktadır. Ayrıca hastalıklı kelebekler sağlam kelebeklere bu hastalığı kolaylıkla bulaştırabilmektedir. Sağlam bir böceğin korpüskül mikrobu bulaşmış olan bir dut yaprağını yemesi bile bu hastalığın bulaşması için yeterlidir. Bu durum hastalığın sinsice ve hızlıca yayılmasına neden olmaktadır⁹.

Baygınlık hastalığı ise karataban hastalığı kadar öldürücü ve hatta daha fazla korkutucudur. Çünkü böceklerde oldukça büyük oranda hasara neden olabilmektedir. Bu hastalığa yakalanmış böceklerin en belirgin özellikleri olmaları gerekenden tembel, hareketsiz gevşek ve zayıf görünmeleridir. Yarı sulu bir dışkı bırakmaya başlarlar. Zamanla bu dışkıların kurumusuyla böceklerin dışkı çıkışları kapanır. Bir süre sonra da ölümler ve çürüyerek kötü bir koku yaymaya başlarlar. Bu hastalığa özellikle böcekhanelerin havasız olması ve böceklerin birbirleri üzerine yoğun bir şekilde istiflenmesi neden olmaktadır. Yediği yaprakları hazmedemeyen ve yaprakların midede çürümesiyle oluşan mikroorganizmalar (bakteriler) böcekleri hastalandırmaktadır. Baygınlık da karataban gibi oldukça bulaşıcı bir hastalık olduğu için hastalıktan telef olmuş bir böcek eğer sağlam böceklerin yanına konulursa onlara da hastalığı kolayca bulaştırabilmektedir. Hatta daha önce baygınlık hastalığı görülmüş bir böcekhanede gerekli dezenfeksiyon yapılmadan üretilmiş kozalardan alınan tohumlarda bile bu hastalık görülebilmektedir. Bu nedenle hastalık kolayca ve hızlı bir şekilde yayılabilmektedir¹⁰. Torkomyan tarafından gerek karataban gerekse baygınlık hastalığı ile ilgili yapılan bu tespitler günümüzde de geçerliliğini korumaktadır.

Bu hastalıkların ortaya çıkmasında ve yayılmasında, Fransa'da böcek üreticilerinin fahiş işçi giderlerini azaltmak ve böcek üretimine dair maliyetleri düşük tutmak istemeleri etkili oldu. Bu maliyet kaygıları, beslenen böceklerin ve yumurtaların sağlıklarına önem verilmemesine ve yetiştirildikleri mekânlara haddinden fazla böcek konulmasına sebep oldu. Bu uygulamalar, sağlıklı ortamlarda yeterli havadan mahrum kalan böceklerde karataban ve baygınlık hastalıklarının ortaya çıkmasına neden oldu¹¹.

İlk olarak 1850'lerin başlarında Fransa ve İtalya'da ortaya çıkan karataban hastalığı salgını, tüm dutlukları sararak büyük bir yıkımı beraberinde getirdi. Örneğin, 1853-1856 yılları arasında Fransa'nın koza üretimi hastalık nedeniyle 26 milyon kilogramdan 8 milyona kadar geriledi. Bu durum gerek ipek böceği tohumu, gerekse koza ve ham ipek fiyatlarında fahiş artışları beraberinde getirdi. Bu tarihten sonra tüm Avrupa'ya ve oradan da Asya

---

ve 1922'ye kadar bu görevini sürdürdü. Bu görevinin yanı sıra gerek devlet kademelerinde gerekse Duyun-ı Umumiye İdaresi bünyesinde çeşitli görevler ifa etti. Özellikle ipekçilik adına yaptığı hizmetlerden ve göstermiş olduğu gayretlerden dolayı Osmanlı ve Fransa Devletleri tarafından birçok defa çeşitli nişanlarla taltif edildi. Kaleme almış olduğu "*İpekböceği Beslemek ve İpekböceği Tohumu İstihsal Etmek Usul ve Kavaidi*" isimli eseri ipek böcekçiliği ile ilgili eğitim veren okulların en önemli ders kitabı oldu. (Ayrıntılı bilgi için bk. Büşra Albayrak, *Kevork Torkomyan'ın "İpek Böceği beslemek" Adlı Kitabının Transkript ve Değerlendirmesi*, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bilecik 2018, s. 1-11; Mehmet Ali Yıldırım, "Osmanlı'da Modern Ziraatın Gelişimine Katkı Sunan İki Ermeni Müttehassıs: Hagop Amasyan ve Kevork Torkomyan", *Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 6, S. 12, Aralık 2016, ss. 126-138)

⁹ K. Torkomyan, *İpek Böceği Beslemek ve...*, ss. 46-50.

¹⁰ K. Torkomyan, *İpek Böceği Beslemek ve...*, ss. 50-56.

¹¹ HVS, 1325, s. 259; Yıldırım, "Duyun-ı Umûmiyye İdaresi'nin Kurulmasından Sonra...", s. 67.

coğrafyasına yayılan karataban ve baygınlık hastalıkları nedeniyle koza üreticileri başta olmak üzere ipekçilik sektörünün her aşaması büyük bir çöküntü içerisine girdi¹².

2. Salgın'ın Osmanlı Topraklarına Bulaşması ve Yayılımı

Karataban ve baygınlık hastalıklarının neden olduğu salgınların Osmanlı topraklarına sirayet ettiğine dair ilk resmi kayıtlar 1858 yılına aittir. Hüdavendigâr vilayeti meclisinden Meclis-i Vâlâ'ya 3 Ağustos 1858'de gönderilen bir mazbatada ipek böceklerinde bir önceki sene olduğu gibi bu sene de hastalık tespit edildiği, bunun da böceklerin üçte birinin telef olmasına neden olduğu belirtilmektedir¹³. Bu ifadelerden hastalığın 1857'de de yoğun olarak görüldüğü anlaşılmaktadır. Dolayısıyla yayılma hızı da dikkate alındığında salgının bu tarihten önceki birkaç yıl içinde Osmanlı topraklarına ulaştığı ve 1857'de mahsulün üçte birini yok edebilecek seviyeye geldiği söylenebilir.

Salgının Anadolu'da ilk olarak Bursa'da görülmesi şüphesiz buranın Osmanlı'da ipekçiliğin ve ipek ticaretinin merkezi olmasından ve yoğun bir ihracat ve ithalat faaliyetinin bulunmasından kaynaklanmaktaydı. Bursa'da hastalığın görülmeye başlanması ile birlikte, elde edilen kozaların veriminin oldukça düşmesi, ayrıca hastalıklı tohumların yeni üretim için kullanılamaması, Bilecik ve Lefke (Osmaneli) gibi henüz hastalığın görülmeye başlamadığı civar yerlerden ipek böceği tohumu tedarikine gidilmesini zorunlu kıldı¹⁴. Bu durum hastalığın Anadolu'daki yayılımında Bursa'nın merkez olduğunu göstermektedir. Hâl böyle olunca salgına dair ilk bilgiler de Bursa ile ilgili olup Hüdavendigâr Vilayeti'nin yazışmalarında yer almaktadır.

Bu arada Bursa Harir Darüttalimi'nde görevli uzmanlar, hazırladıkları bir raporda Fransa'da hastalığın ortaya çıkmasına neden olan şartların Bursa'da da mevcut olduğuna dikkati çektiler. Yani daha fazla koza elde etmek için aşırı derecede böcek istiflendiğini, böceklerin yeterli derecede hava tenefüs edemediklerini ve temizlik kurallarına riayet edilmediğini belirttiler. Fransa ve İtalya'da görülen karataban ve baygınlık hastalıklarının Bursa ve çevresinde de görülmesini bu durum ile ilişkilendirdiler¹⁵. Kurumun müdürü olan Torkomyan Efendi kaleme almış olduğu "*İpek Böceği Beslemek ve İpek Böceği İstihsal Etmek Usul ve Kavaidi*" adlı eserinde de Osmanlı'da salgının ortaya çıkmasını hem üretilen tohumların hastalıklı olmasına hem de ipek böceklerinin olması gerekenden çok daha sık olarak havasız ortamlarda beslenmesine bağlamaktadır¹⁶.

Hastalıkların salgın hâline gelmesinin en önemli nedeni şüphesiz ticaret amacıyla farklı bölgelere transfer edilen hastalıklı koza ve tohumların sebep olduğu bulaşmadır. Daha önce de bahsedildiği gibi, oldukça kolay bulaşabilen bu hastalıkların diğer vilayetlere yayılmasının bir türlü önüne geçilemedi. İlerleyen yıllarda ipekçiliğin yaygın olduğu ve önemli miktarda koza ticaretinin yapıldığı Edirne, Amasya, Harput, Selanik, Tırhala bölgeleri ile Girit, Rodos, Sakız adalarında çok kötü etkileri görülen bu salgın, uzun yıllar ipekçilik sektörünün en önemli sorunu olarak kaldı.

3. Salgının Osmanlı İpekçiliğine Etkisi

XIX. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı Devleti'nde ipekçilik sektörü, Avrupa'da olduğu gibi bir fabrikalaşma hamlesi içerisine girmişti. Elle çalışan mançınıkların yerine buhar gücü ile çalışan mançınıkların kullanıldığı fabrikaların ilki Bursa'nın Kayabaşı semtinde 1845'te kuruldu. Bunu Namazgâh semtinde kurulan Evkaf-ı Hümayun Nezareti'ne ait fabrika izledi.

¹² Cafer Çiftçi, "Bursa'da İpekçilik", *Bursa'da Zaman*, Ekim 2017, ss. 18.

¹³ BOA. A.MKT.MVL. 102/20

¹⁴ BOA. İ.DH. 438/28924; BOA. A.MKT.MHM. 162/67.

¹⁵ HVS. 1325, s. 259, 260.

¹⁶ K. Torkomyan, *İpek Böceği Beslemek ve...*, s. 48, 49.

Hızla artış gösteren fabrikaların sayısı sadece Bursa'da 1856'da 37'ye çıktı. Bu fabrikalarda 7 bine yakın mancınık vardı. Bunun haricinde evlerde elle çalışan eski usulde 7-8 bin civarında da mancınık bulunmaktaydı. Yine aynı yıl Hüdavendigar Vilayeti'nin tamamı ve İzmit Kazası'nda ise toplam 85 fabrika bulunmaktaydı. Bu fabrikalarda üretilen ve oldukça kaliteli olan ipekli kumaşlar, Londra ve Lyon piyasasında rağbet görmekte ve emsallerinden daha pahalıya alıcı bulmaktaydı. Bu nedenle Bursa ve çevresinde koza üretimi ve ipekçilik oldukça revaçta bir meslek hâline gelmişti¹⁷. Her ne kadar Bursa, Osmanlı'da ipekçiliğin merkezi olmakla birlikte, sektördeki gözle görülür iyileşmeyi ipekçilikle uğraşan diğer şehirlerde de görmek mümkündür.

Ancak bu tarihten sonra Fransa ve İtalya'da ortaya çıkan karataban ve baygınlık hastalıklarının olumsuz etkilerinin Osmanlı topraklarında da görülmeye başlanmasıyla, Bursa başta olmak üzere ipekçilikle uğraşan diğer bölgelerde de üretim hızlı bir şekilde düşüşe geçti. Nitekim 1856 yılında Bursa'da 4 milyon kilograma kadar çıkmış olan koza üretimi, bu tarihten itibaren 4-5 yüz bin kilograma kadar düştü. Yıllık 600 bin kilograma ulaşmış olan ipek üretimi de 200 bin kilograma, 1880'lerin başında da 100 bin kilograma kadar geriledi¹⁸. 1858 tarihli bir vesikada, Bursa'da ipek böceklerinin bir önceki senede olduğu gibi hastalık nedeniyle üçte birinin telef olduğu geri kalanının da hastalık taşıdığı ifade edilmektedir. Aynı belgede Edirne'de de benzer bir durumun olmasının muhtemel olduğundan bahsedilmektedir¹⁹. Hüdavendigar Vilayeti Ziraat Müdürü olan Amasyan Efendi'nin 1869'da hazırlamış olduğu raporda ise; vilayetin yıllık ortalama 160 milyon kuruş olan ipek hasılatının son on yıldır 70 milyon kuruşa kadar düştüğü belirtilmektedir. Bu süreçte ipek böceği tohumlarının da hastalıklı olması, senelik 4-5 milyon kuruşluk böcek tohumu ithalini zorunlu hâle getirdi. Üretimdeki düşüş, senelik 10 milyon kuruşu bulan harir öşrü ve gümrük vergisini de etkileyerek hazinenin büyük oranda zararına sebep oldu²⁰.

Giderek yayılım gösteren salgın 1869'da Yanya Vilayeti'ne bağlı Tırhala Sancağı'nda kendini gösterdi. Hastalık nedeniyle 1869'da bir önceki yıla göre dörtte bir seviyesine düşen harir öşrü, ihaleyi almış olan mültezimleri de hayli zor duruma düşürdü²¹. Yine en fazla hasılat getiren ikinci sektörün ipekçilik olduğu Girit'te, 1870'li yılların başlarından itibaren hastalık nedeniyle önemli sıkıntılar çekilmeye başlandı. Özellikle sağlam tohum bulunamaması adadaki koza üretimini ve ipekçiliği bitme noktasına getirdi²². Hastalığın etkisinin 1880'lerin sonlarında görüldüğü Rodos Adası'nda da harir öşrü hasılatı, 4.790 kuruş raddelerinden 630 kuruşa kadar geriledi²³.

Hastalığın Suriye topraklarında ve Selanik başta olmak üzere Rumeli'de de görülmesi, koza ve ipekli kumaş üretimini bu bölgelerde de bir hayli düşürdü. 1869'da Süveyş Kanalı'nın açılması ile Japonya ve Çin üretimi ipekli kumaşların Avrupa pazarına girmesi, Osmanlı ipeklerine rağbeti azalttı. Hâliyle bu durum fiyatların düşmesini de beraberinde getirdi. Bu nedenle Osmanlı'da çok sayıda ipek fabrikası kapandı. Bu durum, halkı dutlukları sökerek yerine alternatif tarım ürünleri ekmeye yöneltti²⁴. Dolayısıyla Osmanlı ipekçiliği, gerçekleştirilen fabrikalaşma atılımları sayesinde Avrupa pazarında edinmiş olduğu pozitif görünümü ve yüzyılın ortalarına kadar yakalamış olduğu ilerlemeyi devam ettiremedi ve

¹⁷ HVS. 1325, s. 258, 259.

¹⁸ HVS. 1325, s. 260.

¹⁹ BOA. A.MKT. MVL. 102/20.

²⁰ Terakki, 1270 (1869), nr 79, s. 7.

²¹ BOA. DH.MKT. 1311/57.

²² BOA. ŞD. 1173/2.

²³ BOA. MV. 33/21; BOA. İ.MMS. 99/4185.

²⁴ HVS. 1325, s. 260; Donald Quataert, *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım (1876-1908)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2008, s. 206; Yıldırım, "Duyûn-ı Umûmiyye İdaresi'nin Kurulmasından Sonra...", s. 69.

salgının olumsuz etkileri nedeniyle hayli zemin kaybetti. Karataban ve baygınlık hastalıkları ile mücadele ve salgının etkilerinden kurtulma çabaları, sektörün öncelikli faaliyet alanı olarak uzun yıllar gündemdeki yerini korudu. Gerçi bu durum sadece Osmanlı için değil bütün ülkelerin ipekçilik sektörleri için söz konusuydu.

4. Salgını Önlemek İçin Yapılan Çalışmalar

İpekçiliği neredeyse bitme noktasına getiren karataban ve baygınlık hastalıkları Osmanlı topraklarında uzun yıllar hüküm sürdü. Bu durum, bir taraftan ipekçilikten geçimini temin eden halkı oldukça zor duruma sokarken, diğer taraftan da mizan ve harir gelirlerinin oldukça düşmesine neden oldu. Hastalıkların tedavisinin bulunamaması, çalışmaları süreç içerisinde sadece hastalıklı tohumların yerine hastaliksız tohum bulup eski verime tekrar ulaşma çabasına dönüştürdü. Devletin bu hususta aldığı ilk tedbir, yerli kozacıların sağlam ipek böceği tohumu ihtiyacını karşılayabilmek için yurt dışına tohum satışının yasaklanması ve henüz hastalık görülmeyen bölgelerden sağlam tohum tedarikine gidilmesi oldu. Hastalığın en erken görüldüğü yer olan ipekçiliğin merkezi Bursa, bu çalışmaların başlatıldığı ilk yer olarak ön plana çıktı.

Eylül 1858'de, mizan memurları ve ipekçilik üzerine uzman olanların da katıldığı Hüdavendigar Vilayeti meclisinde, bu işe nasıl bir çare bulunacağı konusu müzakere edildi. Eldeki kozaların hastalıklı olması nedeniyle bunlardan elde edilecek tohumların bir sonraki yılın kozalarının da hastalıklı olmasına sebebiyet vereceği ifade edilerek öncelikle mevcut kozalardan yeni tohum çıkarılmaması hususunda halkın bilinçlendirilmesi kararlaştırıldı. Henüz hastalığın görülmediği, civar bölgelerde köy köy, mahalle-mahalle dolaşarak sağlam tohumların toplanması ve toplanan tohumların ikisi Müslüman, ikisi Hıristiyan 4 kişilik bir heyet marifetiyle yarımşar kıyyelik²⁵ torbalara konularak mühürlenmesi ve tohumların sağlam olduğuna dair vesika düzenlenmesi istendi. Ayrıca aynı usulün hastalık görülen İzmit, Kütahya gibi vilayetin sair mahalleri ile Edirne Vilayeti'nde de uygulanması için gerekli yazışmaların yapılmasına karar verildi²⁶. Alınan bu kararlardan, yetkililerin salgının verdiği zararın boyutunu anladıkları zamandan itibaren konuya oldukça ciddi yaklaştıkları ve öncelikle yerli üreticinin sağlam tohum talebini yurt içinden karşılayabilmesi için gerekli tedbirleri hayata geçirmenin gayreti içerisinde oldukları görülmektedir.

Nitekim bu tedbirlerin semeresi bir yıl sonra sınırlı da olsa alınmaya başlandı. Yine Hüdavendigar meclisinin 1859 tarihli bir yazısında, bir yıl önce Bursa'ya getirilen sağlam tohumlardan elde edilen kozaların hastaliksız ve nispeten daha verimli olduğu belirtilmektedir. Ancak bu ürünlerden elde edecek tohumların hem yetersiz olmasından hem de henüz istenilen kalitede olmamasından dolayı bir önceki yılda olduğu gibi henüz hastalık görülmemiş olan Bilecik ve Lefke (Osmaneli) taraflarından sağlam tohum getirilmesi usulünün devam ettirilmesi yoluna gidildi²⁷. Ancak her ne kadar alınan tedbirler belli bir rahatlama getirse de soruna kalıcı çözüm olmaktan uzaktı. Bu süreçte sağlam tohum üretimi yapılamaması, başka yerlerden temin edilen sağlam tohumların da ikinci yıl verimlerinin düşmesi ipek böcekçilerini oldukça zor durumda bıraktı²⁸.

Osmanlı hükümetinin, ipek üreticilerinin ihtiyacı olan sağlam tohumun yurt içinden temini hususundaki hassasiyetleri bir türlü istenilen sonucu vermeyince, ilerleyen süreçte mecburen dışarıdan sağlam tohum getirtme çalışmaları başladı. Ayrıca hastalık hakkında yapılan çalışmaları incelemek ve sağlam tohum getirtmek üzere 1865'te Fransa'ya uzmanlar

²⁵ Ağırlık ölçü birimi. Okka/Okıyye. 1 kıyye = 1282 gram.

²⁶ BOA. A.MKT.MVL. 102/20.

²⁷ BOA. İ.DH. 438/28924; BOA. A.MKT.MHM. 162/67.

²⁸ M. A. Yıldırım, "Duyûn-ı Umûmiyye İdaresi'nin Kurulmasından Sonra...", s. 69.

gönderildi²⁹. Yine aynı yıl aslen İzmirli olup ipek böceklerine musallat olan hastalıklarla ilgili araştırmalar yapmak üzere uzun zamandır İtalya’da bulunan Jan Topuz (Topuzoğlu) Japonya’dan getirttiği ve İtalya’da denemelerini yaptıktan sonra iyi sonuç aldığı ipek böceği tohumlarının Osmanlı’da da kullanılmasını teklif etti. Senelik 22 bin okka olan tohum ihtiyacının birinci senesinde 5 bin okka tohum göndermeyi taahhüt etti. Getirilecek olan tohumların Japonya tohumları ile aynı kalitede olup olmadığına dair yapılan tahkikat neticesinde bu teklif münasip görülerek ithalata izin verildi³⁰.

Bu arada Fransız bilim adamı, biyolog ve kimyager Louis Pasteur’un özellikle karataban hastalığı ile ilgili araştırmalarının bir sonucu olarak 1865’te keşfettiği yöntem, salgınla mücadelede önemli bir adım oldu. İpek böceği tohumlarının mikroskopla incelenmesi ve hastalıklı tohumların hastaliksız olanlardan daha bu aşamada iken ayrıştırılarak diğer kelebeklere bulaşmasının engellenmesi esasına dayanan bu yöntem, Pasteur usulü adıyla anılmaya başlandı³¹.

Bu usulün Fransa ve İtalya’da iyi neticeler vermesi üzerine 1875’ten itibaren bu iki ülkeden yıllık 120 bin liralık hastaliksız tohum ithal edilmeye başlandı. Bu ithalat, ilk zamanlarda Osmanlı ipekçiliğine olumlu yansıdı. Ancak zamanla Fransız ve İtalyan böcekçileri, aralarındaki rekabet nedeniyle tohumu daha ucuza mal edebilmek için Pasteur usulünü gereği gibi uygulamamaya başladılar. Neticede üretilen tohumların kalitesi düştü ve tekrar hastalıklı tohum piyasaya sürüldü. Bu tohumların ithal edilerek Bursa, Suriye, Selanik ve Edirne taraflarına gönderilmesi, bu bölgelerdeki kozacıları hayli zarara uğrattı³². İthal edilen tohumların sağlam olduğuna dair her hangi bir sertifika bulunmaması ve gümrükte muayene edilmemesi, sadece tüccarın sözüne itimat edilerek tohum ithalatının yapılması, durumun bu raddeye gelmesinin sebeplerinin başında gelmekteydi. Yurt içinde de hastaliksız ya da hastalığın azaltıldığı bölgelerin yeterince izole edilememesi ve hastalık görülmeyen bölgelerden temin edilen tohumların içine başka yerlerden temin edilen hastalıklı tohum karıştırılarak tamamının hastaliksız bölgeden geliyormuş gibi satılması, salgının önünün alınmasına imkân tanımıyordu³³.

Osmanlı hükümeti, tohum ithalatındaki denetimsizliği ortadan kaldırmak ve hastalığın yayılımının önüne geçebilmek için Avrupa’dan ipek tohumlarının kelebekleriyle beraber “*sellu*” denilen küçük torbalara konulduktan sonra getirilmesini şart koştu. Ayrıca gümrükte, Avrupa okullarında bu işin eğitimini almış olan uzmanlar tarafından mikroskop kullanılarak muayene edilen tohumlardan sağlam olanların torbalarının üzerlerine bandrol yapıştırılması şartıyla ithalatına izin verilmesi zorunlu hâle getirildi³⁴. Bu şekilde iç piyasada bandrollü tohum uygulamasına geçilerek menşei ve sıhhat durumu belli olmayan tohumların kullanılmasının önüne geçilmeye çalışıldı. Ayrıca İtalya ve Fransa’da olduğu gibi Bursa’da da uzmanlardan oluşacak bir komisyon kurulması ve hastalıkla ilgili her türlü gelişmenin bu komisyon tarafından müzakere edilerek yapılması gerekenlerin ilgili mercilere teklif edilmesi gibi uygulamalar da gündeme geldi³⁵.

Bu arada Fransa ve İtalya’dan gelen tohumlardan yana artan şikâyetlerden dolayı ipek böcekçilerinin Uzakdoğu’ya da yöneldiği anlaşılmaktadır. 1870’lerden sonra Amasya ve Girit

²⁹ BOA. HR.TO. 75/24; BOA. HR.MKT. 523/75.

³⁰ BOA. HR. MKT. 531/1; BOA. HR.MKT. 519/74.

³¹ HVS. 1325, s. 261; B. Albayrak, *Kevork Torkomyan’ın “İpek Böceği beslemek” Adlı Kitabının...*, s. 25.

³² HVS. 1325, s. 261.

³³ Terakki, 1285 (1869), nr. 79, s. 7; M. A. Yıldırım, “Duyûn-ı Umûmiyye İdaresi’nin Kurulmasından Sonra...”, s. 70.

³⁴ BOA. DH.MKT. 1403/32.

³⁵ Terakki, 1285 (1869), nr. 85, s. 8.

gibi ipekçiliği ile maruf bölgelerden Japonya tohumlarına oldukça talep olduğu görülmektedir³⁶.

1865'ten sonra Avrupa'da yaygınlaşan Pasteur usulüne göre tohum üretiminin, Osmanlı topraklarında uygulanması bir hayli zaman aldı. Hükümet, önceliği Avrupa'dan bu usule göre üretilmiş temiz tohum teminine verdi. Tohum ithal etmek kısa vadede geçici bir çözüm sunsa da ithal edilen tohumların tekrar bozulması nedeniyle orta ve uzun vadede sorun devam etti. Aslında bu durumun sakıncalarını dile getirerek ilk defa sağlam tohumların belirlenip diğerlerinden ayrılması önerisini getiren kişi Hagop Amasyan Efendi'dir. Amasyan Efendi, 1869'da hazırladığı raporunda; *“Bir adam kendi derdinin dermanını ahardan aramaktan ise yine kendisinde aramak daha ehven ve elzemdir. Denildiği gibi şu hastalığın ve ondan hâsıl olan mazarratın def'i çaresini Avrupa'da Çin'de ve Japon'da aramaktan ise kendi mahallinde aramak caiz ve tabiidir”* diyerek hastalığın ancak alınacak olan sıkı tedbirlerle yurt içinde sağlam yerli tohum üretmekle def edilebileceğini belirtmiştir. Ayrıca halkın sağlam tohumluk için iyi kozaları seçmesinin hiçbir anlamı olmadığını, bunun yerine böceklerin sağlam olanlarının tohumluk için seçilip diğerlerinden ayrılmasını, böylece bunlardan elde edilecek tohumların hastaliksız olacağını ifade etmiştir³⁷. Zaten Pasteur usulü de kısaca kelebeklerin karınlarını mikroskop altında inceleyerek sağlam olanlarının tohumlarını ayırmaya ve izole etmeye dayanıyordu³⁸. Bu uygulamanın hayata geçirilebilmesi, şüphesiz ipek böceği üreticilerinin bilinç düzeyine ve gösterecekleri özene bağlıydı. Ancak Osmanlı ipek üreticilerinin o dönemde bu bilinçten yoksun olmaları, Amasyan Efendi'nin önerilerini işlevsiz kılmaktaydı.

Louis Pasteur'ün geliştirdiği hastalıklı tohumu hastaliksız tohumdan ayırma usulünün Osmanlı'da uygulanması düşüncesi ise ilk olarak özel bir teşebbüs tarafından hayata geçirilmeye çalışıldı. Bursa ve Gemlik'te tohum ticareti ile meşgul olan birkaç kişi Fransa'ya giderek Pasteur usulü ile sağlam tohum üretme tekniklerini öğrendiler. Ancak az sayıdaki bu insanların yurda döndükten sonraki çabaları, memleketin ihtiyacı olan külliyetli miktarda tohumun ıslahını sağlayacak güçte değildi. Bu nedenle istenilen başarı sağlanamadı³⁹.

1881'de Duyun-ı Umumiye İdaresinin kurulmasının ardından ipek varidatının da bu idareye devredilmesi, Osmanlı ipekçiliği için salgının etkisinin kırılarak yeniden bir toparlanma sürecinin başlangıcı olmuştur denilebilir. İdare oldukça düşük seviyelerde olan ipek öşrünü, üretimi arttırmak suretiyle yeniden yükseltmek için çalışmalara başladı. Ancak ilk olarak yıllardır bir türlü çözüm bulunamamış olan karataban ve baygınlık hastalıkları ile mücadeledeki başarısızlığa bir çare bulunması gerekiyordu. Öncelikle hastalığın sebepleri araştırıldı ve çeşitli uzmanlardan görüşler alındı. Bu doğrultuda 1886 senesinde Duyun-ı Umumiye İdaresine gayet ayrıntılı bir layiha sunuldu. Yapılan görüşmelerde, ilk önce gümrükte sıkıca incelenmek koşuluyla Fransa'dan sağlıklı ipek tohumu ithal edilerek meselenin halledilebileceği düşünüldü ve bu iş için bir uzman görevlendirilmesine karar verildi. Ancak bu teklifin, teorikte Osmanlı'da ipek kozası üretimi ve ipekçiliği arttıracak mahiyette olmasına rağmen, pratikte uygulanması mümkün değildi. Yapılması gereken şey Pasteur usulünün, ipek böceği yetiştiricisi halka öğretilmesi ve yerli tohumun hastaliksız bir şekilde üretilerek çoğaltılmasının sağlanması idi⁴⁰.

Doktor Pasteur'un öğrencisi, aynı zamanda da Monte-Pellier Ziraat Enstitüsü'nün müdürü olan Maillot'un önerisi ile Rumeli Çiftlikat-ı Hümayununda vazifeli Kevork Torkomyan, sağlam tohum ithalatı hususunda uzman olarak Duyun-ı Umumiye İdaresince

³⁶ BOA. MVL. 722/4; BOA. ŞD. 1173/2.

³⁷ Terakki, 1285 (1869), nr. 85, s. 8; Terakki, 1285 (1869), nr. 90, s. 7, 8.

³⁸ Ali Ata Yiğit, “19. Yüzyıl Osmanlı İpek Böcekçiliği Politikası ve Eğitim Faaliyetleri”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, 115/227, s. 223.

³⁹ HVS. 1325, s. 261.

⁴⁰ HVS, 1325, s. 261; B. Albayrak, *Kevork Torkomyan'ın “İpek Böceği beslemek” Adlı Kitabının...*, s. 3.

görevlendirildi. Torkomyan Efendi, idare ile cereyan eden uzun yazışmalarda, tohum ithal etmek gibi soruna geçici çözümler bulmak yerine, Pasteur usulünün öğretileceği bir okulun açılmasının daha uygun olacağı görüşünü dile getirdi. Duyun-ı Umumiye Meclisinde yapılan tartışmalarda her ne kadar tohum ithali seçeneği ağır bassa da neticede okulun açılması fikri kabul gördü⁴¹. Torkomyan Efendi'nin hazırladığı raporlar doğrultusunda yapılan çalışmalar neticesinde Bursa'nın Şehreküstü Mahallesi'nde kiralık bir binada Harir Darüttalimi açılarak 14 Nisan 1888'de faaliyetlerine başladı. Kurucu müdür olarak da 1922'ye kadar 35 yıl boyunca müdür ve öğretmen olarak görev yapacak olan Torkomyan Efendi görevlendirildi⁴². Böylelikle 30 yıldan fazladır mücadele edilen ve bir türlü başarı sağlanamayan salgının sona erdirilmesi adına en kökten ve kalıcı tedbir hayata geçirilmiş oldu. Ayrıca aynı yıl ithal edilen ipek böceği tohumlarına uygulanan gümrük muafiyeti kaldırıldı, 1891'de de yasaklandı⁴³. Bu uygulamalar, hükümetin ipek böceği tohumunun yurt içinde üretilmesi hususundaki kararlılığını göstermesi bakımından oldukça önemlidir.

Mali açıdan Duyun-ı Umumiye İdaresinin desteği ile açılan Harir Darüttaliminde iki türlü eğitim yapılmaktaydı. Birincisi iki yıllık eğitim süresi için imtihanla öğrenci kabul eden program, ikincisi de Pasteur usulü ile ipek böcekçiliği yapanlar için Nisan-Mayıs ve Eylül-Ekim aylarında iki aylık yarı zamanlı eğitim uygulayan programdır. İki yıllık eğitimi tamamlayanlara şahadetname, iki aylık eğitimi tamamlayanlara da tasdikname verilmekteydi⁴⁴. İlerleyen yıllarda eğitim daha sistematik bir hâle getirilerek bir yıla indirildi. Bir taraftan okulda dersler işlenirken diğer taraftan da böcekçilikle uğraşanlar ziyaret ediliyor ve yetiştirilen böceklerin kontrolü yapılıyordu. Böylelikle öğrenciler uygulama yapma fırsatı buluyorlardı. Ayrıca okul kendi bünyesinde de böcek yetiştiriyor ve tohum çıkarıyordu. Zamanla mevcut tesisleri yeterli gelmediği için fiziki olarak da alanını genişleten okulun bu süreçte bir araştırma ve uygulama enstitüsü hüviyetini kazandığını söylemek mümkündür. Okulda yapılan çalışmalar neticesinde karataban hastalığı ile mücadelede büyük ölçüde başarı sağlandı ve ipek üretimi giderek arttı. Harir Darüttalimi mezunlarına ipekçilik ile ilgili faaliyetlerinde bir takım kolaylıklar ve vergi muafiyeti sağlanmış olması okula olan ilgiyi arttırdı. Sadece Bursa ve çevresinden değil ülkenin uzak vilayetlerinden de gelen öğrenciler imtihanla seçilerek okula kabul ediliyordu⁴⁵. Bu okuldan, açılışından 1904 yılına kadar olan süreçte 769 öğrenci diploma, 465 öğrenci tasdiknameyle olmak üzere 1.235 kişi mezun oldu⁴⁶. Cumhuriyet yıllarına kadar mezun olanların sayısı ise tam olarak belli olmamakla birlikte 5.000 civarında olduğu tahmin edilmektedir. Bu mezunlardan bazıları, ipek böcekçiliği ile ilgili eğitimler vermek üzere değişik yerlerde görevlendirildiler⁴⁷.

Örneğin 1893'te Harput'ta hastaliksız ipek böceği yumurtalarını yeni icat edilen bir makine kullanarak Pasteur usulüne göre tespit edip hastalıklılardan ayırmak için imtiyaz isteyen bazı kimselerin istekleri, Maliye Nezareti tarafından kabul edilmedi. Gerekçesinde ise Harput ahalisinden bir gencin Bursa Harir Darüttaliminden mezun olduğu, ikisinin de aynı yerde tahsiline devam ettiği belirtildikten sonra, bahsi geçen ipek böceği tohumunun Pasteur usulüne göre ayrılması işinin bu kişiler tarafından yapılmasının daha uygun olacağı, böylelikle her geçen gün artış gösteren ipek böceği gelirine birkaç kişinin gereksiz yere ortak olmasının ve

⁴¹ HVS, 1325, s. 262; M. A. Yıldırım, "Duyun-ı Umûmiyye İdaresi'nin Kurulmasından Sonra...", s. 70, 71.

⁴² BOA. HH.İ. 69/23; A. A. Yiğit, "19. Yüzyıl Osmanlı İpek Böcekçiliği Politikası ve...", s. 223, 224; C. Çiftçi, "Bursa'da İpekçilik", s. 19.

⁴³ BOA. MV. 32/71; BOA. ŞD. 1190/27.

⁴⁴ C. Çiftçi, "Bursa'da İpekçilik", s. 19.

⁴⁵ A. A. Yiğit, "19. Yüzyıl Osmanlı İpek Böcekçiliği Politikası ve...", s. 224, 225.

⁴⁶ HVS, 1325: s. 262.

⁴⁷ A. A. Yiğit, "19. Yüzyıl Osmanlı İpek Böcekçiliği Politikası ve...", s. 224, 225.

tekel hâline gelmesinin önüne geçileceği, bunun da umum ahalinin menfaatine olduğu ifade edilmektedir⁴⁸.

Bursa Harir Darüttalimi'nin açılması şüphesiz salgının etkisinin kırılması ve kozacılığın gelişimi adına atılmış en sağlam adımdı. Okulun yaygın etkilerinin kısa bir süre görülmeye başlanması, ipek böcekçiliğinin eğitilmiş ve bilinçli kimseler tarafından yapılmasının üretim ve kalite üzerindeki etkisini kanıtladı. Bu nedenle 19 Ekim 1893'te çıkarılan "*Harir Tohumu İstihsal ve Furuhtuna Mahsus Nizamnâme*" ile bu işi yapacak olanların mutlaka bir eğitimden geçmeleri ve Pasteur usulüne göre üretim yapabileceklerini kanıtlayarak bir diploma veya sertifika sahibi olmaları zorunlu tutuldu⁴⁹. Eğitim alanında yapılan yatırımın kısa sürede meyvesini vermeye başlaması, devleti ipek böcekçiliği eğitimine mahsus yeni kurumlar açmaya yöneltti. Bu amaçla Amasya, Mamuretülaziz, Antakya ve Selanik'te de birer harir darüttalimi açılması için çalışmalara başlandı. Ancak devletin imkanlarının yetersiz olması ve bürokrasinin ağır işlemesi bu girişimin uzun süre sürüncemede kalmasına neden oldu. Neticede bu kapsamda sadece 1899'da Bursa Amelî Ziraat Mektebi'ne bağlı Harir Darüttahsili, 1906'da Selanik Ziraat Mektebi Harir Darüttalimi şubesi ve 1908'de İslimye Harir Darüttalimi kurulabildi⁵⁰.

Yapılan bütün bu çalışmalara ek olarak özellikle Duyun-ı Umumiye idaresinin, salgının etkisizleştirildiği bölgelerde tekrar yaygınlık kazanmaması için tedbiri elden bırakmadığı anlaşılmaktadır. Kurmuş olduğu Anadolu Harir Fen Müfettişliğinin memurları vasıtasıyla yapılan kontrollerde görülen aksaklıklar hükümete bildirildi ve gerekli tedbirler de hükümet tarafından hızlıca alındı. Özellikle ipek kozalarının pişirilmesi döneminde arta kalan pis su ve böcek atıklarının sokaklara boşaltılmasının baygınlık hastalığına davetiye çıkaracağı yönünde vatandaşa yönelik ikazlar yapıldı⁵¹. Yine bu kapsamda 1913'te ipek böcekçiliği ile uğraşan İzmit Sancağına bağlı Bahçecik Köyü'nde baygınlık hastalığı görüldüğü, köylülerin ise hastalıklı tohumları gelişigüzel bir şekilde dutluklara attıkları yönünde Duyun-ı Umumiye idaresinin şikâyeti üzerine bu durumun hastalığın daha da yayılmasına sebebiyet vereceği yönünde köylü ikaz edilerek cezai müeyyideler hatırlatıldı⁵². Bu çalışmalar hastalıkların tekrar yayılarak salgın hâlini almasını engellenme hususunda hem Duyun-ı Umumiye idaresinin hem de hükümetin hassasiyetini göstermesi bakımından önemlidir.

5. İpekçiliğe Yönelik Teşvikler

Osmanlı ipekçiliğini salgın hastalıkların pençesinden kurtarmak ve tekrar Avrupa ile rekabet edebilecek seviyeye getirebilmek amacıyla gerçekleştirilen uygulamalardan bir diğeri de ipekçiliğin çeşitli unsurlarına verilen teşviklerdir. 1850'lerden itibaren gerek ipekböceği yetiştiriciliği gerekse ipekli dokuma faaliyetleri tarımsal sanayinin önemli unsurlarından biri olarak görüldü ve teşvik kapsamına alınarak geliştirilmeye çalışıldı⁵³. Esasında bu dönemde hükümetin ipekçilik politikasının bir tezahürü olarak ortaya çıkan teşvik uygulamaları, salgının etkileri henüz ortada yokken 1850'li yıllarda dut ağaçları yetiştirilmesine yönelik olarak başlatıldı. Bu kapsamda ipekçiliğin yeteri kadar yapılmadığı yerlere uzmanlar ve dut fidanları gönderildi. Hatta 1850'de Trablusgarp'ta halka ipekçilik eğitimi vermek üzere, ipek böceği tohumlarıyla birlikte beş öğretmen dahi görevlendirilmişti⁵⁴. İpek böcekçiliğinin yaygın olarak yapıldığı bölgelerde ise dutlukların ıslah edilmesi ve miktarının artırılmasına yönelik çalışmalar yapıldı. Ayrıca boş araziler, dut yetiştirmek şartıyla isteyen köylülere dağıtıldı⁵⁵.

⁴⁸ BOA. BEO. 161/12014.

⁴⁹ M. A. Yıldırım, "Duyun-ı Umûmiyye İdaresi'nin Kurulmasından Sonra...", s. 71.

⁵⁰ A. A. Yiğit, "19. Yüzyıl Osmanlı İpek Böcekçiliği Politikası ve...", s. 226.

⁵¹ BOA. DH.İD. 17/35.

⁵² BOA. DH.İD. 102/35.

⁵³ Tevfik Güran, *19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1998, s. 52, 53.

⁵⁴ BOA. MVL. 233/75.

⁵⁵ A. A. Yiğit, "19. Yüzyıl Osmanlı İpek Böcekçiliği Politikası ve...", s. 218.

Salgın nedeniyle ipek üretiminin düşmesi, hükümeti bu hususta yeni tedbirler almaya itti. Bu kapsamda 1862’de muafiyet nizamnamesi yayımlanarak muafiyetlerin esasları belirlendi. Bu nizamnameye göre ürün alınmaya başlanmasından itibaren üç sene boyunca üretilen kozalar öşür vergisinden muaf tutuldu. Ayrıca herhangi bir şekilde işlenmemiş ve ekim dikim yapılmamış topraklarda dut ağaçları yetiştirenler için de vergi muafiyeti ile birlikte ödül sistemi getirildi⁵⁶. Bu arada 1865’te Avrupa’da yapılan araştırmalarda, ortaya çıkan hastalıkların mevcut dut ağaçlarını da etkilemesinden dolayı, hastalığın dut ağaçları vasıtasıyla da yayılmaması için mutlak surette yeni dutluklar oluşturulması gerektiği sonucuna ulaşılması da bu çalışmaları hızlandırdı⁵⁷.

1870’li yıllarda Japon ve Çin ipeklerinin Avrupa piyasasında da oldukça yaygın ve tercih edilir olması, Osmanlı ipeğinin rekabet gücünü hayli kırdı. Zaten bu dönemde yurt içinde sağlam tohum bulunamaması nedeniyle üretim de önemli ölçüde üşmüştü. Osmanlı ipekçileri bu süreçte hastaliksız ve Türkiye’nin iklim şartlarına uygun ipek böceği tohumunun nerden olursa olsun ithal edilmesi yoluna gitti. Ancak tüccarın ithalatta ödediği gümrük vergileri, zaten Avrupa’da rekabet şansı oldukça düşmüş olan Osmanlı ipeği için büyük bir yük oluşturmaktaydı. Hükümet, yayımlanmış olduğu nizamname ile sağladığı vergi muafiyetlerine ek olarak bu dönemde, Avrupa pazarlarında en çok tanınan Bursa ipeğinin maliyetini düşürebilmek ve tüccarın rekabet gücünü arttırabilmek için hem yurt dışından hem de yurt içinden Bursa’ya deniz yolu ile gelecek olan ipek tohumlarını gümrük vergisinden muaf tuttu⁵⁸. Bu uygulama 1888’e kadar devam etti⁵⁹.

Bazı bölgelerde dutluklar hakkındaki muafiyet biraz esnetilerek ipek öşürünün de üç yıl süreyle muafiyet kapsamına alındığı görülmektedir. Önemli bir ipek üretim merkezi olan Rodos’ta hastalığın etkisini kırmak ve ipekçileri desteklemek amacıyla, muafiyet nizamnamesi uyarınca yeni kurulan dutluklarla birlikte, ipek hasılatının da üç sene müddetle öşür vergisinden muaf tutulması yönündeki 1888 tarihli irade-i seniyye, bu husustaki örneklerden biridir⁶⁰.

Muafiyet nizamnamesi uyarınca yeni kurulan olan dut bahçelerine üç yıl boyunca vergi muafiyeti sağlanmaya 1890’lı yıllarda da gelindiğinde devam edildiği görülmektedir. Ayrıca bu dönemde ipekböceği yetiştiriciliğinde başarı gösterenlere ödül verilmesi uygulamaları da devreye sokuldu⁶¹. Tüm bu süreçte Bursa, Amasya ve Konya’da dut fidanlıkları, Selanik, Antakya ve Amasya’da numune dutlukları kurularak dut fidanı ihtiyacının karşılanması yoluna gidildi. Dutluk hâline getirilen arazilerin miktarına göre konulan bakır, gümüş ve altın madalya uygulaması da oldukça etkili oldu. Öyle ki 1909’da madalya almaya hak kazananların oldukça fazla olması nedeniyle bu uygulamaya son verildi⁶².

İpekçilik sektörünü geliştirme amacına matuf olarak hayata geçirilen uygulamalardan biri de muhtelif yerlerde müsabakalar düzenleyerek koza yetiştiriciliğinin teşvik edilmesi oldu. Duyun-ı Umumiye İdaresi ile Nafia Nezareti 1891’de Bursa’da ve daha sonra ipekçiliğin yoğun olarak yapıldığı yerlerde müsabakalar gerçekleştirdi. Kaliteli koza üreterek dereceye girenlere çeşitli mükâfatlar verildi. Olumlu neticeler veren bu yarışmalar, 1901’de hazırlanan nizamname ile sürekli hâle getirildi. 1914’te ise “*İpekböcekçiliği Sanatı Hakkında İcra Olunacak Teşvikata Mütedair Nizamname*”nin yürürlüğe konulmasıyla kapsamlı bir yasal dayanağa kavuşturuldu⁶³.

⁵⁶ BOA. İ.MVL. 470/21304.

⁵⁷ BOA. HR.TO. 102/86.

⁵⁸ BOA. ŞD. 575/2; BOA. DH.MKT. 1455/36.

⁵⁹ BOA. MV. 32/71.

⁶⁰ BOA. İ.MMS. 99/4185; BOA. MV. 33/21.

⁶¹ BOA. DH.MKT. 111/16.

⁶² BOA. DH.MKT. 2851/38; A. A. Yiğit, “19. Yüzyıl Osmanlı İpek Böcekçiliği Politikası ve...”, s. 219.

⁶³ M. A. Yıldırım, “Duyûn-ı Umûmiyye İdaresi’nin Kurulmasından Sonra...”, s. 71, 73; A. A. Yiğit, “19. Yüzyıl Osmanlı İpek Böcekçiliği Politikası ve...”, s. 221.

6. Alınan Tedbirlerin Salgının Seyrine Etkisi

Karataban hastalığının yaygın olarak görülmeye başlandığı 1857'den itibaren hastalığın olumsuz etkilerinin ortadan kaldırılmasına yönelik önce yerel hükümet sonra da merkezi hükümet düzeyinde önlemler alınmıştır. İlerleyen yıllarda baygınlık hastalığının da Osmanlı topraklarına sirayet etmesi ve bu iki hastalığın salgın hâlini alarak hızlı bir şekilde yayılım göstermesi, meselenin ciddiyetini ve Osmanlı ipekçiliği açısından doğurduğu sonucun vahametini ortaya koymuştur. Zira hastalıklar nedeniyle sağlam ipek tohumu üretilmemesi, silsile olarak ipekçilik sektörünün her aşamasında çöküntüye sebep oldu. Hastalığın tedavisinin olmaması ve salgının önlenmesinin sadece sağlam tohum üretimine ve hastalıklı tohumların imha edilmesine bağlı olması, bu hususta alınan tedbirlerin uygulanmasını zorlaştırmaktaydı. Bu nedenle salgının etkileri uzun yıllar kırılmadı ve bu hastalıklar XX. yüzyılda da varlığını devam ettirdi. Ancak yapılan çalışmalarla kontrol altında tutularak etkileri oldukça sınırlandırıldı. Bu nedenle Osmanlı ipekçiliğinin salgından önceki durumuna dönmesi oldukça uzun zaman aldı.

1865'te Louis Pasteur'un yumurta hâlindeki ipek böceklerinin hastalıklı olup olmadığının tespiti hususundaki keşfi, gerek karataban gerekse baygınlık hastalıkları ile olan mücadeleyi yeni bir boyuta taşıdı. Sağlam koza üretmenin sağlam tohuma bağlı olduğu gerçeğinden yola çıkarak tüm Avrupa Pasteur usulünü uygulamaya başladı. Daha önce de değinildiği üzere, bu usulün Osmanlı ipek böcekçileri tarafından da uygulanmaya başlanması için 1870'li yıllarda ilk girişimler yapılsa da bu husustaki en önemli ve en kalıcı yatırım şüphesiz Duyun-ı Umumiye idaresinin mali desteği ile Bursa Harir Darüttalimi'nin açılması oldu. Pasteur usulü başta olmak üzere müfredatında ipek böcekçiliğinin her aşaması ile ilgili teorik ve pratik derslerin verildiği bu okul, ülkenin her tarafından gelen öğrencileri kabul ederek uzun yıllar eğitim verdi. Yetiştirdiği öğrenciler ise salgınla mücadelenin en önemli parçaları olarak sahada çok önemli işlere imza attı. Bu uzmanlar, Pasteur usulü üzere ipek böceği tohumu üretme hususunda eğitim vermenin yanında, fenni usullere göre ipek böcekçiliği yaparak da halka örnek oldular. Böylelikle üretilen tohumlar ilerleyen süreçte memleketin ihtiyacını karşılamaya başladı. 1893 tarihli bir vesikada geçen *"birkaç sene mukaddem Bursa'da açılan Harir Darüttalimi'nin illetsiz tohum tedarikine mustaid şakirdan yetiştirmesinden dolayı ahali-i mahalliyeye iş bu sağlam tohumlardan istifade için dutluklar yetiştirmekte olduğu"* şeklindeki ifade, görülen gelişmeyi en güzel bir biçimde açıklamaktadır⁶⁴. Bu sayede yavaş yavaş dışarıdan tohum ithal etme zorunluluğu da ortadan kalktı. Bütün bunlara bir de dutluklara uygulanan teşvikler, ipek böceği yetiştiricileri arasında gerçekleştirilen müsabakalar ve ödüller eklenince Bursa başta olmak üzere Osmanlı ipekçiliği tekrar eski günlerine dönmeye başladı. Bu da koza mahsulünün her sene artmasını sağladı. Dolayısıyla öşür gelirleri de tedricen artmış oldu.

Yukarıda da bahsedildiği gibi Harir Darüttalimi'nin açılması Osmanlı ipekçiliğinin gelişimi açısından bir milat olarak kabul edilebilir. İstatistiki veriler de bu durumu teyit etmektedir. Örneğin, okulun açıldığı 1888'de Bursa ve İzmit civarının ipek böceği tohumu ihtiyacını karşılamak için 100-120 bin lira civarında ithalat gerçekleştirilmekteydi. 1905'e gelindiğinde ise artık sağlıklı yerli tohumlar yetiştirilip kullanıldığı için bu kadar para tasarruf edilmekle birlikte Rusya, İran, Türkistan, Bulgaristan, Yunanistan ve sair memleketlere yıllık 40 bin kilogram civarında tohum ihraç edilir oldu⁶⁵.

Yine aynı yıllar esas alındığında koza üretimindeki artışın da oldukça dikkat çekici olduğu görülür. 1888'de 2.057.498 kilogram olarak gerçekleşen yaş koza üretimi, 1905'e gelindiğinde 7.436.000 kilograma ulaştı. Bu da koza mahsulünde %400 civarında bir artışın olduğu anlamına gelmektedir. Hâliyle bu durum toplanan vergiye de yansdı. 1888'de 24.870

⁶⁴ BOA. DH.MKT. 111/16.

⁶⁵ HVS, 1325, s. 266.

lira civarında olan koza öşürü %440'lık bir artışla 1905'te 100 bin lira civarına ulaştı. Bu tarihte sadece Hüdavendigar Vilayeti ve İzmit Sancağında üretilen koza miktarının, bütün Fransa'da üretilen kozaya eşit olması ve salgından önce üretilmekte olan koza miktarını geçmiş olması, dikkate şayan bir durumdur⁶⁶.

Ülke geneline bakıldığında da Bursa'dakine paralel bir artışın söz konusu olduğu görülür. 1878 yılında ihraç edilen koza ve ham ipeğin toplam değeri 540.811 lira iken, 1911'de 2.808.644 liraya yükseldi⁶⁷. 1910-1911 yıllarında dünyada üretilen 21.450.000 kilogram ham ipeğin %5.67'si Osmanlı ipeği idi. Üretilen bu ipeğin %92'si ise ihraç edilmekteydi. Salgının etkilerinin artık kırıldığını gösteren bu rakamlar, Osmanlı Devleti'nin dünyanın önde gelen ipek üreticileri arasında tekrar yerini aldığının kanıtıdır⁶⁸. Ancak koza ve ipek üretiminde elde edilen başarı ipekli dokuma sanayiinde sağlanamadığı için üretilen ipeğin ve kozanın büyük bir kısmının ham olarak ihraç ediliyor olması önemli bir mesele olarak varlığını devam ettirdi.

SONUÇ

Osmanlı toplumunun en önemli iktisadi faaliyetlerinden olan ve ülkenin birçok bölgesinde yaygın olarak yapılan ipekçilik, bu özelliğini XIX. yüzyıla geldiğinde de korumaktaydı. Ancak bu yüzyılda görülen ekonomik ve siyasi gelişmeler, diğer alanlarda olduğu gibi ipekçilik sektöründe de olumsuz etkilere neden oldu. Ne var ki, devletin ipekçiliği ve buna bağlı sektörleri teşvik kapsamına almasıyla yüzyılın ortalarına kadar Avrupa ile rekabet edebilecek seviyede varlığını devam ettirebilen Osmanlı ipekçiliğini, Fransa'da ortaya çıkararak tüm Avrupa'yı ve Osmanlı topraklarını etkileyen karataban ve baygınlık hastalıkları 1856'dan sonra neredeyse bitme noktasına getirdi.

Devletin bu durum karşısında gösterdiği refleksleri ve hayata geçirilen uygulamaları, aynı zamanda XIX. yüzyılın ikinci yarısında uygulanan ipekçilik politikasının bir tezahürü olarak görmek mümkündür. Yani devletin ipekçiliği geliştirmek adına attığı adımlar, oldukça uzun bir zaman alan salgınla mücadeleyi de kapsayan, hatta çoğunlukla sadece salgınla mücadele hâline gelmiş olan çalışmalardır. Bu nedenle XIX. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı ipekçilik politikalarının asıl hedefi, salgının olumsuz etkilerini ortadan kaldırarak ipekçiliğin eski günlerindeki verimliliğini geri getirmek olarak söylenebilir. Hastalığın etkilerinin görülmesinden sonra alınan önlemler, yurt içinden ya da yurt dışından bir şekilde sağlam tohum temin etme faaliyetleri üzerine yoğunlaşmıştı. Ancak hastalığın bulaşıcılığı dikkate alınmamış, ipek böcekçilerinin bu husustaki bilgisizlikleri de eklenince getirilen sağlam tohumlar da soruna çare olmamıştı. Her ne kadar 1865'te Fransız bilim adamı Louis Pasteur'un sağlam tohumu hastalıklı tohumdan ayırma usulünü keşfi hastalıkla mücadelede en önemli adım olsa da bu usul, Bursa Harir Darüttalimi açılıncaya kadar bir türlü etkili bir şekilde uygulamaya konulamadı.

Duyun-ı Umumiye idaresinin harir gelirlerini tahsil etme yetkisini de uhdesine alması ile idarenin ipek gelirini arttırma yönündeki çalışmaları, Osmanlı ipekçiliğinin içinde bulunduğu sorunların çözülmesi, özellikle de hastalıkla mücadelenin daha etkin bir şekilde yürütülmesi açısından önemli bir gelişmedir. Bu hususta Duyun-ı Umumiye idaresinin en önemli adımı ise şüphesiz Bursa Harir Darüttalimi'nin açılması oldu. Zira artık sağlam tohum elde etmek kadar hastalıklı tohumların izole ve imha edilmesi hususunda topyekûn bir mücadelenin tek çare olduğunun ve bunun da ancak eğitim ile mümkün olabileceğinin farkına varılmıştı. Bu okulda Pasteur usulü ve ipek böcekçiliği ile ilgili son gelişmeler ışığında eğitim alan öğrenciler

⁶⁶ HVS, 1325, s. 267, 268.

⁶⁷ A. A. Yiğit, "19. Yüzyıl Osmanlı İpek Böcekçiliği Politikası ve...", s. 225, 226.

⁶⁸ M. A. Yıldırım, "Duyûn-ı Umûmiyye İdaresi'nin Kurulmasından Sonra...", s. 75.

memleketlerine döndükten sonra bir taraftan öğrendiklerini uygularken diğer taraftan halkı da eğiterek salgının kırılmasında oldukça önemli bir görev üstlendiler. Bütün bunlara bir de hükümetin dut fidanı yetiştirenlere verdiği teşvikler, muafiyetler, ipek böcekçilerine yönelik müsabakalar düzenleme ve ödüllendirme gibi uygulamaları da eklenince, XX. yüzyıla girerken Osmanlı ipekçiliğinde gözle görülür bir iyileşme oldu. Şüphesiz bu iyileşmede harir gelirlerini tahsil etme yetkisini üzerine almış olan Duyun-ı Umumiye idaresinin atmış olduğu adımlar ve Osmanlı hükümetinin de idarenin taleplerini mümkün olduğunca karşılama gayreti içerisinde olmasının etkisi de büyüktür.

İpekçiliğin böylesine geliştiği bir dönemde patlak veren I. Dünya Savaşı ve ardından yaşanan bağımsızlık mücadelesi sürecinde, ipek üretimi tekrar bir düşüş yaşasa da, ipekçilik sektörü bu husustaki tecrübesini Cumhuriyet yıllarına aktarmayı başardı. Elli yıl kadar hükmünü sürdüren ve ipekçiliği neredeyse bitme noktasına getiren karataban ve baygınlık hastalıklarının etkileri ise yapılan çalışmalarla her ne kadar büyük oranda ortadan kaldırmış olsa da hastalıklar tam manasıyla yok edilemedi. Bunlar, günümüzde de en önemli ipek böceği hastalıkları arasındaki yerlerini korumaktadır.

KAYNAKÇA

Arsiv Kaynakları

BOA. A.MKT.MHM. 162/67; A.MKT.MVL. 102/20; BEO. 161/12014; DH.MKT. 111/16; DH.MKT. 1311/57; DH.MKT. 1403/32; DH.MKT. 1455/36; DH.MKT. 2851/38; HH.İ. 69/23; HR. MKT. 531/1; HR.MKT. 519/74; HR.MKT. 523/75; HR.TO. 102/86; HR.TO. 75/24; İ.DH. 438/28924; İ.MMS. 99/4185; İ.MVL. 470/21304; MV. 32/71; MV. 33/21; MVL. 233/75; MVL. 722/4; ŞD. 1173/2; ŞD. 1190/27; ŞD. 575/2; DH.İD. 17/35; DH.İD. 102/35; DH.MKT. 111/16

Sürelî Yayınlar

Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi (HVS), 1325.

Terakki, 1270 (M. 1869), nr: 79, 85, 90.

Kitaplar ve Makaleler

Albayrak, Büşra, *Kevork Torkomyan'ın "İpek Böceği beslemek" Adlı Kitabının Transkript ve Değerlendirmesi*, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bilecik 2018.

Bozkurt, Nebi, "İpek", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. 22, Ankara 2000, ss. 361, 362.

Çakıcı, Mustafa, *Osmanlı Sanayileşme Çabalarında Bursa İpek Fabrikası Örneği (1851-1873)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2010.

Çiftçi, Cafer, "Bursa'da İpekçilik", *Bursa'da Zaman*, Ekim 2017, ss. 16-21.

Güran, Tevfik, *19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1998.

İnalcık, Halil, "İpek", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. 22, Ankara 2000, ss. 362-365.

- Mehmed Arif, *İpek Böceği beslemek Usulü*, Mütercimi: Mehmed Arif, Matbaa-i Ahmed İhsan, İstanbul 1326.
- Mehmed Emin, *İpek Böcekleri*, Kırk Ambar Matbaası, İstanbul 1302.
- Önsoy, Rıfat, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1988.
- Quataert, Donald, *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım (1876-1908)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2008.
- Torkomyan, Kevork, *İpek Böceği Beslemek ve İpek Böceği İstihsal Etmek Usul ve Kavaidi*, Duyun-ı Umumiye-i Osmaniye Varidat-ı Mahsusa İdare-i Merkeziyesi Matbaası, İstanbul 1314.
- Yıldırım, Mehmet Ali, “Duyûn-ı Umûmiyye İdaresi'nin Kurulmasından Sonra Osmanlı'da Kozacılığın (İpekböcekçiliğinin) Gelişimine Dair”, *Mustafa Kemal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10/22, ss. 65-83.
- Yıldırım, Mehmet Ali, “Osmanlı'da Modern Ziraatın Gelişimine Katkı Sunan İki Ermeni Mühendisi: Hagop Amasyan ve Kevork Torkomyan”, *Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 6, S. 12, Aralık 2016, ss. 126-138.
- Yiğit, Ali Ata, “19. Yüzyıl Osmanlı İpek Böcekçiliği Politikası ve Eğitim Faaliyetleri”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, 115/227, ss. 213-228.

İnternet Kaynakları

[https://www.tarimorman.gov.tr/HAYGEM/Belgeler/Hayvanc%C4%B11%C4%B1k/K%C3%BC%C3%A7%C3%BCK%20Evcil%20Yeti%C5%9Ftiricili%C4%9Fi/%C4%B0pekb%C3%B6cek%C3%A7ili%C4%9Fi/%C4%B0pekboce%C4%9Fi%20ve%20Dut%20Yeti%C5%9Ftiricili%](https://www.tarimorman.gov.tr/HAYGEM/Belgeler/Hayvanc%C4%B11%C4%B1k/K%C3%BC%C3%A7%C3%BCK%20Evcil%20Yeti%C5%9Ftiricili%C4%9Fi/%C4%B0pekb%C3%B6cek%C3%A7ili%C4%9Fi/%C4%B0pekboce%C4%9Fi%20ve%20Dut%20Yeti%C5%9Ftiricili%20). Erişim Tarihi: 26.08.2020.

İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI DÖNEMİNDE TÜRKİYE’DE HUMMAYI KULÂÎ (ŞAP HASTALIĞI) (1938-1942)*

FOOT AND MOUTH DISEASE IN TURKEY DURING THE WORLD WAR II (1938-1942)

Ümmügülsüm CANDEĞER**

Makale Bilgisi/Article Info: Geliş/Received:07/11/2020 Düzeltme/Revised: 04/01/2021 Kabul/Accepted: 09/01/2021

Araştırma Makalesi/Research Article

Atıf / Cite as: Candegir, Ü. (2021). İkinci Dünya Savaşı döneminde Türkiye’de hummayı kulâî (şap hastalığı) (1938-1942). *Bellek Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, 3 (Salgın Hastalıklar Özel Sayısı), 48-64.

ÖZ

Salgın hastalıklar insanlık tarihi kadar eskidir. İnsanların özellikle hayvanları evcilleştirmesinden sonraki dönemden itibaren salgın hastalıkların var olduğu söylenebilir. Hastalıkların başlangıçta nedeni çok bilinmese de zamanla bilimsel ve teknolojik gelişmeler bu alanda da etkili olmuş ve hastalık nedenleri ve bu hastalıklara karşı alınacak önlemler öğrenilmiştir. Hastalıkların yayılmasında genellikle hijyen kurallarına uyulmaması, sağlıklı yaşam şartları, mikrop, virüs ya da bakterilerin doğada uzun süre yaşayabiliyor olması gibi nedenler sayılabilir.

Bu çalışmada doküman inceleme yöntemiyle Türkiye Cumhuriyeti Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi’nde Ziraat Vekâleti tarafından hazırlanıp bastırılmış olan “Salgın Hayvan Hastalıkları Vaziyeti” isimli bültenler ana kaynak olarak kullanılmıştır. On beşer günlük periyotlarla hazırlanan bültenlerde hazırlandığı süre içinde ülke çapında yapılan taramalarda elde edilen hayvan hastalıkları ile ilgili bilgiler tablolar halinde sunulmuştur. Hastalıklara ait tabloların sonunda yapılan taramalar neticesinde sâlim oldukları bildirilen hayvan sayıları da illere göre verilmiştir. Aynı yerde son sayfalarda ise hayvan hastalıklarına dair daha çok bilgilendirici ya da mücadele esnasında uygulanması gereken yöntemler ve uygulamanın nasıl olacağına dair genelgeler yayınlanmıştır.

Çalışmada ana kaynaklara dayanılarak Hummayı Kulâî (Şap Hastalığı)’nin Türkiye’deki genel seyri, hastalığa karşı yapılan mücadele yöntemleri ele alınmıştır. Hastalığın İkinci Dünya Savaşı’nın ilk yıllarındaki seyrinin incelenmesindeki neden ise bu dönemde her ne kadar Türkiye savaşa katılmamışsa da bu durumdan etkilenmiş bir de üstüne tarım ülkesi olan Türkiye’nin hastalıklarla mücadelesi eklenmiştir. 1941 yılının ortalarında yaşanan salgın ve bu süreçte yapılan uygulamalar zamanla gelişmiş sonraki dönemde Ziraat Vekâleti bünyesinde bir Şap Enstitüsü kurulmasında da etkili olmuştur.

* Bu araştırma sürecinde; TR Dizin 2020 kuralları kapsamında “Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesinde” yer alan tüm kurallara uyulmuş ve yönergenin ikinci bölümünde yer alan “Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiğine Aykırı Eylemlerden” hiçbiri gerçekleştirilmemiştir. Ayrıca bu araştırma “Etik Kurul İzni” gerektirmeyen bir çalışmadır.

** Doç. Dr.; Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, ummugulsuncandeger@osmaniye.edu.tr
ORCID: 0000-0002-6717-9311

Sonuç olarak Veteriner İşleri Umum Müdürlüğü ülkedeki hasta hayvanlara kendi personelleri vasıtasıyla ulaşamamış olsa da hastalıklara karşı özellikle hayvan sahiplerini bilinçlendirerek çözüm arayışına girişmiş ve bunu da bültenler vasıtasıyla yazılı bir şekilde ulaştırmaya çalışmıştır.

Anahtar Kelimeler: Salgın Hastalık, Hayvan Hastalıkları, Hummayı Kulâi, Şap Hastalığı, Şap Enstitüsü

EXTENDED SUMMARY

Epidemics are as old as human history. It can be said that epidemic diseases have existed since the period after humans dominated animals. Although the cause of the diseases is not known at the beginning, scientific and technological developments have been effective in this field and the causes of the disease and the measures to be taken against these diseases have been learned. In the spread of diseases, reasons such as non-compliance with hygiene rules, unhealthy living conditions, microbes, viruses or bacteria that can survive in nature for a long time can be counted.

Document analysis method was used in this study. The sources of the Republic of Turkey State Archives study prepared by the Agriculture Ministry, which suppressed in the Presidency of the Republic Archives "Animal Disease Outbreak Situation" means the bulletin. In the bulletins prepared with a period of 15 days, the information about animal diseases obtained in the country-wide screenings was presented in tables. The number of animals reported to be safe as a result of the screenings made at the end of the tables regarding the diseases are also given by provinces. In the last pages of the same place, more informative circulars on animal diseases or the methods to be applied during the struggle and how the application will be were published.

As a result of the searches made in the State Archives, only the data between 15-31 October 1938 were reached in 1938. Data for the years 1939-1940 were not available. Although some bulletins were missing from July 1941 until the end of 1942, information that could give an idea about the spread of foot and mouth disease was reached. In particular, the data obtained in the form of proxy orders at the end of the bulletins provide an opportunity to be informed about how precautions are taken against the disease.

Working on the basis of the main sources of Foot and Mouth Disease in Turkey's overall progress, the fight against the disease methods have been tried to be revealed. The epidemic in the middle of 1941 and the applications made in this process developed over time, and in the following period, it was also effective in the establishment of a Foot-and-Mouth Institute within the Ministry of Agriculture.

Considering the data of the period examined, in the second half of October 1938 1314 cattle became ill. In July 1941, 3410 cattle, 350 sheep and goats; 6034 cattle in the first half of August, 2528 cattle in September; 5,217 cattle in October; 5140 cattle in November; 3804 cattle became ill in December. In January 1942 2872 cattle; 2402 cattle in February; 1283 cattle in the first half of March; 434 cattle in the second half of April; 2037 cattle in the second half of May; 18,127 cattle, 44 sheep and goats in July; 1942 1 cattle, 73 sheep and goats in August; 5588 cattle, 8 sheep and goats in September; 621 cattle, 320 sheep and goats in November; In December, 2019 cattle and 146 sheep and goats became ill. A total of 82251 cattle and 941 sheep and goats were affected by the disease. Of these, 1 cattle in October 1938, 142 cattle in July 1941, 17 cattle in September, 16 cattle in November, 89 cattle in December, 5 cattle in February 1942, 1 cattle in July, 19 cattle in August, 8 sheep in September. goat; In November, 6 cattle, 15 sheep and goats died and the total loss was 296 cattle, 23 sheep-goats.

In the section at the end of the bulletins, circulars containing measures to be taken against foot- and- mouth disease have been published. 5 circulars were prepared in the period under review. In these circulars, information such as disease control methods, how and in which provinces the quarantine will be applied, and how the vaccination method will be written.

When the orders sent by the Ministry and the bulletins prepared are examined, it is possible to say that the Ministry of Agriculture, General Directorate of Veterinary Affairs has a serious organization, but works with scarce resources due to the assignment of its employees elsewhere in the current period. They already write this in the form of Ministry Orders on the last pages of the bulletin.

Since foot-and-mouth disease is a viral disease, the contagious rate is high and the disease is not eradicated due to the fact that the diseased animal is not slaughtered, as in some countries, it causes a constant struggle against the disease. The escalation of the disease, which started in the summer of 1941, decreased the number of sick animals in the winter months and the quarantine practices were loosened, causing a re-climb in the following summer.

It is possible to say that the method of confining the disease to a certain area and not removing the materials that may cause the spread of the disease, such as animals, animal materials, feed, etc., are applied especially in the methods of fighting the disease, which are reported by the ministry's orders.

It can be said that with the method of suggestion against the disease, a method similar to the method used for smallpox in humans before, and the vaccination method was developed, and even by teaching this to the animal owners, the situation of not having enough personnel was compensated.

The disease is contagious but has a low mortality rate. It is possible to reach this result from approximately one and a half years of data. 296 of 82251 sick cattle and 23 of 941 sheep and goats were lost. Although the rate of loss of life is low, it can be said that it causes economic losses because it reduces the milk and meat yield in animals.

As a result, it has been faced with many contagious animal diseases in Turkey During the time of World War II, the period of epidemic animal diseases shows the situation of these diseases have been reported with a detailed table. In the bulletins, information was given to provinces, general directorates, and how to take precautions against the disease, especially during the periods when the diseases increased.

Outbreaks of foot-and-mouth disease in the period under investigation increased further in the following years, and efforts were made to establish a relevant institute in the country and to examine the disease in more detail and to stop it with more effective methods.

Key Words: Epidemic disease, Animal Diseases, foot-and-mouth disease, foot and mouth diseases institute

GİRİŞ

Bulaşıcı hastalıklar insanlık tarihi boyunca toplulukların yaşamında etkili olmuşlardır. İnsanların hayvanları ehlileştirmeleri ve birbirine yakın yerlerde yaşamaya başlamalarıyla özellikle hayvanlardan bulaşan hastalıklarla mücadele etmek durumunda kalmışlardır. Başlangıçta hastalık yapan etkenin bilinmemesi ya da hastalığın tanınmamasından dolayı mücadele konusunda eksik kalmıştır.

Salgın hastalıklar insanların ölüm nedenleri arasında genellikle ilk sıralarda yer almıştır. Yetişkinlerin bazıları, çocuklarınsa büyük çoğunluğu evcil hayvanlardan bulaşan hastalıklardan dolayı hayatlarını kaybetmişlerdir. İnsanlık tarihinde İkinci Dünya Savaşı'na kadar savaşlarda yaralanmayla ölenlerden çok savaş vasıtasıyla taşınan salgın hastalıklardan ölenler olmuştur¹.

Salgın hastalıkların ilk kaynağının genellikle hayvanlar olduğu bilinen bir gerçektir. Hayvanlar arasında ve bazıları da hayvanlardan insanlara bulaşma şeklinde hastalıklarla karşılaşmak mümkündür. Şap Hastalığı hayvanlardan insanlara bulaşan aynı zamanda hayvanlar arasında hızla yayılabilen bir hastalıktır. Şap Hastalığı ya da Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi'nde (BCA) *Salgın Hayvan Hastalıkları* bültenlerinde geçtiği haliyle Hummayı Kulâi hastalığının İkinci Dünya Savaşı yıllarındaki seyri ve konuyla ilgili Veteriner Umum Müdürlüğü'nün yapmış olduğu mücadele ve taramaları bu çalışmanın konusudur.

Çalışmanın orijinal kaynağı olarak Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi'nde yapılan taramalarda 1938-1942 yılları arasında Ziraat Vekâleti tarafından yayımlanmış olan Bulaşıcı Hayvan Hastalıkları Bültenleri² esas alınmıştır. Çalışmaya esas olan bültenlerde hastalıklarla ilgili olarak hazırlanan tablolarda il, ilçe isimleri, bağlı bulunan kaç köyde hastalığın çıktığı bilgileri verildikten sonra hastalık tespit edilen hayvanlarla ilgili üç sütun ayrılmış, burada ilk sütun Tek Tırnaklı, ikinci sütun Sığır ve üçüncü sütun da Koyun-Keçi şeklinde ayrılmıştır. Bu sütunlar da kendi içinde üçer sütuna bölünmüştür. Bu sütunlarda da Musap, Ölen ve Öldürülen şeklinde başlıklar atılmıştır. Her hastalık için tablonun en altında da toplam sayılar verilmiştir. Tablolardaki son sütun ise açıklamalar (Mülâhazat) şeklinde olup, hasta hayvan yetkili birimler tarafından öldürülmüş ise ücret ödenip ödenmediği bilgisi de buraya yazılmıştır. Bültenlerde hazırlanan hastalık tablolarından Kuduz hastalığı için hazırlanan tablo diğer hastalıklarınkinden

¹ Jared Diamond, *Tüfek, Mikrop ve Çelik*, (Çev. Ülker İnce) Tübitak Popüler Bilim Kitapları, Ankara 2004, s. 253.

² Bültenler üst yazılarında *Bulaşıcı Hayvan Hastalıkları* şeklinde geçmekteyken basılı bültenlerin üzerinde *Salgın Hayvan Hastalıkları Vaziyeti* şeklinde ifade edilmektedir.

farklı olup burada il, ilçe ismi verildikten sonra köy sayısı verilmiş ve hasta olan hayvanın cinsi kısmına et yiyenler ve otlayanlar şeklinde bir ayrıma tabi tutulmuştur. Tablonun bundan sonraki iki sütunda ısırılan şahıs ve hayvan sayılarının olduğu bölüm bulunmaktadır. Açıklamalar olan bölümde ise itlaf edilen hayvan cinsi olarak Köpek, İnek, Keçi, Koyun şeklinde sütunlar açılmıştır. Bültenlerde bulunan hastalıklara ait tablolardan sonra bültenin hazırlandığı dönem için muayenesi yapılmış olan toplam hayvan sayıları da illere göre belirtilmiştir. Bültenlerin son bölümü ise Ziraat Vekâleti tarafından halka duyurulmak istenen bilgilerle hastalıklar ve mücadele yöntemleriyle ilgili bilgilendirmeler bulunmaktadır.

Devlet Arşivleri Başkanlığı'nda yapılan taramalar sonucunda 1938 yılında sadece 15-31 Ekim 1938 tarihleri arasındaki verilere ulaşılmıştır. 1939-1940 yılına ait verilere ulaşılamamıştır. 1941 yılı Temmuz ayından 1942 yılı sonuna kadar arada bazı bültenler eksik olsa da genel olarak şap hastalığının yayılma durumu hakkında fikir verebilecek bilgilere ulaşılabilmektedir. Özellikle bültenlerin sonundaki vekâlet emirleri şeklinde ulaşılan veriler hastalığa karşı nasıl önlemler alındığı konusunda bilgi sahibi olunmasına fırsat sunmaktadır.

Ziraat Vekâleti Veteriner İşleri Umum Müdürlüğü uhdesinde yapılan çalışmalar neticesinde hazırlanan “Salgın Hayvan Hastalıkları Vaziyeti” başlıklı bültenlerde geçen hayvan hastalıkları, Antraks (Şarbon), Hummayi Kulâi (Şap), Uyuz, Ruam, Agalaksi, Çiçek, Gurm, Piroplazmoz, Stronjiloz, Distomatoz, Barbon, Yanıkara, Kuduz, Sığır Pastörellozu, Keçi Pastörellozu, Salgın Beyaz Damar Hastalığı, Kanatlılarda Çiçek- Difteri (Ağustos 1941'e ek olarak), Ruam, Hipodermoz gibi hastalıklardır.

1. Hummayi Kulâi (Şap Hastalığı)

Şap Hastalığı çift tırnaklı hayvanlarda akut seyreden, bulaşıcılık oranı yüksek, zoonotik³ özelliklere sahip virütik bir hastalıktır. Hastalığın bulaşma oranının yüksek olmasından dolayı önlem alınmaması halinde kısa zamanda birçok hayvanın hasta olmasına neden olabilir. Hastalığın etkeni Picornaviridae familyasından Aftovirus alt grubunda yer alan şap virüsüdür⁴. Hastalığın olmasına neden olan virüslerle ilgili yapılan çalışmalarla hastalığın 7 çeşit virüsten ve 67 çeşit alt tip virüsten kaynaklandığı tespit edilmiştir⁵. Bu tipler O, A, C, Asya1, SAT1, SAT2 ve SAT3 olarak isimlendirilmişlerdir. Hastalık sığır, koyun, keçi, domuz, manda, deve, bizon, buffalo, geyik, antilop, ceylan, impala, zürafa gibi hayvanlar üzerinde etkilidir⁶.

Hastalıklı hayvanın eti, sütü, derisi, salyası, idrarı ve dışkısı virüslerin yayılma yollarıdır. Virüs çevre şartlarına da oldukça dayanıklı olup; yapağında 24 gün; sığır derisinde 4 hafta; samanda 15 hafta; kepekte 20 hafta; toprakta 4 hafta; kuru ot ve danede 5 ay süreyle bulaşıcılık etkisini sürdürebilmektedir⁷. Bu virüslerle bulaşmış yerlere dokunulması, etin ya da sütün tüketilmesi ile hastalık sağlam olan kişilere ve diğer hayvanlara bulaşabilir. Hastalık bulaştığı hayvanda ateş, depresyon, ayaklarda ve ağızda veziküller⁸ oluşmasına ve bu veziküllerin

³ Hayvanlardan insanlara geçen hastalıklar. Konuyla ilgili olarak T. C. Sağlık Bakanlığı'nın bir daire başkanlığı bulunmaktadır. Bakanlığın internet sitesi <https://hsgm.saglik.gov.tr/tr/zoontikvektorel-anasayfa> Erişim Tarihi: 27.10.2020 şeklindedir.

⁴ <https://vetkontrol.tarimorman.gov.tr/bornova/Menu/76/Sap-Hastaligi>, Erişim Tarihi: 23.10.2020.

⁵ Ömer Barış İnce, Özgür Kanat, “Şap Hastalığı”, *Etlik Veteriner Mikrobiyoloji Dergisi*, C. 26, S. 2, 2015, s. 45-51.

⁶ H. Haluk Aşkaroğlu, G. Cihangir Gümüštepe, Adil Adıgüzel, Sinan Aktaş, Naci Bulut, *Şap Hastalığı ile Mücadele El Kitabı*, 2010, s.2.

⁷ <https://vetkontrol.tarimorman.gov.tr/bornova/Menu/76/Sap-Hastaligi>, Erişim Tarihi: 23.10.2020.

⁸ Kesecik.

patlamasıyla oluşan lezyonlara⁹ neden olabilir. Ayrıca meme dokusunda da harabiyete neden olduğundan süt verimini azaltabilir.

Virüslere bağlı olarak ortaya çıkan hastalıklarda genellikle organizmanın bağışıklık sistemi hastalığın seyrinde etkilidir. Bağışıklık sisteminin düşük olduğu durumlarda hastalık öldürücü olabilmektedir. Aynı şekilde bir virüs hastalığı olan şapta da hasta olan hayvanın türüne, virüs ile bulaşma şekline ve virüs miktarına, bağışıklık sistemine, yaşına ya da başka bir hastalığı olup olmaması durumuna göre değişebilmektedir. Hastalık sığır ve domuzlarda daha ağır seyrederken, koyun ve keçilerde daha hafif seyredebilmektedir¹⁰. Hastalığının ölüm (mortalite) ile sonuçlanma oranı düşük olmakla birlikte genç hayvanlarda virüsün kalpte yerleşmesi, kalpte enfeksiyona (myokarditis) neden olup ölümlerle sonuçlanabilir. Hastalığın bulaşma ve salgın yapma oranı ise ölüm oranının aksine çok yüksek olup, bu da et ve süt verimlerindeki hızlı düşüşe bağlı ekonomik kayıplara neden olmaktadır¹¹.

Hastalıkla ilgili ilk yazılı kaynaklar 16. yüzyıla kadar indirilebilmektedir. Bununla ilgili ilk tanımlamalar 1514'te Fracastorius'un İtalya'da sığırlarda tanımladığı bir hastalık olarak ortaya çıkmıştır¹². Hastalıkla ilgili olarak 1921 yılında Hurliman'ın çalışmaları evcil hayvanların, çift tırnaklı hayvanların yüzyıllardır şap hastalığından etkilendiğini kanıtlamıştır. Filtreleri geçebilen ilk ajan olarak tanımlanan şap virüsünü 1897 yılında Loeffler ve Frosh tanımlamışlardır¹³. Hastalık İngiltere'de ilk olarak 1839'da görülmüştür. 1869-1871 yılları arasında 92,162 bölgede 1.344.525 hayvanın hastalığa yakalandığı kaydedilmiştir. Bunun üzerine hastalık ihbarı zorunlu hastalıklar arasına girmiştir¹⁴.

Hastalık 19 ve 20. yüzyıllar boyunca Avrupa, Asya, Afrika, Kuzey ve Güney Amerika'da yaygın olarak, Avustralya'da ise yalnızca bir kez görülmüştür¹⁵. Endüstriyel çiftçiliğin gelişmesiyle hastalığın çıktığı andaki durumu değil de daha sonraki etkileri olarak süt veriminin azalması ve vücudun gelişmemesi durumu daha dikkat çekici bir olgu olmuştur.

Bazı ülkeler izledikleri hayvan sağlığı programı gereği bulaşık hayvanların kesimi ya da etkili aşılama yöntemleri ile hastalığı eradike¹⁶ etmişlerdir. Şap Hastalığına karşı kesim politikasını uygulayan İngiltere, Hollanda, Danimarka, İsviçre, Amerika Birleşik Devletleri gibi ülkelerde hastalığın tamamen sönmüş olmasına rağmen, Almanya, Belçika, Fransa, Güney Amerika, Türkiye gibi bu politikayı uygulamayan ülkelerde ise hastalığın her zaman mevcut olduğu söylenebilir¹⁷. Ancak Amerika, Avustralya, Yeni Zelanda Japonya ve Avrupa ülkeleri dışında tüm dünyada hastalığın enzootik¹⁸ seyretmesi sonucunda hiçbir ülke şap hastalığı yönünden güvende bulunmamaktadır.

Türkiye'de Şap Hastalığı ile ilgili ilk istatistiki bilgilere 1914 yılında yayınlanan Ziraat İstatistik Dergisinde rastlanmaktadır. Hastalıkla ilgili daha geniş bilgiler ve kayıtlar 1957

⁹ Yara.

¹⁰ H. H. Aşkaroğlu vd., *Şap Hastalığı...*, s. 6.

¹¹ <https://vetkontrol.tarimorman.gov.tr/bornova/Menu/76/Sap-Hastaligi>, Erişim Tarihi: 23.10.2020; Serdar Kızıl, Musa Alkan, "Şap Hastalığının Ülke Ekonomisine ve Gıda Ticaretine Olan Etkileri", *Hayvancılıkta Performans Dergisi*, Ekim 2008.

¹² Marvin J. Grubman, Barry Baxt, "Foot-and-Mouth Disease", *Clinical Microbiology Reviews*, Vol. 17, Issue.2, April 2004, pp. 465-493.

¹³ "Research on Foot-and-Mouth Disease", *Nature*, S. 116, 1925, s. 489-490.

¹⁴ T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı Şap Enstitüsü, <https://vetkontrol.tarimorman.gov.tr/sap/Menu/32/Tarihi>, Erişim Tarihi 23.10.2020.

¹⁵ T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı Şap Enstitüsü. <https://vetkontrol.tarimorman.gov.tr/sap/Menu/32/Tarihi>, Erişim Tarihi 23.10.2020.

¹⁶ Hastalığın yok edilmesi.

¹⁷ Macit Oral, "Şap Hastalığında Muafiyet Verme Şekilleri ve Aşuları", *Etilik Veteriner Mikrobiyoloji Dergisi*, C.1, S. 3, Ocak 1961, s. 200-207.

¹⁸ Hastalıkların belirli bir bölgeye ya da ırka ait olması anlamına gelmektedir.

yılından sonraya rastlamaktadır¹⁹. 1957 yılında görülen büyük şap salgını sonrasında 1958 yılında Etlik Veteriner Bakteriyoloji Enstitüsü bünyesinde geçici bir şap laboratuvarı ve daha sonra 1967 yılında Şap Enstitüsü kurulmuştur²⁰. Türkiye’de şap virüsü tiplerinin belirlenmesi, bu tiplere karşı aşı üretiminin yapılması, bağışıklık düzeyinin belirlenmesi ve şap hastalığı ile ilgili araştırma ve eğitim çalışmaları Şap Enstitüsünce yürütülmektedir.

Türkiye’de 1957 salgını sonrasında, 1962-1965 yılları arasında, 1973-1978 yılları arasında ve 1983-1985 yılları arasında salgınlar olmuştur. 1997’den sonra İran üzerinden gelen yeni tip virüs daha etkili olmuştur. 1999 sonrasında ise yeni bir tip daha ülkeye giriş yapmıştır. Günümüzde O1, A İran ve ASIA1 tipi şap virüsleri ülke genelinde şap hastalığına yol açmaktadır. Hastalığa karşı mücadele kapsamında aşılama ve karantina yöntemi kullanılmaktadır. İstenilen başarıya ulaşılamaması ve hastalığın Türkiye’de eradike edilememesi nedeni olarak, hayvan hareketlerinin çok fazla oluşu, doğu ve güneydoğu sınırlarından kaçak hayvan girişleri, endüstriyel hayvancılığa geçilememesi ve çiftçinin yeterince bilinçlenmemiş olması sayılabilir²¹.

2. 1938-1942 Arası Salgın Hastalıklar Bültenlerine Göre Türkiye’de Hummayı Kulâi (Şap Hastalığı)

15-31 Ekim 1938 tarihleri arasında yapılan taramalarda Afyon’da 3 ilçede 4 köyde, Aydın’da 1 ilçede 3 köyde, Çankırı’da 1 ilçede 1 köyde, Elazığ’da 2 ilçede 3 köyde, Konya’da 1 ilçede 3 köyde, Kastamonu’da 1 ilçede 1 köyde, Kars’ta 2 ilçede 2 köyde, Kocaeli’de 1 ilçede 1 köyde, Muş’ta 2 ilçede 7 köyde, Muğla’da 2 ilçede 3 köyde, Rize’de 2 ilçede 7 köyde, Trabzon’da 1 ilçede 1 köyde ve Zonguldak’ta 1 ilçede 1 köyde olmak üzere toplam 36 mahalde hasta hayvan tespit edilmiştir. Hastalığa yakalanan hayvan sayısı 1314 olup Elazığ Pertek’te 1 hayvan ölmüştür²².

1-15 Temmuz 1941 tarihleri arasında yapılan taramalarda Bilecik’te 1 ilçede 1 köyde, Eskişehir’de 1 ilçede 2 köyde, Hatay’da 2 ilçede 4 köyde, İstanbul’da 1 ilçede 1 köyde, Mardin’de 2 ilçede 3 köyde, Siirt’te 2 ilçede 13 köyde, Van’da 1 ilçede bir köyde olmak üzere toplam 25 köyde hastalıkla karşılaşmıştır. Hasta hayvanlardan 1779’u sığır, 139’u koyun-keçidir. En çok hasta Siirt’te 12 köyde ortaya çıkan 1300 sığır ile 139 koyun-keçi olmuştur²³.

15-31 Temmuz 1941 tarihleri arasında yapılan taramalarda Ankara’da 1 ilçede 1 köyde, Bitlis’te 2 ilçede 2 köyde, Bilecik’te 3 ilçede 12 köyde, Diyarbakır’da 3 ilçede 4 köyde, Eskişehir’de 2 ilçede 6 köyde, Gaziantep’te 1 ilçede 3 köyde, Hatay’da 1 ilçede 3 köyde, İstanbul’da 1 ilçede 2 köyde, Kocaeli’de 2 ilçede 4 köyde, Muş’ta 1 ilçede 1 köyde, Mardin’de 2 ilçede 2 köyde, Siirt’te 2 ilçede 32 köyde, Urfa’da 2 ilçede 3 köyde toplam 75 köyde hastalıkla karşılaşmıştır. Hastalığa 2231 sığır, 211 koyun yakalanmış bunlardan Urfa Siverek’te 64 ve Urfa Nevşehir’de 78 olmak üzere 142 sığır ölmüştür²⁴.

1-15 Ağustos 1941 tarihleri arasında yapılan taramalarda Bursa’da 1 ilçede 3 köyde, Bilecik’te 2 ilçede 14 köyde, Bitlis’te 2 ilçede 5 köyde, Çoruh (Artvin)’de 2 ilçede 4 köyde, Diyarbakır’da 2 ilçede 20 köyde, Edirne’de 1 ilçede 1 köyde, Eskişehir’de 3 ilçede 8 köyde,

¹⁹ Macit Oral, Metin Sütçü ve Metin Taşbaşı, “Türkiye’de 1958- 1959- 1960 Yıllarında Şap Salgınlarını Meydana Getiren Virus Tiplerinin Tesbiti Üzerine Çalışmalar”, *Etlik Veteriner Mikrobiyoloji Dergisi*, C. 1, S. 3, Ocak 1961, s. 208-226.

²⁰ T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı Şap Enstitüsü, <https://vetkontrol.tarimorman.gov.tr/sap/Menu/6/Tarihcemiz>, Erişim Tarihi: 24.10.2020.

²¹ <https://vetkontrol.tarimorman.gov.tr/bornova/Menu/76/Sap-Hastaligi>, Erişim Tarihi: 24.10.2020.

²² T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Cumhuriyet Arşivi (BCA), 30.10/ 186-282-18, 28.02.1938.

²³ BCA, 30.10/186-283-1, s.30, 16.12.1941.

²⁴ BCA, 30.10/186-283-1, s.21, 16.12.1941.

Erzurum'da 1 ilçede 2 köyde, Gümüşhane'de 2 ilçede 4 köyde, Hatay'da 1 ilçede 4 köyde, İstanbul'da 6 ilçede 11 köyde, Kocaeli'de 4 ilçede 8 köyde, Kütahya'da 1 ilçede 1 köyde, Tunceli'de 1 ilçede 1 köyde, Yozgat'ta 1 ilçede 1 köyde toplam 87 bölgede hastalıkla karşılaşmıştır. 6034 hastalıklı hayvan tespit edilmiş, bunlardan ölen olmamıştır²⁵.

1-15 Eylül 1941 tarihleri arasında yapılan taramalarda tespit edilen hasta hayvanlar, Afyon'da 2 ilçede 8 köyde, Ankara'da 1 ilçede 1 köyde, Bilecik'te 1 ilçede 3 köyde, Bursa'da 1 ilçede 3 köyde, Eskişehir'de 2 ilçede 6 köyde, Erzincan'da 2 ilçede 2 köyde, Erzurum'da bir ilçede 1 köyde, Gümüşhane'de 1 ilçede 1 köyde, İstanbul'da 4 ilçede 6 köyde, Kocaeli'de 4 ilçede 12 köyde, Kırklareli'de 1 ilçede 1 köyde, Kütahya'da 1 ilçede 1 köyde, Sivas'ta 1 ilçede 4 köyde, Seyhan'da 1 ilçede 1 köyde toplam 50 farklı yerde hastalık tespit edilmiştir. Toplam tespit edilen hasta hayvan sayısı 1151 olup bunlardan Erzurum Aşkale'de 17 adet hayvan telef olmuştur²⁶.

15-30 Eylül 1941 tarihleri arasında yapılan taramalarda Afyon'da 2 ilçede 8 köyde, Balıkesir'de 1 ilçede 6 köyde, Bursa'da 4 ilçede 17 köyde, Bilecik'te 2 ilçede 3 köyde, Eskişehir'de 1 ilçede 2 köyde, Erzincan'da 1 ilçede 3 köyde, Erzurum'da 1 ilçede 1 köyde, Gaziantep'te 1 ilçede 5 köyde, Gümüşhane'de 1 ilçede 1 köyde, İzmir'de 1 ilçede 1 köyde, İstanbul'da 4 ilçede 8 köyde, Kocaeli'de 4 ilçede 20 köyde, Sivas'ta 1 ilçede 1 köyde, Tekirdağ'da 2 ilçede 3 köyde, Trabzon'da 1 ilçede 1 köyde olmak üzere 80 mahalde hastalık tespit edilmiştir. Hastalıktan 1377 sığır etkilenmiş, ölen olmamıştır²⁷.

1-15 Ekim 1941 tarihleri arasında yapılan taramalarda Afyon'da 2 ilçede 19 köyde, Balıkesir'de 5 ilçede 11 köyde, Bursa'da 3 ilçede 3 köyde, Bilecik'te 1 ilçede 1 köyde, Eskişehir'de 1 ilçede 2 köyde, İstanbul'da 5 ilçede 10 köyde, Kocaeli'de 3 ilçede 16 köyde, Manisa'da 1 ilçede 1 köyde, Tekirdağ'da 3 ilçede 4 köyde olmak üzere 67 mahalde hastalık tespit edilmiştir. Hastalıktan 3646 sığır etkilenmiş, ölen olmamıştır²⁸.

15-31 Ekim 1941 tarihleri arasında yapılan taramalarda Afyon'da 1 ilçede 5 köyde, Balıkesir'de 2 ilçede 11 köyde, Eskişehir'de 1 ilçede 1 köyde, İstanbul'da 1 ilçede 2 köyde, Kocaeli'de 3 ilçede 4 köyde, Kütahya'da 2 ilçede 2 köyde, Kırklareli'de 1 ilçede 1 köyde, Tekirdağ'da 2 ilçede 5 köyde, Yozgat'ta 1 ilçede 3 köyde olmak üzere 34 mahalde hastalık tespit edilmiştir. Hastalıktan 1571 sığır etkilenmiş, ölen olmamıştır²⁹.

1-15 Kasım 1941 tarihleri arasında yapılan taramalarda Afyon'da 1 ilçede 6 köyde, Ankara'da 1 ilçede 1 köyde, Ağrı'da 1 ilçede 5 köyde, Bolu'da 4 ilçede 16 köyde, Balıkesir'de 3 ilçede 11 köyde, Bursa'da 4 ilçede 13 köyde, Eskişehir'de 2 ilçede 8 köyde, Edirne'de 1 ilçede 1 köyde, Erzurum'da 2 ilçede 2 köyde, İstanbul'da 5 ilçede 8 köyde, Kocaeli'de 6 ilçede 20 köyde, Kars'ta 2 ilçede 2 köyde, Gaziantep'te 1 ilçede 1 köyde, Mardin'de 1 ilçede 2 köyde, Sivas'ta 1 ilçede 1 köyde, Tekirdağ'da 2 ilçede 4 köyde olmak üzere 102 mahalde hastalık tespit edilmiştir. Hastalıktan 3010 sığır etkilenmiş, bunlardan Mardin Mazıdağı'nda 1 sığır ölmüştür³⁰.

15-30 Kasım 1941 tarihleri arasında yapılan taramalarda Afyon'da 1 ilçede 6 köyde, Ağrı'da 2 ilçede 8 köyde, Ankara'da 1 ilçede 1 köyde, Bursa'da 4 ilçede 6 köyde, Balıkesir'de 2 ilçede 4 köyde, Bolu'da 2 ilçede 4 köyde, Çanakkale'de 1 ilçede 1 köyde, Diyarbakır'da 3 ilçede 9 köyde, Erzurum'da 2 ilçede 7 köyde, Eskişehir'de 2 ilçede 3 köyde, Edirne'de 2 ilçede 3 köyde, İstanbul'da 8 ilçede 13 köyde, Kars'ta 1 ilçede 1 köyde, Kayseri 2 ilçede 3 köyde,

²⁵ BCA, 30.10/186-283-1, s.13, 16.12.1941.

²⁶ BCA, 30.10/186-283-1, s. 4, 16.12.1941.

²⁷ BCA, 30.10/186-283-3, s. 140, 25.11.1942.

²⁸ BCA, 30.10/186-283-3, s. 149, 25.11.1942.

²⁹ BCA, 30.10/186-283-3, s. 157, 25.11.1942.

³⁰ BCA, 30.10/186-283-3, s. 111, 25.11.1942.

Kütahya'da 1 ilçede 3 köyde, Kocaeli'de 5 ilçede 9 köyde, Sivas'ta 1 ilçede 1 köyde, Tekirdağ'da 2 ilçede 3 köyde, Yozgat'ta 2 ilçede 2 köyde olmak üzere toplam 87 mahalde hastalık tespit edilmiştir. Hastalıktan 2130 sığır etkilenmiştir. Bunlardan Ağrı Tutak'ta 11, Ağrı Merkez ilçede 1 ve Ankara Polatlı'da 3 olmak üzere 15 sığır ölmüştür³¹.

1-15 Aralık 1941 tarihleri arasında yapılan taramalarda Afyon'da 1 ilçede 1 köyde, Ağrı'da 1 ilçede 1 köyde, Bolu'da 1 ilçede 10 köyde, Bingöl'de 1 ilçede 1 köyde, Çankırı'da 1 ilçede 1 köyde, Eskişehir'de 2 ilçede 10 köyde, Erzurum'da 2 ilçede 9 köyde, Edirne'de 2 ilçede 7 köyde, İstanbul'da 5 ilçede 12 köyde, Isparta'da 1 ilçede 1 köyde, Kocaeli'de 4 ilçede 8 köyde, Kütahya'da 1 ilçede 1 köyde, Kırklareli'de 2 ilçede 5 köyde, Mardin'de 1 ilçede 1 köyde, Sivas'ta 1 ilçede 7 köyde, Zonguldak'ta 1 ilçede 2 köyde olmak üzere 77 mahalde hastalık tespit edilmiştir. Hastalıktan 2145 sığır etkilenmiş, bunlardan Zonguldak Merkez' de 8 sığır ölmüştür³².

15-31 Aralık 1941 tarihleri arasında yapılan taramalarda Ankara'da 1 ilçede 2 köyde, Bingöl'de 2 ilçede 3 köyde, Bolu'da 1 ilçede 1 köyde, Çanakkale'de 2 ilçede 5 köyde, Eskişehir'de 2 ilçede 4 köyde, Erzincan'da 1 ilçede 2 köyde, Edirne'de 1 ilçede 1 köyde, İstanbul'da 2 ilçede 12 köyde, İzmir'de 1 ilçede 1 köyde, Kocaeli'de 2 ilçede 6 köyde, Kars'ta 2 ilçede 2 köyde, Konya'da 2 ilçede 2 köyde, Kırklareli'de 1 ilçede 2 köyde, Manisa'da 1 ilçede 1 köyde, Tekirdağ'da 3 ilçede 7 köyde, Yozgat'ta 1 ilçede 3 köyde, Van'da 1 ilçede 1 köyde olmak üzere 55 mahalde hastalık tespit edilmiştir. Hastalıktan 1659 sığır etkilenmiş bunlardan Konya Merkez'de 81 sığır ölmüştür³³.

1-31 Ocak 1942 tarihleri arasında yapılan taramalarda Afyon'da 1 ilçede 1 köyde, Ankara'da 3 ilçede 9 köyde, Bursa'da 2 ilçede 3 köyde, Çankırı'da 2 ilçede 3 köyde, Çanakkale'de 1 ilçede 2 köyde, Edirne'de 1 ilçede 1 köyde, Hatay'da 1 ilçede 1 köyde, İstanbul'da 2 ilçede 2 köyde, İzmir'de 3 ilçede 7 köyde, İçel'de 1 ilçede 1 köyde, Kırklareli'de 1 ilçede 2 köyde, Konya'da 1 ilçede 1 köyde, Muş'ta 2 ilçede 9 köyde, Seyhan'da 1 ilçede 6 köyde, Tekirdağ'da 3 ilçede 5 köyde olmak üzere toplam 56 mahalde hastalık tespit edilmiştir. Hastalıktan 2872 sığır etkilenmiş, ölen olmamıştır³⁴.

1-15 Şubat 1942 tarihleri arasında yapılan taramalarda Ankara'da 1 ilçede 1 köyde, Çanakkale'de 3 ilçede 4 köyde, Diyarbakır'da 1 ilçede 1 köyde, Edirne'de 1 ilçede 1 köyde, İzmir'de 1 ilçede 1 köyde, İstanbul'da 2 ilçede 2 köyde, Kocaeli'de 2 ilçede 8 köyde, Kırşehir'de 1 ilçede 3 köyde, Seyhan'da 3 ilçede 7 köyde, Tekirdağ'da 3 ilçede 8 köyde, Yozgat'ta 1 ilçede 1 köyde olmak üzere toplam 37 mahalde hastalık tespit edilmiştir. Hastalıktan etkilenen 1598 sığır olup bunlardan Kırşehir Çiçekdağı'nda 1 sığır ölmüştür³⁵.

15-28 Şubat 1942 tarihleri arasında yapılan taramalarda Ankara'da 1 ilçede 2 köyde, Bilecik'te 1 ilçede 2 köyde, Çanakkale'de 2 ilçede 4 köyde, Gaziantep'te 1 ilçede 1 köyde, İzmir'de 1 ilçede 1 köyde, Kocaeli'de 1 ilçede 1 köyde, Mardin'de 1 ilçede 2 köyde, Kırklareli'de 1 ilçede 1 köyde, Seyhan'da 1 ilçede 1 köyde ve Tekirdağ'da 1 ilçede 2 köyde olmak üzere toplam 17 mahalde hastalık tespit edilmiştir. Hastalıktan 804 sığır etkilenmiş, bunlardan Gaziantep İslahiye'de 1 ve Mardin Savur'da 4 sığır ölmüştür³⁶.

1-15 Mart 1942 tarihleri arasında yapılan taramalarda Ankara'da 2 ilçede 2 köyde, Bilecik'te 1 ilçede 2 köyde, Balıkesir'de 1 ilçede 1 köyde, Çanakkale'de 2 ilçede 4 köyde, Diyarbakır'da 1 ilçede 1 köyde, Gaziantep'te 1 ilçede 1 köyde, Hatay'da 1 ilçede 1 köyde,

³¹ BCA, 30.10/186-283-3, s. 120, 25.11.1942.

³² BCA, 30.10/186-283-3, s. 129, 25.11.1942.

³³ BCA, 30.10/186-283-3, s. 135, 25.11.1942.

³⁴ BCA, 30.10/186-283-3, s. 99, 25.11.1942.

³⁵ BCA, 30.10/186-283-3, s.106, 25.11.1942.

³⁶ BCA, 30.10/186-283-3, s.91, 25.11.1942.

İçel’de 1 ilçede 2 köyde, Kayseri’de 1 ilçede 1 köyde ve Kocaeli’de 1 ilçede 1 köyde olmak üzere toplam 16 köyde hastalık tespit edilmiştir. Hastalıktan 1283 sığır etkilenmiş, ölen olmamıştır³⁷.

15- 30 Nisan 1942 tarihleri arasında yapılan taramalarda Ankara’da 1 ilçede 1 köyde, Bilecik’te 2 ilçede 4 köyde, Çanakkale’de 1 ilçede 2 köyde, Edirne’de 1 ilçede 3 köyde, Eskişehir’de 1 ilçede 2 köyde, Hatay’da 1 ilçede 2 köyde, Kırşehir’de 1 ilçede 1 köyde, Konya’da 1 ilçede 1 köyde ve Mardin’de 1 ilçede 2 köyde olmak üzere toplam 18 köyde hastalık tespit edilmiştir. Hastalıktan 434 sığır etkilenmiştir³⁸.

15-31 Mayıs 1942 tarihleri arasında yapılan taramalarda Ankara’da 1 ilçede 12 köyde, Çankırı’da 1 ilçede 1 köyde, Çorum’da 1 ilçede 1 köyde, Eskişehir’de 1 ilçede 1 köyde, Gaziantep’te 2 ilçede 3 köyde, Kırklareli’de 1 ilçede 1 köyde, Kırşehir’de 2 ilçede 15 köyde, Kocaeli’de 2 ilçede 4 köyde, Kütahya’da 1 ilçede 1 köyde, Maraş’ta 1 ilçede 1 köyde, Tekirdağ’da 3 ilçede 3 köyde ve Yozgat’ta 1 ilçede 2 köyde olmak üzere toplam 45 mahalde hastalık tespit edilmiştir. Hastalığa 2037 sığır yakalanmıştır³⁹.

1-15 Temmuz 1942 tarihleri arasında yapılan taramalarda Ankara’da 5 ilçede 30 köyde, Afyon’da 1 ilçede 3 köyde, Amasya’da 2 ilçede 20 köyde, Balıkesir’de 1 ilçede 4 köyde, Çanakkale’de 2 ilçede 2 köyde, Çankırı’da 2 ilçede 18 köyde, Çorum’da 1 ilçede 4 köyde, Erzincan’da 1 ilçede 3 köyde, Eskişehir’de 1 ilçede 5 köyde, Gümüşhane’de 2 ilçede 4 köyde, İstanbul’da 1 ilçede 1 köyde, Kocaeli’de 3 ilçede 8 köyde, Konya’da 1 ilçede 2 köyde, Kırşehir’de 1 ilçede 6 köyde, Niğde’de 1 ilçede 9 köyde, Seyhan’da 1 ilçede 5 köyde, Samsun’da 2 ilçede 2 köyde, Tokat’ta 1 ilçede 1 köyde, Yozgat’ta 2 ilçede 17 köyde olmak üzere toplam 138 köyde hastalık tespit edilmiştir. Hastalıktan 6405 sığır, 44 koyun- keçi etkilenmiş, ölen olmamıştır⁴⁰.

15-31 Temmuz 1942 tarihleri arasında yapılan taramalarda Ankara’da 4 ilçede 22 köyde, Amasya’da 3 ilçede 25 köyde, Balıkesir’de 1 ilçede 1 köyde, Bilecik’te 2 ilçede 8 köyde, Bingöl’de 1 ilçede 1 köyde, Çankırı’da 3 ilçede 24 köyde, Çanakkale’de 1 ilçede 1 köyde, Erzincan’da 1 ilçede 1 köyde, Eskişehir’de 1 ilçede 1 köyde, Elazığ’da 1 ilçede 1 köyde, Gümüşhane’de 1 ilçede 2 köyde, İstanbul’da 2 ilçede 2 köyde, Kocaeli’de 3 ilçede 8 köyde, Konya’da 1 ilçede 4 köyde, Kastamonu’da 2 ilçede 3 köyde, Kırşehir’de 1 ilçede 1 köyde, Mardin’de 1 ilçede 1 köyde, Maraş’ta 1 ilçede 1 köyde, Sivas’ta 1 ilçede 1 köyde, Samsun’da 2 ilçede 3 köyde, Niğde’de 1 ilçede 3 köyde, Tekirdağ’da 1 ilçede 1 köyde, Tokat’ta 1 ilçede 1 köyde, Yozgat’ta 2 ilçede 20 köyde olmak üzere toplam 166 köyde hastalık tespit edilmiştir. Hastalıktan 11722 sığır etkilenmiş ve Samsun Merkez ilçede 1 sığır hastalıktan ölmüştür⁴¹.

1-15 Ağustos 1942 tarihleri arasında yapılan taramalarda Amasya’da 2 ilçede 4 köyde, Afyon’da 2 ilçede 3 köyde, Ankara’da 5 ilçede 17 köyde, Balıkesir’de 2 ilçede 8 köyde, Bilecik’te 2 ilçede 6 köyde, Bursa’da 1 ilçede 1 köyde, Çanakkale’de 2 ilçede 3 köyde, Çorum’da 2 ilçede 10 köyde, Çankırı’da 1 ilçede 1 köyde, Eskişehir’de 4 ilçede 10 köyde, Edirne’de 1 ilçede 2 köyde, Gümüşhane’de 3 ilçede 6 köyde, İstanbul’da 2 ilçede 4 köyde, Kütahya’da 1 ilçede 1 köyde, Kars’ta 1 ilçede 1 köyde, Konya’da 1 ilçede 1 köyde, Kayseri’de 4 ilçede 5 köyde, Kastamonu’da 1 ilçede 1 köyde, Kocaeli’de 2 ilçede 2 köyde, Kırşehir’de 2 ilçede 13 köyde, Maraş’ta 2 ilçede 6 köyde, Niğde’de 3 ilçede 4 köyde, Samsun’da 4 ilçede 19 köyde, Sivas’ta 2 ilçede 5 köyde, Tekirdağ’da 1 ilçede 1 köyde, Seyhan’da 1 ilçede 1 köyde, Yozgat’ta 3 ilçede 35 köyde olmak üzere 173 mahalde hastalık tespit edilmiştir. Hastalıktan

³⁷ BCA, 30.10/186-283-3, s. 43, 25.11.1942.

³⁸ BCA, 30.10/186-283-3, s.51, 25.11.1942.

³⁹ BCA, 30.10/186-283-3, s.67, 25.11.1942.

⁴⁰ BCA, 30.10/186-283-3, s.85, 25.11.1942.

⁴¹ BCA, 30.10/186-283-3, s.77, 25.11.1942.

12649 Sığır ve 13 koyun-keçi etkilenmiştir. Sığırlardan Boğazlıyan'da 11, Şarkışla'da 1 Avanos'ta 3, Mucur'da 2, Şiran'da 2 olmak üzere 19 sığır ölmüştür⁴².

15-31 Ağustos 1942 tarihleri arasında yapılan taramalarda Afyon'da 2 ilçede 3 köyde, Amasya'da 3 ilçede 21 köyde, Ankara'da 2 ilçede 15 köyde, Bilecik'te 1 ilçede 2 köyde, Bolu'da 1 ilçede 3 köyde, Eskişehir'de 3 ilçede 11 köyde, Erzurum'da 1 ilçede 1 köyde, Erzincan'da 1 ilçede 1 köyde, Gümüşhane'de 2 ilçede 4 köyde, İstanbul'da 4 ilçede 8 köyde, Konya'da 1 ilçede 2 köyde, Kocaeli'de 1 ilçede 3 köyde, Kastamonu'da 1 ilçede 1 köyde, Malatya'da 1 ilçede 1 köyde, Samsun'da 5 ilçede 29 köyde, Seyhan'da 1 ilçede 4 köyde, Sivas'ta 1 ilçede 2 köyde, Tokat'ta 1 ilçede 1 köyde, Trabzon'da 1 ilçede 1 köyde, Yozgat'ta 3 ilçede 9 köyde olmak üzere toplam 127 mahalde hastalık tespit edilmiştir. Hastalıktan 6772 sığır, 60'da koyun-keçi etkilenmiş, bunlardan ölen olmamıştır⁴³.

1-15 Eylül 1942 tarihleri arasında yapılan taramalarda Amasya'da 2 ilçede 4 köyde, Ankara'da 1 ilçede 1 köyde, Balıkesir'de 1 ilçede 1 köyde, Bursa'da 2 ilçede 2 köyde, Çanakkale'de 1 ilçede 1 köyde, Erzincan'da 1 ilçede 1 köyde, Eskişehir'de 3 ilçede 5 köyde⁴⁴ Giresun'da 1 ilçede 3 köyde, Gümüşhane'de 1 ilçede 1 köyde, İçel (Mersin)'de 1 ilçede 1 köyde, Kastamonu'da 1 ilçede 1 köyde, İstanbul'da 2 ilçede 2 köyde, Konya'da 2 ilçede 4 köyde, Kocaeli'de 6 ilçede 6 köyde, Niğde'de 1 ilçede 2 köyde, Sinop'ta 1 ilçede 1 köyde, Samsun'da 1 ilçede 5 köyde, Sivas'ta 2 ilçede 5 köyde, Tekirdağ'da 1 ilçede 1 köyde ve Yozgat'ta 1 ilçede 1 köyde olmak üzere 49 mahalde hastalık tespit edilmiştir. Hastalıktan 2011 sığır etkilenmiş, 8 koyun-keçi ise hastalanıp ölmüştür. Koyun- keçiler Kocaeli'nin Adapazarı'nda 7, Karasu'da 1 şeklindedir⁴⁵.

15-30 Eylül 1942 tarihleri arasında yapılan taramalarda Amasya'da 1 ilçede 4 köyde, Bolu'da 1 ilçede 2 köyde, Balıkesir'de 2 ilçede 4 köyde, Bingöl'de 1 ilçede 1 köyde, Eskişehir'de 2 ilçede 9 köyde, Erzincan'da 2 ilçede 3 köyde, Erzurum'da 2 ilçede 11 köyde, Giresun'da 1 ilçede 4 köyde, Konya'da 2 ilçede 2 köyde, Kütahya'da 1 ilçede 1 köyde, Kastamonu'da 1 ilçede 1 köyde, Samsun'da 2 ilçede 11 köyde, Sinop'ta 1 ilçede 4 köyde, Siirt'te 1 ilçede 2 köyde, Tekirdağ'da 1 ilçede 1 köyde, Trabzon'da 1 ilçede 1 köyde, Tokat'ta 2 ilçede 4 köyde olmak üzere toplam 65 mahalde hastalık tespit edilmiştir. Hastalığa yakalanan sığır sayısı 3577 olup bunlardan ölen olmamıştır⁴⁶.

1-15 Kasım 1942 tarihleri arasında yapılan taramalarda Balıkesir'de 2 ilçede 5 köyde, Çanakkale'de 2 ilçede 2 köyde, Eskişehir'de 1 ilçede 1 köyde, İstanbul'da 2 ilçede 3 köyde, Kütahya'da 1 ilçede 1 köyde, Kocaeli'de 4 ilçede 5 köyde, Kastamonu'da 1 ilçede 1 köyde, Manisa'da 2 ilçede 2 köyde, Sivas'ta 2 ilçede 2 köyde, Samsun'da 1 ilçede 4 köyde, Seyhan'da 1 ilçede 1 köyde, Zonguldak'ta 3 ilçede 3 köyde olmak üzere toplam 34 mahalde hastalık tespit edilmiştir. Hastalıktan 484 sığır, 5'te koyun-keçi etkilenmiş, bunlardan ölen olmamıştır⁴⁷.

15-30 Kasım 1942 tarihleri arasında yapılan taramalarda Bolu'da 1 ilçede 1 köyde, Çanakkale'de 1 ilçede 1 köyde, Eskişehir'de 2 ilçede 2 köyde, Erzurum'da 3 ilçede 3 köyde, İstanbul'da 2 ilçede 2 köyde, Kars'ta 1 ilçede 2 köyde, Kastamonu'da 1 ilçede 1 köyde, Konya'da 1 ilçede 2 köyde, Maraş'ta 1 ilçede 1 köyde, Muş'ta 2 ilçede 2 köyde, Manisa'da 1 ilçede 2 köyde, Samsun'da 1 ilçede 4 köyde, Zonguldak'ta 2 ilçede 7 köyde olmak üzere toplam 30 mahalde hastalık tespit edilmiştir. Hastalıktan 137 sığır etkilenmiş bunlardan Maraş

⁴² BCA, 30.10/186-283-3, s.41 ve 34, 25.11.1942.

⁴³ BCA, 30.10/186-283-3, s.22, 25.11.1942.

⁴⁴ BCA, 30.10/186-283-3, s.9, 25.11.1942.

⁴⁵ BCA, 30.10/186-283-3, s.10, 25.11.1942.

⁴⁶ BCA, 30.10/186-283-3, s.3, 25.11.1942.

⁴⁷ BCA, 30.10/186-283-5, s. 93, 30.09.1943.

Göksun'da 6 sığır ölmüştür. 315 koyun-keçi etkilenmiş bunlardan Konya Karaman'da 15 koyun-keçi telef olmuştur⁴⁸.

1-15 Aralık 1942 tarihleri arasında yapılan taramalarda Balıkesir'de 2 ilçede 6 köyde, Denizli'de 1 ilçede 1 köyde, İstanbul'da 2 ilçede 3 köyde, Muş'ta 1 ilçede 3 köyde, Maraş'ta 1 ilçede 8 köyde olmak üzere toplam 22 mahalde 1302 sığır, 116 koyun-keçi hastalıktan etkilenmiştir. Bunlardan ölen olmamıştır⁴⁹.

15-31 Aralık 1942 tarihleri arasında yapılan taramalarda Bursa'da 2 ilçede 3 köyde, Balıkesir'de 1 ilçede 3 köyde, Denizli'de 1 ilçede 1 köyde, Eskişehir'de 2 ilçede 3 köyde, Edirne'de 1 ilçede 1 köyde, Erzurum'da 1 ilçede 2 köyde, İzmir'de 1 ilçede 4 köyde, Kastamonu'da 1 ilçede 1 köyde, Zonguldak'ta 2 ilçede 7 köyde olmak üzere 25 mahalde hastalık tespit edilmiştir. Hastalıktan 717 sığır ve 30 koyun-keçi etkilenmiş, bunlardan ölen olmamıştır⁵⁰.

İncelenen döneme ait verilere bakıldığında 1938 yılı Ekim ayının ikinci yarısında 1314 sığır; 1941 yılı Temmuz ayında 3410 sığır, 350 koyun-keçi; Ağustos ayının ilk yarısında 6034 sığır, Eylül ayında 2528 sığır; Ekim ayında 5217 sığır; Kasım ayında 5140 sığır; Aralık ayında 3804 sığır; 1942 yılı Ocak ayında 2872 sığır; Şubat ayında 2402 sığır; Mart ayının ilk yarısında 1283 sığır; Nisan ayının ikinci yarısında 434 sığır; Mayıs ayının ikinci yarısında 2037 sığır; Temmuz ayında 18127 sığır, 44 koyun-keçi; Ağustos ayında 19421 sığır, 73 koyun-keçi; Eylül ayında 5588 sığır, 8 koyun-keçi; Kasım ayında 621 sığır, 320 koyun-keçi; Aralık ayında ise 2019 sığır, 146 koyun-keçi olmak üzere toplamda 82251 sığır, 941 koyun-keçi hastalıktan etkilenmiştir. Bunlardan 1938 Ekim'de 1 sığır, 1941 Temmuz ayında 142 sığır, Eylül ayında 17 sığır, Kasım ayında 16 sığır, Aralık ayında 89 sığır, 1942 Şubat ayında 5 sığır, Temmuz ayında 1 sığır, Ağustos ayında 19 sığır, Eylül ayında 8 koyun-keçi; Kasım ayında 6 sığır, 15 koyun-keçi ölmüş olup toplam kayıp, 296 sığır, 23 koyun-keçi olmuştur.

Tablo 1. 1938-1942 yılları arası canlı hayvan sayıları⁵¹

Yıl	Koyun	Kıl Keçisi	Tiftik Keçisi	Sığır	Manda
1938	23.138.450	11.330.241	4.944.351	9.310.966	885.117
1939	25.220.503	11.185.457	5.332.631	9.395.303	906.804
1940	26.271.838	11.394.957	5.500.648	9.759.282	947.208
1941	25.411.693	11.523.106	5.533.748	10.064.357	963.029
1942	22.967.097	11.430.431	4.972.752	9.618.476	882.216

1938-1942 arası dönemde ülkenin hayvan sayıları ile yapılacak bir kıyaslamada aslında hastalığa maruz kalan hayvan sayılarının oranını bulmak mümkün olacaktır. Yukarıdaki veriler ile Tablo 1. karşılaştırıldığında hayvan sayılarının 1938'den 1942'ye kadar olan dönemde artış gösterdiği söylenebilir. Ancak süt üretiminin canlı hayvan sayıları ile karşılaştırılması yapıldığında hayvan sayısı artmasına rağmen süt üretiminde düşüş tespit edilmiştir.

İneklerde süt üretimi 1938 yılında 1.220.029 ton iken 1941 yılına gelindiğinde inek sayısında artış olmasına rağmen üretim 1.181.593 ton, 1942 yılında ise 1.126.581 tona

⁴⁸ BCA, 30.10/186-283-5, s. 80-81, 30.09.1943.

⁴⁹ BCA, 30.10/186-283-5, s. 69, 30.09.1943.

⁵⁰ BCA, 30.10/186-283-5, s. 74, 30.09.1943.

⁵¹ *İstatistik Göstergeler 1923-2011*, Türkiye İstatistik Kurumu, Ankara 2012, s. 207.

düşmüştür⁵². Et üretiminde de 1938’de üretim 19.909 ton, 1941’de 32.242 ton ve 1942’de gelindiğinde bu rakam 25.839 ton olmuştur⁵³. Hastalıktan etkilenen hayvan sayısı ve et üretiminde kullanılan hayvan sayısındaki artışlar süt üretiminde önemli bir düşüşe neden olmuştur.

3. Bültenlerde Şap Hastalığına Karşı Alınacak Önlemler

Hummayı Kulâi Hastalığına karşı alınacak önlemler zaman zaman bültenlere ek olarak Vekâlet Emri şeklinde yayınlanmıştır. Bunlardan 3 Temmuz 1941 tarih ve 84 sayılı genelge ve eki şöyledir⁵⁴:

“Fırat nehrinin Birecik- Keban hattı şarkındaki vilayetlerde Hummayı Kulâi hastalığı münteşir vaziyette olan veyahut bu hastalığın tehdi altında bulunan mıntikalarda hastalığın garp vilayetlerine bulaşmaması için aşağıdaki tedbirlerin alınmasına hayvan sağlık müşavere heyeti tarafından karar verilmiştir.

1-Hummayı Kulâi hastalığı hüküm süren Mardin, Diyarbakır, Siirt ve Bitlis vilayetlerinden yeni bir iş’ara kadar çatal turnaklı hayvanlar ihraç ve imrar edilmeyecektir.

2- Urfa ve Elazığ vilayetlerinden çatal turnaklı hayvanların toplanması ve şimdiye kadar toplanmış olan sürülerin kara yoluyla Fırat’ın garbına geçirilmesi yasak edilecektir.

3- Urfa ve Elazığ vilayetlerindeki hastaliksız köylerden menşe şahadetnamesiyle çıkarılacak hayvanlar yalnız pazarlarda muamele görecektir ve bu esas ile vilayetin malumatı dâhilinde toplanacak çatal turnaklı sürülerin, veteriner muayenesine tabi tutulduktan ve bir hafta karantina bekletilerek sâlim oldukları iyice tespit edildikten sonra, ancak trenle ve veteriner raporu ile başka taraflara sevk edilmesine müsaade olunacak ve keyfiyet telle hem vekâlet ve hem de gideceği vilayetin veteriner müdürlüğüne bildirilecektir.

4- Van, Hakkâri, Muş, Bingöl vilayetlerinden Elazığ ve Urfa vilayetlerine sevk edilecek hayvanlar menşe ve güzergâhlarında cenup hudutları ve hinterlandı hayvan hareketleri talimatnamesi hükümlerine tabi tutulacaklardır.

5- Keyfiyetin müstacelen bütün alakadarlara tebliğini ve ehemmiyetle tatbikini dilerim.

6- Doğrudan birinci ve dördüncü umum müfettişliklere, Mardin, Siirt, Diyarbakır, Bitlis, Muş, Hakkâri, Van, Bingöl, Elazığ, Urfa, Gaziantep, Malatya vilayetlerine arz ve tebliğ edilmiş, berayı malumat teftiş heyeti reisliğine yazılmıştır.

Ziraat Vekili N.
Abidin Ege”

3 Temmuz 1941 sayılı genelgeden de anlaşılacağı üzere ülkenin doğusunda büyük bir bulaş olduğu ve bunun ülkenin batısına geçmesinin engellenmesi için tedbirler alındığı sonucu çıkarılabilir.

8.7.1941 tarih ve 90 numaralı vekâlet emirleri

“3-7-1941 tarih ve 84-27998 sayılı tamime ektir:

1- Fırat şarkındaki vilayetlerin bazılarında istilâ mahiyette seyreden Hummayı Kulâi dolayısıyla alınan ve tebliğ edilen kararın birinci maddesindeki Diyarbakır vilayeti, üçüncü maddede yazılı hükümlere tabi olacaktır. ....”

15 Ağustos 1941 tarih ve 114 sayılı genelge aşağıdadır⁵⁵.

“Hummayı Kulâi hastalığının intişarını önlemek maksadıyla alınmakta olan tedbirlerin hali hazırdaki bazı imkânsızlıklar sebebiyle, matlup derecede müessir olmayışından hastalık maalesef birçok vilayetlerde münteşir bir hale gelmiş bulunmaktadır. Gerek kendi vilayetlerini korumak ve gerekse vilayet mıntikasındaki hastalığın tahdit ve imha etmek maksadıyla nizamname hükümlerini ifa yolunda vilayet hayvan sağlık zabıtası komisyonlarınca alınan ve birbirine uymadıklarından ihtiyaçlara tetabuk etmeyen karar ve tahditlerin halk ve ordu münakalatında ciddi bazı arızalar tevhit ettiği ve bu yoldaki kararların bugünkü eleman azlığı yüzünden layıkıyla müessir bir tarzda ifa edemediği görülmüş ve alınacak

⁵² İstatistik Göstergeler 1923-2011, s. 209.

⁵³ İstatistik Göstergeler 1923-2011, s. 211.

⁵⁴ BCA, 30.10/186-283-1, s. 17, 16.12.1941.

⁵⁵ BCA, 30.10/186-283-3, s. 143-144, 25.11.1942.

tedbirlerin mevzuat ve teknik icaplarla içinde bulunduğumuz fevkalade vaziyete uygun bir şekilde konmasına zaruret hasıl olmuştur.

Maruz sebeplere binaen 12.8.1941 tarihinde toplanan Vekâlet hayvan sağlık müşavere heyeti hayvan sağlık zabıtası kanununun 39. maddesinin verdiği salahiyete istinaden Hummayı Kulâi hastalığının bugünkü durumuna nazaran aşağıdaki tedbirlerin tatbiki karar altına alınmıştır.

1- Hastalığın münferit olarak hüküm sürdüğü anlaşılan Van, Muş, Tunceli, Erzurum, Gümüşhane, Çoruh, Mardin, Urfa, Bitlis, Gaziantep, Yozgat, Ankara, Kütahya ve Edirne vilayetlerinde yalnız hastalık çıkan ve kordon altında bulunan yerler müstesna olmak üzere diğer hastaliksız kasaba, köy, çiftlik veya mahalleden hayvan maddeleri ile ot, saman gibi hayvan yiyeceklerinin ihracına ve ancak pazarlardan satın alınarak veteriner muayenesiyle sâlim oldukları tespit edilen çatal tırnaklı hayvanların süreklilik talimatnamesi hükümleri dâhilinde ihraç ve imrarlarına müsaade edilecektir.

2- Bundan sonra münferit surette hastalık çıkan vilayetlerde de yukarıdaki maddeye göre hareket edilecek ve vekâlet tarafından hastalığın münteşir olduğu tespit edilen vilayet ve mıntıklar ayrı bir emirle aşağıdaki madde hükümüne ithal edilecektir.

3- Halen hastalığın münteşir olduğu anlaşılan vilayetler aşağıda ayrı ayrı gösterilen birer toplu bölge sayılacaklardır:

A) İstanbul, Kocaeli, Bilecik, Bursa, Eskişehir Vilayetleri; B) Hatay Vilayeti; C) Siirt, Diyarbakır vilayetleri

4- Bu üç toplu bölgenin hududu içinde, hastalığın durumuna göre şimdilik umumi olarak hayvan ve hayvan maddeleri nakliyatı serbest bulunacak ve faaliyetleri bu bölgeler dâhilinde münhasır olmak ve hastaliksız yahut nizamnamedeki kordon müddetini bitirmiş yerlerden getirilmek şartıyla, Pazar ve panayır açılabilir.

5- Bu üç bölgeden hastaliksız vilayetlere çıkarılacak çatal tırnaklı hayvanlar, veteriner muayenesiyle ve menşeleri itibarıyla sâlim oldukları tebeyyün etmek şartıyla süreklilik talimatnamesi hükümleri dâhilinde ihraç edilebileceklerdir. Hastaliksız menşelerden hayvan maddelerinin ihracı da serbesttir.

6- Hastalık bulunmayan vilayetlerden yukarıdaki bölgelere hayvan ve hayvan maddeleri ithalatı serbest olup buralara sokulanlar bölgedeki tedbirlere tabi olacaklardır. Çatal tırnaklı hayvanlar hastalıklı bölgelerden yalnız kapalı vasıtalar içinde transit olarak hastaliksız mıntıklara geçebileceklerdir.

7- Hastalığın münteşir olduğu anlaşılan mıntıklar ayrıca ziraat vekâletinin emriyle toplu bölgelere ilave edilecektir. Bu zamana kadar münferit vukuat çıkan yerler hakkındaki hükümlere tabi olacaklardır.

8- Hastalık çıkan yerlerde umumiyetle yalnız ekli talimat mucibince billüzum salya telkihi yapılabilecektir. Hastaların bir an evvel şifasını temin ve zarardan korunmaları için veteriner teşkilatı tarafından icap eden tedavi tarzları hayvan sahiplerine öğretilen ve mümkün olan yardımlar yapılacaktır.

9- Hummayı Kulâi hastalığı çıkan ve çıkacak olan vilayetler hayvan sağlık zabıtası komisyonlarının yukarıda bildirilen esaslara göre karar ittihaz etmelerini ve vukuatın usulü dairesinde takip edilerek bildirilmesini dilerim.

10- Doğrudan vilayetlere, veteriner Başmüdürlüklerine, Veteriner Müesseseler müdürlüklerine, organizasyon Müttehassıslarına tebliğ, malûmaten birinci, ikinci, üçüncü ve dördüncü umum müfettişliklerine arz edilmiş, teftiş Hey'eti Reisliğine yazılmıştır.

*Ziraat Vekili N.
Abidin Ege”*

“Hummayı Kulâi’de Billüzum Telkih Ameliyesinin Tatbikine Ait Talimat

1- Hastalığa musap hayvanların arasında dereceleri yüksek ve ağızlarında kulaat bulunanlar tefrik edilecek ve bunların kulaatı kaynatılmış bir makasla kesilerek ve yahut kürtaj yapılarak lüzumu kadar marazî virüsü madde muakkam ve camdan bir hayvan ve yahut mahrutî cam kadeh içinde toplanacaktır.

2- İşbu marazî madde makasla gayet küçük parçalara ayrılacak ve üzerine azar azar fizyolojik su ilave edilmek suretiyle ve cam bagetlerle iyice ezilecek ve muameleyi müteakip sirayete maruzlara kafi gelecek miktarda fizyolojik su ile sulandırılacaktır.

3- Telkihe tabi tutulacak hayvanların lüsatında muakkam bir bistüri ile sathı ensizyonlar yapılacak ve fizyolojik marazi hasılat pensle tutulacak temiz bir pamuk parçasıyla bu ensizyonlara sürülecek ve bu suretle sirayete maruz hayvanların virüsemeleri temin edilecektir.

4- Virüslenen hayvanların hastalığı aldıktan sonra tedavilerine ve usulü dairesinde tırnaklarının korunmasına da dikkat edilecektir.”

Belgeden de anlaşılacağı üzere İkinci Dünya Savaşı'nın koşulları dolayısıyla veteriner umum müdürlüğü eleman kıtlığı çekmekte ve bunun çözümü için de çok sayıda hayvanı olan çiftçilere aşılama metodunu öğretmeye çalışmaktadır.

Şap hastalığına karşı alınacak önlemlerin olduğu bir yazı vekâlet tarafından bültende bastırılmış ve aynı zamanda valilikler bünyesinde bulunan veteriner müdürlüklerine gönderilmiştir. 8 Temmuz 1942 tarihinde Hummayı Kulâi Hastalığının intişari sebebiyle alınacak tedbirler şeklinde 15-31 Temmuz 1942 bültenine eklenmiştir⁵⁶.

“Vekâlet Emri

Çatal turnaklı hayvanlarda Hummayı Kulâi Hastalığı bu sene yaz mevsiminden beri tekrar yayılarak bir çok vilayetlerin hudutlarına girmiştir. Geçen yıl olduğu gibi bu yıl da devam eden bazı mecburi sebepler yüzünden ve veteriner teşkilatımızın yetersizliğinden hastalığı zamanında önlemek için esaslı mücadele yapılmasına imkân bulunamamaktadır. Bunun için geçen sene Vekalet hayvan sağlık müşavere hey'etinin vermiş olduğu ve 15/8/1941 tarih ve 114 sayılı tamimle bildirilmiş olan karara istinaden bu sene dahi hastalığın zararlarını tehdit edecek tedbirlerin aynı suretle tatbiki muvafık görülmüştür. Aynı esaslar dâhilinde hareket edilmek üzere Hummayı Kulâi hastalığı zuhur eden vilayetlerde aşağıda bildirilen tedbirler tatbik olunacaktır.

1- Hastalığın münferit vaz'iyette birbirinden uzak birkaç yerde çıkmış bulunduğu hallerde, yalnız hastalık çıkan yerler kordon altına alınacak ve hastaliksız kasaba, köy, çiftlik veya mahalleden çatal turnaklı hayvanlar ve hayvan maddeleri ve hayvan yiyeceklerinin satın alınan ve veteriner muayenesiyle salim bulunan hayvanların süreli talimatnamesi veçhile ihraç ve imarlarına müsaade edilecektir.

2- Hastalık birbirine yakın müteaddit ve çok yerlerde çıktığı takdirde, bütün hastalıklı köy, kasaba ve mahalleleri ihtiva etmek üzere, hepsine birden müşterek ve muntıkavi bir kordon konacak ve bu bölge münteşir hastalıklı bölge sayılacaktır.

a) Münteşir hastalıklı olarak toplu bir kordon konmuş olan bölge içinde umumi olarak hayvan, hayvan maddeleri ve yiyecekleri nakliyatı serbest bırakılacaktır.

b) Münteşir hastalıklı bölgelerden, veteriner muayenesiyle ve menşeleri itibarıyla salim oldukları tespit ve tevsik edilen çatal turnaklı hayvanlar ile hayvan madde ve yiyecekleri süreli talimatnamesi hükümleri dâhilinde serbest bırakılacaktır.

c) Hastaliksız bölgelerden veya vilayetlerden münteşir hastalıklı bölgelere hayvan madde ve yiyecekleri ithalatı serbest olup buralara sokulanlar münteşir hastalıklı bölgedeki tedbirlere tabi tutulacaktır.

ç) Çatal turnaklı hayvanlar, hastalıklı bölgelerden transit olarak yalnız kapalı vasıtalar içinde hastaliksız bölgelere geçirilebilecektir.

3- Bir vilayette Hummayı Kulâi hastalığı zuhurunda hangi madde mucibince hareket edileceği vilayet hayvan sağlık zabıtası komisyonu tarafından verilecek kararla tespit edilecek ve münferit vaz'iyetten münteşir bölgeye geçilmesi veya hastalığın seyrine göre tedbirlerde tadilat yapılması hakkında komisyonlar tarafından ayrı kararlar alınacak ve tatbikata geçilerek vekâlete bildirilecektir.

4- Hastalıklı yerlerde hayvanların hastalıktan en az bir zararla kurtarılabilmesi için bilhassa tedavilere önem verilecek ve tedavi ile hastalığın çabuk izalesinin temini hususunda son derece çalışılacaktır.

5- Yapılacak hastalık tedbirlerinin her türlü tatbikatında her vilayet kendi teşkilatıyla iş görmek mecburiyetindedir. Bu sebeple ayrıca eleman verilmeyecek ve lüzumsuz masraflar yapılmayacaktır. İdare ve inzibat makamları bütün tedbirlerin ifasında müessir surette harekete geçirecek ve mahalli yardımlar temin edilecektir.

Mücadeleye lazım olan teknik malzeme ve ilaçlar da vekaletçe mevcut nispetinde ve evvelce yapılan 15/6/1942 gün ve 144/26044 sayılı tamim mucibince gönderilecektir.

6- Hummayı Kulâi çıkan yerler hakkında mutut usul dairesinde vekâlete eskisi gibi malumat verilecek ve hastalıkların takip ve neticesine dair mutut raporlar da vaktinde gönderilecektir.

7- Doğrudan vilayetlere Veteriner teşkilata tebliğ ve malûmaten Umum Müfettişliklerine arz edilmiş ve Teftiş Hey'eti Reisliğine yazılmıştır.

*Ziraat Vekili N.
Abidin Ege”*

Vekâlet tarafından gönderilen daha önceki yazılara ek olarak aşağıdaki yazı 13.8.1942 tarih ve 192 sayılı Şap Hastalığına karşı alınacak önlemler III açıklamasıyla 15-31 Ağustos 1942 bültenine ek olarak vilayetlere gönderilmiştir.

“15/6/1942 tarihli ve 144 sayılı 8/7/1942 tarihli ve 168 sayılı tamimlere ektir⁵⁷.

1- Yukarıda sayıları yazılı tamimlerde de belirtildiği veçhile Şap, evvelce bildirilen vilayetlerde münteşir bir vaz'iyeye almış ve bilhassa harman faaliyeti ve bunu takip edecek umumi ve hususi nakliyat işlerini sekteye

⁵⁶ BCA, 30.10/186-283-3, s.87-88, 25.11.1942.

⁵⁷ BCA, 30.10/186-283-3, s.26-28, 25.11.1942.

uğratacak arızalar göstermeye ve ayrıca ordunun ve memleketin muhtaç olduğu yağ, süt istihsalatı ve hatta hastalığın meydana getirdiği umumi zafiyet dolayısıyla et randımanı üzerinde menfi tesirleri yapmaya başlamıştır. Önümüzdeki sonbahar zer'iyatı için nadas ve ekin işleri ve netice itibarıyla bugünkü memleket şartlarının icap ettirdiği umumi istihsalatın çoğaltulmasına matuf hareket ve faaliyetler tehlike altına girmiştir.

2- İktisadi zararları, esasen sıkışık durumda bulunan hayat şartlarımızı büsbütün tazyik edecek ve hatta felce uğratacak olan bu hastalıkla, evvelce de defaatle belirtildiği üzere kanun ve nizamname karşısında mükellef ve mes'ul bütün idare, inzibat ve teknik amir ve memurların geniş ölçüde ve daha faal ve verimli şekilde harekete geçmeleri zaruretindedir. Bu maksatla;

A) Kanun ve nizamname hükümlerine tevfikan hastalığı haber vermek ve haber almakla mükellef olanların ve bu meyanda bilhassa köy ihtiyar hey'etleriyle nahiye müdürlerinin ve kaza kaymakamlarının, kendi muntikalarındaki hastalık ocaklarını ve seyrini yakinen takip etmeleri ve kendilerine haber verilecek veya kendi taraflarından haber alınacak hastalığı doğrudan mahalli veteriner teşkilatına ve bulunmadığı takdirde vilayet veteriner müdürlüğüne en seri vasıta ile haber vermelerinin temini.

B) Vilayet muntikasındaki hastalığın münferit veya münteşir olduğuna göre hastalığın diğer muntikalara sıçramasını önlemek için kanunen tesis edilmiş icap eden karantinanın ve kordonların zabita tarafından ehemmiyetler tatbik ve takibi;

C) Vilayet muntikasındaki hastalığın münferit veya münteşir olduğuna göre elde mevcut vilayet veteriner teşkilatının en kısa zamanda hastalık yerine yetişecek şekilde dağıtılması ve gerek veteriner, gerekse muavin veteriner ve hayvan sağlık memurlarından hiç birisinin sıhhi mazeret olmadıkça merkezlerde alıkonulmayarak gerek hastalıklı köylerdeki kanuni ve teknik icapların ve gerekse her bölgenin hususiyetine göre hastalığın genişlemesini önleyecek olan ve vilayet hayvan sağlığı zabıtası komisyonlarının alacağı tedbir ve tertibata memur edilmesini;

Ç) Bilhassa mücadele için muntikasında کافی teknik memur bulunmayan vilayetlerin teşkilatımız veteriner memurlarının hemen yarısının askeri vazifede olmalarına ve bu yüzden diğer hastalıklarla da mücadele vaz'iyetinde olan vekalet durumunun güçlüğüne rağmen henüz hastalık sahasına girmemiş muntikalardan hastalığı münteşir yerlere, küçük miyasta yardım imkanlarını aramak için vekalet müracaat etmelerini;

D) Hastalıkla mücadele için lazım gelen ilaçlar evvelce mücadele teçhizat ambarımıza yeter miktarda depo edildiği için bu sıkıntımızın mevcut olmadığını ve istenilen ilaçların derhal gönderildiğini ve gönderileceğini ve bu ilaçların gerek hastaların tedavisinde ve gerekse dezenfeksiyonda virüs üzerine en müessir vasıtalar olduğunu dikkat nazarına alarak tedavisiz hiçbir hayvan bırakılmamasını;

E) Veteriner Müdürlüklerinin kendi muntikalarındaki mücadeleleri bizzat sevk ve idare ve her fırsatta mesaiyi kontrol etmelerini ve vilayet sağlık zabıtası komisyonunun reisi olmak ve hayati ehemmiyeti bulunan hastalığın intişarının tahdidi ve imhası bakımından mes'ul vaz'iyette bulunan idare, inzibat ve teknik memurlarının amiri bulunmak itibarıyla sayın valilerin de bizzat bu işe el koyarak kendi muntikalarını icaplarına uygun ve hastalığı durdurucu ve söndürücü tatbikata geçmelerini;

F) Hastalığın haber alma ve verme mücadelesini ruhumu teşkil ettiğinden gerek bu bakımdan ve gerekse hastalığın imhasını amaçlayan kanun ve nizamnamenin tatbiki bakımından vazifelerini yapmayan bütün ilgililer hakkında derhal takibat yapılmasını;

G) Telgrafla vekâlete yapılan mutad hastalık vukuat ihbarlarında başka vilayetçe alınmış ve tatbikata geçilmiş olan karar ve tatbikat neticelerinden her ayın birinci ve onbeşinci günleri vekalet telgrafla rapor verilmesini ehemmiyetle rica ederim.

3- Doğrudan vilayetlere, veteriner müdürlüklerine, veteriner müesseseler müdürlüklerine tebliğ edilmiş, malumaten umum müfettişliklerine arz edilmiş ve teftiş hey'eti reisliğine yazılmıştır.

Ziraat Vekili
Ş. R. Hatipoğlu”

SONUÇ

Vekâlet tarafından gönderilen yazılar, hazırlanan bültenler incelendiğinde Ziraat Vekâleti Veteriner İşleri Umum Müdürlüğü'nün ciddi bir organizasyona sahip olduğu ancak içinde bulunulan dönemde çalışanlarının başka yerlerde görevlendirilmesi nedeniyle elindeki kıt kaynaklarla çalıştığını söylemek mümkündür. Zaten bunu Vekâlet Emirleri şeklinde bültenlerin son sayfalarında yazmaktadırlar.

Şap hastalığının virütik bir hastalık olması nedeniyle bulaşıcılık oranının yüksek olması, bazı ülkelerdeki gibi hastalıklı hayvanın kesilmemesi dolayısıyla hastalığın eradike edilmemiş olması hastalığa karşı sürekli bir mücadele verilmesine neden olmaktadır. 1941 yaz aylarında başlayan hastalığın tırmanışı kış aylarında hasta hayvan sayılarının azalmasıyla karantina

uygulamalarının gevşetilmesi sonraki yaz aylarında yeniden bir tırmanışa neden olmaktadır. Özellikle vekâlet emirleri ile bildirilen hastalıkla mücadele yöntemlerinde hastalığın belirli bir bölgeye hapsedilmesi ve buradan hayvan, hayvan maddesi, yem vb. hastalığın yayılmasına neden olabilecek hiçbir şeyin çıkarılmaması yönteminin uygulandığını söylemek mümkündür.

Hastalığa karşı telkih yöntemi ile daha önce insanlarda çiçek hastalığı için kullanılan yönteme benzer bir metot ile aşılama yönteminin geliştirildiği hatta bunun hayvan sahiplerine öğretilmesi ile yeterli personelin olmaması durumunun da telafi edilmesi yoluna gidildiği söylenebilir.

Yukarıda hastalık hakkında verilen bilgilerde de söylendiği üzere hastalık bulaşıcılığı yüksek ancak ölüm oranı az bir hastalıktır. Yaklaşık bir buçuk yıllık verilerden de bu sonuca ulaşmak mümkündür. 82251 hasta sığırdan 296'sı, 941 koyun-keçiden de 23'ü kaybedilmiştir. Can kaybının olma oranının düşük olmasına rağmen hayvanlarda süt ve et verimini düşürdüğü için ekonomik anlamda kayıplara neden olduğu söylenebilir.

Sonuç olarak İkinci Dünya Savaşı'nın sürdüğü yıllarda Türkiye'de birçok bulaşıcı hayvan hastalığı ile karşılaşmış, döneme ait salgın hayvan hastalıkları vaziyetini gösterir detaylı tablolarla bu hastalıklar bildirilmiş ve bültenlerde hastalıkların özellikle artış yaptığı dönemlerde vilayetlere, umum müdürlüklerine, müfettişliklere hastalığa karşı nasıl bir önlem alınacağına dair bilgilendirmeler yapılmıştır. Şap hastalığının incelenen dönemdeki salgınları sonraki yıllarda daha da artmış, bu durum da ülkede konuyla ilgili bir enstitünün kurulmasına ve hastalığın daha etraflıca incelenmesi ve daha etkili yöntemlerle durdurulması için çalışmalar yapılmıştır.

KAYNAKLAR

Arşiv Kaynakları

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Cumhuriyet Arşivi (BCA), 30.10/ 186-282-18, s.1-5 28.02.1938.

BCA, 30.10/186-283-1, s. 1-16.12.1941.

BCA, 30.10/186-283-3, s. 1-164, 25.11.1942.

BCA, 30.10/186-283-5, s.1-102, 30.09.1943.

Telif Eserler

Aşkaroğlu, H. Haluk vd., *Şap Hastalığı ile Mücadele El Kitabı*, 2010.

Diamond, Jared, *Tüfek, Mikrop ve Çelik*, (Çev. Ülker İnce) Tübitak Popüler Bilim Kitapları, Ankara, 2004.

Grubman, Marvin J. and Baxt, Barry, "Foot-and-Mouth Disease", *Clinical Microbiology Reviews*, Vol. 17, Issue.2, April 2004, pp. 465-493.

İnce, Ömer Barış ve Kanat, Özgür, "Şap Hastalığı", *Etlik Veteriner Mikrobiyoloji Dergisi*, C. 26, S. 2, 2015, s. 45-51.

İstatistik Göstergeler 1923-2011, Türkiye İstatistik Kurumu, Ankara 2012

Kızıl, Serdar ve Alkan, Musa, "Şap Hastalığının Ülke Ekonomisine ve Gıda Ticaretine Olan Etkileri", *Hayvancılıkta Performans Dergisi*, Ekim 2008.

Oral, Macit, "Şap Hastalığında Muafiyet Verme Şekilleri ve Aşılı", *Etlik Veteriner Mikrobiyoloji Dergisi*, Vol.1, Issue.3, 1961, s. 200-207.

Oral, Macit, vd. , “Türkiye’de 1958- 1959- 1960 Yıllarında Şap Salgınlarını Meydana Getiren Virus Tiplerinin Tesbiti Üzerine Çalışmalar”, *Etlik Veteriner Mikrobiyoloji Dergisi*, C.1, S. 3, Ocak 1961, s. 208-226.

“Research on Foot-and-Mouth Disease”, *Nature*, S. 116, 1925, s. 489-490.

Elektronik kaynaklar

<https://vetkontrol.tarimorman.gov.tr/bornova/Menu/76/Sap-Hastaligi>, Erişim Tarihi: 23.10.2020.

T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı Şap Enstitüsü, <https://vetkontrol.tarimorman.gov.tr/sap/Menu/32/Tarihi>, Erişim Tarihi 23.10.2020.

<https://hsgm.saglik.gov.tr/tr/zoootikvektorel-anasayfa>, Erişim Tarihi: 27.10.2020.

DR. JEAN LAUMINIER'E GÖRE: TARİH BOYUNCA VEBA VE YARATTIĞI FELAKETLERE BAKIŞ*

ACCORDING TO DR. JEAN LAUMINIER: A LOOK AT THE PLAGUE AND THE CATASTROPHES IT'S CREATED THROUGHOUT HISTORY

Haktan BİRSEL**

Nahid MALAZIZİ***

Makale Bilgisi/Article Info: Geliş/Received:27/12/2020 Düzeltme/Revised: 04/02/2021 Kabul/Accepted: 05/02/2021

Çeviri Makalesi/Translation Article

Atf / Cite as: Birsal, H. & Malazizi, N. (2021). Dr. Jean Lauminier'e göre: tarih boyunca veba ve yarattığı felaketlere bakış. *Bellek Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, 3 (Salgın Hastalıklar Özel Sayısı), 65-82.

ÖZ

İnsanoğlunun yaratılışından bu yana en büyük düşmanı salgınlar olmuştur. Özellikle teknolojinin zaman içinde ağır bir ilerleme kaydetmesi ana sebebi ile binlerce yıl boyunca hastalıklar insanoğlunun en büyük düşmanı olmuştur. Ama bazı salgınlar neredeyse insanların kurduğu medeniyetleri, yerleşik yaşamlarını ve ekonomilerini dahi yok edecek kadar etkili olmuştur. Bunlardan birisi de veba salgınlarıdır. M.Ö. dönemlere adan uzanan veba salgınları başladığında önünde hiçbir engel tanımadan ilerlemiş ve tekrar etmiştir. Veba öyle bir salgın olmuştur ki, sınır tanımadan Asya'nın en doğusundan çok kısa sürelerde Avrupa'nın en batısına kadar ulaşabilmiş, denizleri aşarak farklı iklimlerde de değişik yapılarda felaketler yaratmıştır.

Tarih boyunca her toplumdaki bilim insanları vebayı anlamaya ve çözüm bulmaya çalışmıştır. Ancak bilimsel gelişmelerin yetersiz olmasının ana sebebi nedeniyle sürekli yetersiz kalmışlardır. Üstelik kitlelerin öldüğü dönemlerde salgın ile mücadele eden görevlilerin tamamı vebanın hedefi olmuş ve kurtulamamışlardır.

Makale tarihi eser araştırma yöntemi içinde vebanın Avrupa'da halen etkili olduğu ama çözüm de üretilmeye başlandığı dönem olan 1896-1897 yıllarında, dönemin veba uzmanlarından olan Doktor Jean Lauminiere tarafından hazırlanmış eserin tercümesini kapsamaktadır. Bu çalışma aslında günümüzde Covid-19 ile

* Bu araştırma sürecinde; TR Dizin 2020 kuralları kapsamında "Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesinde" yer alan tüm kurallara uyulmuş ve yönergenin ikinci bölümünde yer alan "Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiğine Aykırı Eylemlerden" hiçbirini gerçekleştirilmemiştir. Ayrıca bu araştırma "Etik Kurul İzni" gerektirmeyen bir çalışmadır. Fransızca'dan çevirisi yapılan bu makalenin kapağı Ek-1'de verilmiştir.

** Doç. Dr.; Onbeş Kasım Kıbrıs Üniversitesi, Lefkoşa/Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti, haktanbirsal@gmail.com, ORCID: 0000-0002-5130-3322

*** Dr. Öğr. Üyesi; Onbeş Kasım Kıbrıs Üniversitesi, Lefkoşa/Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti, nahidmalazizi.ahvaz@yahoo.com ORCID: 0000-0002-2078-3140

bunalmış dünyamızın sağlık güvenliği konusunda ne kadar geride kaldığı açık olarak göstermek için hazırlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Veba, Sağlık, Hijyen, Bubon, Aşı, Salgın

EXTENDED SUMMARY

Throughout history, despite all threats such as war, natural disasters and epidemics, human beings have been able to survive. But which one has been more important than the others? Looking at the last two centuries, two world wars followed by a cold war period by using nuclear weapons, power struggles on energy resources and serious problems such as terrorism have pushed states in this direction. For this reason, epidemics which were the most important threats affecting human beings' life, have been forgotten.

However, epidemics have killed more than those who died in the wars. But, especially after the two world wars, the epidemics did not occur on a global scale, and due to technological developments, health science progresses were put into the background. This important historical threat suddenly reappeared at the beginning of 2020, Corona virus. Although the world has experienced epidemics that have caused serious harm in the past, it was unprepared for this pandemic.

To date, almost one and a half billion people travel for different purposes annually. The uncontrolled movement of asylum seekers is approaching more than 100 million people. Consequently, just within a few months, the Covid-19 pandemic has spread around the world and health systems have collapsed. Therefore, epidemics which have been threatened the existence of humanity in the historical process, need to be as the prior concern to be re-examined by the governments.

In this context, it is important to examine the historical movement of the plague, which is the most prominent epidemic that threatens the thousands of years of civilization established by human beings. According to the documents, the history of plague dated back to the B.C and Nile river coasts has been estimated to be the first place of plague emergence. After destroying the first dynasty in Egypt, it reached the Mediterranean's shores.

Then it spread within the greatest civilization, the Romans and entered to the Eurasian continent, where it killed thousands of people by the name of "Athens plague" and then "Justinian plague" so that there were no people living in the biggest cities of Europe. Meanwhile, the plague found a second way via the territory of Mesopotamia to reach Pers, India and China and in the same period it re-entered Eastern Europe through the territory of the Russian. This process repeated continuously until the 19th century, and the efforts of devoted people dealing with medical science in 1897 led to the vaccine discovery.

Over such a long time, almost 90% of scientists which they were constantly examining the plague were killed. However, they were able to identify the causes of the epidemic, recognize its symptoms, and tried to develop measures. People entering the affected environments could easily carry it to clean areas. Accurate determinations were made by working on where the plague came from. Especially mice, rats and other pests have been found to be the primary carrier of the plague. As a result, the ships began to be kept in quarantine before docking at the ports, the areas where the plague was emerged in were surrounded by security forces and mice and other pests were killed. However, this was not adequate and the epidemic had not been restrained. It has been started to work on what kind of disease the plague was and after the plague epidemic, other ineffective plague bacilli were found, and by laboratory experiments were made on microbes produced on horse a vaccine was developed.

The article, created by the translation of a document examining the fight against plague was published in 1897 by a scientist who studied on the plague for many years. In the last decades, conducting these researches by insufficient technological equipment, are really appreciable. Because the primary cause of outbreaks which detected a thousand years ago, is contact, and also this is the main reason why Covid-19 has turned into a serious pandemic today.

However, there is also an economic aspect. Because by considering Europe-wide agreement on the quarantine of ships coming from the east, UK did not sign this agreement for fear that Indian trade and the revenues obtained by this trade would be disappear, and worse, it put goods, crew and passengers arriving by ships out of their ports without waiting in exchange for more taxes. Because of these people who moved from England to Europe, the plague continued to take lives by repeating itself all the time. Therefore, it is seen that similar problems continue today.

As a result, Covid-19 cannot be stopped. The World Health Organization (WHO) has addressed this issue as proposal over the past decade and has requested all countries to implement common health protocols. However, due to its high level of cost, many countries have not accepted this proposition.

However, it is clear that this will not be the last threat for human being life. Because the world population increases by 7% every year. More than 70 million refugees are a serious threat to health security. Because these people do not receive any health support. Therefore, other regional and global epidemics in history, especially the plague epidemic, must be seriously considered as a warning for state administrations .

In this regard ,tourism activities are the most important issue has to be taken into account. Over the years, all countries have made huge investments in accommodation, services and tourism activities to attract more tourists so that the economic budgets created by tourism is as a significant source of income for countries. However, in 2020, due to the pandemic, global tourism activities declined to 4%. Subsequently, it is very important to take into account the detriment caused by past epidemics and to apply healthy tourism activities and require global measures.

Key Words: Pest, Health, Hygiene, , Bubon, Cure, Health Security

GİRİŞ

2020 yılının hemen başında ortaya çıkan Covid-19 salgını ilk aylarda çok da ciddiye alınmadı. Ama birkaç ay sonrasında durumun son derece tehlikeli bir gelişmeye yol açtığı ve dünya nüfusunun, ekonomilerinin kısaca yaşamamızı sağlayan her türlü desteğimizin tehlike altına girebileceği anlaşıldı.

Esas sorun çok büyük bir güvenlik açığının ortaya çıkmasıydı. Özellikle dünya savaşlarının ardından uzun süren ve fiziki sınır ve sınır aşan güvenlik teorileri üzerine yapılandırılan güvenlik algısı bir anda yerle bir oldu. Çünkü ortaya çıkan tehdit sınır ve renk, cins, dil, inanç, ideoloji tanımadan saldırmaktaydı. Aylar boyunca süren araştırmalar günümüze kadar aslında sonuçsuz kaldı. Sağlık güvenliğine saldıran bu virüs ancak tanımlandı ama sınırları çizilemedi. İlaç ve aşı çalışmaları günümüzde de son hızla devam etse de, aşı ve ilaç ne kadar, ne düzeyde ve hangi yaş ve metabolizmalarda olumlu etkisi olacağı soru işareti olmaya devam ediyor.

Hâlbuki küresel boyutta en zengin ülkeden en fakirine kadar etki eden bu pandemiye insanlık hiç de yabancı değildi. Daha da eskiye dayanıyor olsa da günümüze kadar ulaşan yazılı metinlere dayanarak M.Ö. 500’lü yıllardan bu yana insanoğlunun küresel pandemi ile sürekli mücadele içinde olduğu açıktır. Bu kimi zaman kolera, kimi zaman difteri ve kimi zaman da insanlığın yerleşik yaşamını neredeyse yok edecek duruma gelen veba oldu.

Bu çalışma 19. yüzyılda veba için kesin çözüm bulunduğu 1896 yılının hemen arifesinde hazırlanmış ve vebanın tarih boyunca yarattığı felaketleri, türlerini, mücadele yöntemlerini ele almış bir eserin tercümesini temel almıştır. Tercüme uzun bir dönem veba ile iç içe yaşamış olan doktor ve arkadaşlarının gözlemlerini de bize sunması bakımından çok önemlidir. Çünkü tercüme çalışma okunduğunda günümüzdeki teknolojik gelişmelere rağmen aslında sağlık güvenliğini ne kadar geri plana attığımız açık bir şekilde görülecektir.

Özellikle yedi milyara ulaşan nüfus ve Dünya Sağlık Örgütü verilerine göre küresel nüfusun her yıl %7 oranında artış olduğu hususu da dikkate alındığında bu çalışma ile beraber akıllara Covid-19 pandemisinin bir son mu yoksa başlangıç mı olduğu soruları gelecektir.

Eser, 1897 yılında “Bibliothèque Scientifique, Des Ecoles et Des Familles isimli derginin 69 numaralı bülteninde Doktor Jean Laumoniere tarafından “La Peste, Histoire et Traitement” (Veba, Tarihi ve Tedavi Yöntemleri) ismiyle yayınlanmıştır. Çalışmada ilk bölümde vebanın tarihteki yolcuğu, ikinci bölümde vebanın özellikleri ve çeşitleri ve son bölümde de tedavi yöntemlerinin geliştirilmesi ele alınarak üç bölümde hazırlanmıştır.¹ Derginin bölüm başlığına ait resim Ek’te sunulmuştur.

¹ Jean Laumonier, “La Peste, Histoire et Traitement”, La Bibliothèque Scientifique Des Ecoles des Familles, No. 69, Paris, 1897, <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k5523574q> (Erişim Tarihi: 25 Ekim 2020).

Tarihi belge araştırması yöntemine dayanarak hazırlanan makalenin ana amacı, geçmişte dünyayı felakete sürükleyen salgınların gelişmelerini inceleyen eserlerden faydalanarak günümüzde karşı karşıya olduğumuz tehdiye karşı kişisel, toplumsal ve devlet tedbirleri boyutunda alınması gereken önlemleri ortaya çıkarmak ve tarihte meydana gelen salgınların insanlığı nasıl etkilediğini öğrenmektir. Makale bu kapsamda veba ile mücadelenin en etkili olduğu dönemde hazırlanmış bir çalışmanın tercümesini esas almıştır. Bu bağlamda insanlığın geçmişten bu yana sağlık güvenliği konusunda daha bilinçli hale gelmediği ve önceliği sağlık tedbirlerine veremediği hususu makalenin ana hipotezidir.

1. Vebanın Tarihteki Yolculuğu

Bütün hastalıklar gibi Veba insanların en büyük kâbuslarından birisi olmuştur. Bunun en önemli sebepleri şunlardır. Veba geniş alanlara hızla yayılmaktadır, Başladığı andan itibaren herkesi içine çekmektedir ve henüz nedenleri ve tedavisi üzerine kesin bir tanı konulamamıştır. Buna bağlı olarak da veba başladığında durdurulamamıştır.

İçinde bulunduğumuz dönemde özellikle İngiltere'nin bu evrensel hastalığa karşı kayıtsız kalması yüzünden bütün Avrupa, adeta ikinci defa işgal altına girmiş durumdadır. Hastalığın yayılma sebebinin kısa bir özeti budur. Ancak bütün Avrupa'da bu hastalık iyi bilinmesine rağmen umursamaz davranışlar ve dikkatsizlikler nedeniyle, bütün insanlar bu hastalıktan farklı şekilde etkilenmektedir.

Bu çalışma da temel olarak Veba'yı tanımak, tarihi süreci inceleyerek hangi coğrafyalarda ne kadar etkili olduğunu tespit etmek, hastalığın semptomlarını, değişik görünümünü ve etkileşimini anlamının yanı sıra farklı mücadele tekniklerini ortaya koymak gibi amaçlar taşımaktadır. Sonuçta bu değerli araştırma belki de Vebaya karşı bize mücadele ve hatta kesin bir zafer elde etme imkânını sunacaktır.

Uzun bir dönem boyunca koleranın kaynağının Ganj nehri ve ateşli hummanın kaynağının Mississippi olduğu gibi vebanın kaynağının da Mısır'da Nil nehri olduğu düşünüldü. Ancak bu kanı hiçbir zaman kesinlik kazanmadı. Anlatılanlar da bunun gölgesinde kaldı. Ama acımasız salgın Mısır'ı ilk krallığında vurdu ve sonrasında nüfusunu yedi bitirdi, ardından kıyılarına ulaşarak Doğu Akdeniz üzerinden büyük bir yayılma alanı elde etti.

Buradan yola çıktığımızda bizim için çok geçmiş olabilecek bir dönemde Atina'daki vebayı görmekteyiz. Yaklaşık M.Ö. 430'da Artexerce'in Pers ordusundan Yunanistan'a geçmiştir. Muhtemelen Fırat ve Mısır coğrafyalarındaki savaşlarla bulaşmıştır. O dönemde yaşamış tabip Thucydide üç yıl boyunca bu hastalığın yayıldığı bölgelerde dolaştıktan sonra bize bu hastalığın belirtilerini anlatmıştır. Ayrıca bu uzun süreli salgının ilk aldığı canlardan birisi de ünlü Helen lideri Perikles olduğu düşünülmektedir.

Ardından 50 yıl kadar sonra M.Ö. 395'te Kartacalıların Syracus kuşatması esnasında veba bu sefer Sicilya'da ortaya çıkmıştır. Ancak bu konuda gözlemlerini yazan tarihçi Diador'un anlattıklarına göre bir önceki salgın gibi uzun sürmemiş ve o kadar yıkıcı olmamıştır.

Bir sonraki veba salgını Kuzey Afrika kıyılarında yaklaşık M.Ö. 125'te gerçekleşmiştir. O dönemin yazarları bu veba salgınına "Orosius Veba"sı adını vermişlerdir. Bu da uzun sürmese de etkisi azalırken M.S. 166'da yeniden tırmanış göstermiş ve Suriye'den dönen bir Roma ordusu ile Roma'ya taşınmıştır. Açık bir şekilde Roma halkı arasında bir kıyıya sebep olmuştur. Bu salgında İmparator Marc Aurele'de ölmüştür. Bu seferki veba salgını önüne çıkan hiçbir engele takılmadan on beş yıl sürerek Fransa topraklarında Ren kıyıları boyunca ilerlemiştir.

M.S. 251'de "Kıbrıs Veba"sı olarak ve daha sonra da M.S. 542'de "Justinien vebası" adı ile tarihe isim bırakmıştır. 542'de ortaya çıkan veba salgını çok korkunçtur. Dönemin

tarihçilerinin belirttiğine göre acımasızca yayılmış ve ne yaş, ne de cinsiyet tanımıştır. Her farklı ırka, her coğrafyaya nüfuz etmiş ve Avrasya iç ana karasını yerle bir etmiştir.

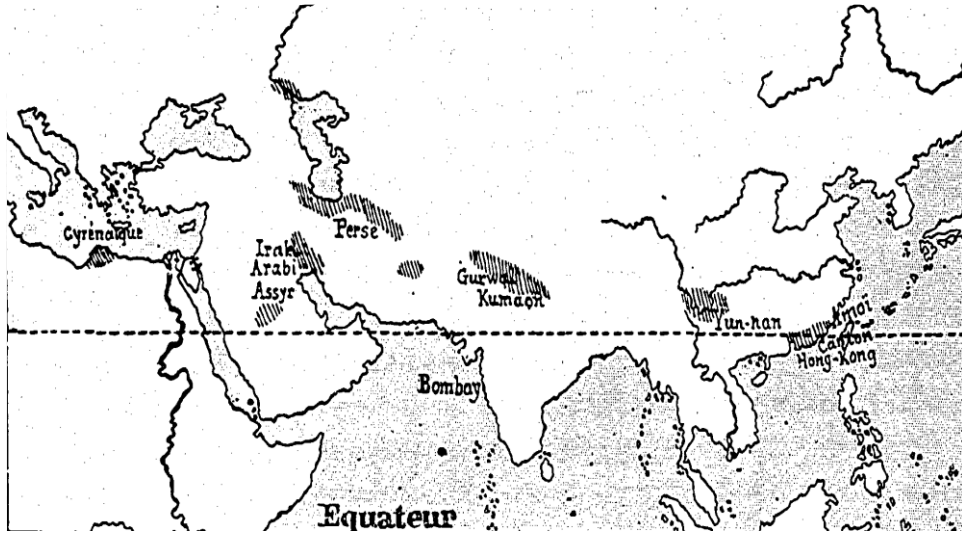
Bu salgın notlara göre Mısır'ın Pelusa şehrinde çıkmıştır. Hızla katlanarak ve her yöne doğru büyümüş ve önüne geçilememiştir. 543'de İstanbul'a ulaşmıştır. Burada dört ay kadar etkili olmuştur. Bu sürenin üç ayında tam bir katliam olmuştur. Kayıtlara göre ilk ayda günde 5000, sonrakilerde de günde 10.000 kişi ölmüştür. Dört aylık bir sürenin sonunda "Konstantinopolis veba"sı bir anda İtalya kıyılarına sıçramıştır.

Başpsikopos Grogori'nin yazdıklarına göre veba Narbon şehrinde 549'da başlamış, şehir neredeyse tamamen yok olmuştur. Auvergne şehrinde vebanın tahribatı ile ilgili sayı verebilmek neredeyse imkânsızdır. Bütün kiliselerin avluları ölümlerle dolmuştur. Notlara göre ölüm aniden gelmektedir. Birinci gün kasıklarda ortaya büyük yaralar çıkmakta, ikinci ve üçüncü gün ağır ateşle beraber yayılmakta ve sonra ölüm gelmektedir. Bu dönemde Lion, Bourge, Chalon ve Djon şehirlerinde insan kalmamıştır. Aynı şekilde buralara yakın Vivien ve Avignon şehirleri de mahvolmuştur.

Bu yüzyıllarda kasık yaraları ile belirtileri ortaya çıkan veba, çiçek hastalığı ile karıştırılmıştır. Ancak bir süre sonra ayrıma gidilmiş ve "kasık hastalığı" şeklinde isimlendirilmiştir. Avrupa birkaç yüzyıl veba konusunda bir durgunluk yaşamışsa da, bu durum vebanın yok olduğu anlamına gelmemektedir. Eldeki bilgilere göre, VII. Yüzyılda İtalya'da, VIII. Yüzyılda Fransa'da (801 yılında), İtalya'da X ve XI. Yüzyıllarda, Almanya'da XII. yüzyılda veba katliam yapmıştır. XII. Yüzyılda bilinen en önemli salgın Kuzey Afrika'dadır. Sekizinci Haçlı Seferi esnasında, Haçlılar Kartaca önlerindeyken bu salgına maruz kalmışlar ve Fransız liderleri Sen Luis kurtulamamıştır. Açık bir şekilde salgının 542'deki dehşete benzer şekilde devam ettiği görülmektedir.

Bu bilgiler batı ülkeleri için verilmiştir. Doğuda ise Pers, Hint ve Çin topraklarında veba yerleşik bir hal almıştır. Salgının yayılması yavaşladığı dönemlerde bile doğuda hastalık insanları kırıp geçirmeye devam etmiştir. Araştırdığımız zaman doğu topraklarında vebanın nasıl devam ettiğini ve yarattığı dehşeti az da olsa bazı kaynaklardan elde edebilmekteyiz.

Şekil-1: Vebanın etkileşimde olduğu yayılma alanı genel haritası²

² Jean Laumonier, "La Peste, Histoire et Traitement", La Bibliotheque Scientifique Des Ecoles des Familles, No. 69, Paris, 1897, <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k5523574q>, s.17 (Erişim Tarihi: 25 Ekim 2020).

Neresi olursa olsun önemli değil. Önemli olan veba büyük bir hızla hem batı, hem de doğu dünyasında yayıldı ve önüne geçen herkesi öldürdü. Bu da özellikle Haçlı seferleri döneminde batılı ve doğulu askerlerin ve sivillerin birbirleri ile ilişkiye geçmesinden oldu ve bu şekilde veba kendisine devasa kıtada sınır tanımayan bir yol oluşturdu.

Ayrıca ilave etmek uygundur ki, Atina salgınından Jüstinyen salgınına kadar geçen sürede veba hem kolaylıkla yayıldı ve hem de her seferinde karşısında çok az bir engel ve direniş gördü. Burada akla bir soru geliyor. Ne kadar ve neden insanların birbirleri ile fiziki ilişkileri kesilmedi ve bu konuda bu ölümcül salgına karşı nasıl irtibat kesilebilirdi? Bu sorunun cevaplarını yine çok gerilerde aramak gerekiyor.

1346 yılında Kırım'da çok büyük bir veba salgını baş gösterdi. Kafkaslar üzerinden Pers ve sonra tatar halklarının yaşadığı coğrafyayı kendisine yol yapmıştı. Tarihçi Hecker'a göre buna eş değer sadece Avrupa'da olmuştur ve kesin olmayan rakamlarla 25 milyon can almıştı. Yine alınan notlar üzerinden gidelim ve Dr. Bordier'in 1346-1350 yılları arasında ortaya çıkan "kara veba" gözlemlerine bakalım.

"Kırım'da veba ortaya çıktığında orada bulunan dostum Gabriel de Mussis şunları yazdı bana. Veba çıkar çıkmaz gemi ile yanımızda diğer kaçak yolcularla beraber denize açıldık ve uzun bir yolculuktan sonra Konstantinop'a vardık. Gemi iskeleye yanaştığında yüze yakın yolcudan sadece on kişi hayattaydı. Veba şehre bir anda nüfuz etti. İmparatorun oğlu Cantacusene vebaya yenik düştü. Ama veba durmak bilmiyordu. Buradan 1348'de İtalya'ya ulaştı. Naple'da 60.000, Genes'de 40.000, Venedik'te 100.000 ve Floransa'da 96.000 İtalyanı öldürdü. Veba İtalya'ya ulaştığında ülkede dini bayramlar ve şenlikler yapıyordu ve hızla yayılmasının en büyük sebebi bu olmuştur. İtalyan Doktor Boccace'ın notları açık bir şekilde geçmişteki Atina vebasını ile aynı özellikleri göstermektedir. Şehirlerde, kasaba ve hatta köylerde neredeyse yaşayan kalmadı. Hayatta kalanlar dağlara kaçtı. Bütün yaşam alanları kendi başına dolaşan hayvanlara kaldı. Salgın boyunca tek çare ölen insanları toplu halde büyük çukurlara gömmekti ve öyle yapıldı. Hastaları olan tekneler insanlarla beraber batırıldı.

Muhteşem villalar, şatolar hayalete döndü. Güzel genç kızlar ve erkekler her gece balolara giderlerdi. Beraber topluca yemek yer eğlenirlerdi. Zengin toprak sahipleri öldü, ama onlarla beraber mirasçıları da yok oldu ve bütün zenginlikleri sahipsiz kaldı.

Fransa! Aynı etki ve aynı sonuç! Yazar Froissant'ın notlarına göre, ülke katledilmişti ve dünyanın geriye kalanı ile aynı kaderi paylaşmıştı. Onun notlarına göre benzer sebepler sonucunda ölümler, vebanın yayılma hızı ve şekli aynı İtalya'da olduğu gibi gerçekleşti. Veba başladığında bütün Fransızlar panik halindeydi.

Fransa topraklarındaki katliam sayılamayacak kadar büyüktü. Avignon'da yedi ay içinde 150.000 kişi ölmüştü. Bir ay içinde Marsailles'de 60.000 kişi hayatını kaybetmişti. Montpellier'de bütün doktorlar ve sağlık personeli olmak üzere 30.000 kişi yok olmuştur. Narbonne'da 30.000 kişi, Strasbourg'da 16.000, Amien'de 17.000 kişi yok olmuştur. Başkent Paris çok perişan haldeydi. Sen Denis'in günlüklerinde şu ifadeler yer almaktaydı. "Fransa'da başlayan veba 1,5 yıl kadar sürdü. Paris'te her gün en az 800 kişi ölüyordu.

Bu sürede muhtemelen 50.000 kişi öldü. Sen Denis'te de 16.000 kişi vebaya yenik düştü". Unutulmaması gerekir ki bu dönemde Paris'te 100.000-150.000 insan yaşamaktaydı. Aynı dönemde bütün Avrupa vebaya yakalanmıştı. İspanya, Almanya, Polonya, Rusya, İtalya'da da sayılar bu şekildeydi. İngiltere'de sadece Londra'da ölen insan sayısı 100,00'e ulaşmıştı.

Bu tarihten itibaren veba Avrupa'dan hiç eksik olmadı. Ama ilk etkisini göstermedi ve her seferinde daha az insana bulaştı ve iyileşmeler başladı. 1348'de yeni bir salgın halkın

yarısında etkili oldu ve bir kısmı ölmeden atlattı. 1361’de halkın %20’sine saldırdı ve yine bir kısmı iyileşti. 1382’deki salgında ise çok sayıda insan ölmeden vebadan kurtulabildi.

İşte tarihi belgelerden de görüldüğü gibi neredeyse insanlık tarihi kadar eski olan veba salgını inanılmaz bir hızla yayıldı ve bazen çok bazen de az insanı yok etti. XV. Yüzyıl boyunca Fransa’da beş ya da altı defa görüldü. Ama Bourgogne ve kırsal bölgelerle kısıtlı kaldı. XVI. Yüzyılda eskisine oranla aynı etkiyi bırakan yeni bir salgın başladı. Dönemin önemli doktor bilim adamlarından olan Bonivard şöyle yazmıştı Cenevre’den. “Salgın tam bir yıkım yarattı. Şehirdeki evlerde insan kalmadı. Her gece eğlenen insanlar evlerinde yüksek ateş içinde yanıyorlar ve geceyi atlatamıyorlar. Sabah olduğunda her ev neredeyse bir mezarlığa dönüşüyor.

Bu arada devletler de tedbir alma gayreti içine girmişlerdi. XVII. Yüzyılda şehirlerde ve kasabalarda binalar arasına mesafe konulması, temizlik konularında bazı tedbirler alınmaya başladı. Bu şekilde veba yok olmasa da etkisi çok sınırlandı. 1657 ile 1675 yılları arasında Avrupa’nın her bölgesinde etkisi az olacak şekilde görüldü. Sadece Rouen’de çok etkili oldu ve birkaç ay içinde 17.000 kişi öldü. Bölge yöneticileri halka ortak duyurularla bulunmaya başladılar ve yara, ateş ve kuruluk gibi belirtilere sahip olan herkesin oluşturulan sağlık merkezlerine gelmeleri emredildi. Ayrıca dilenciler ve başıboş dolaşan insanlar toplanmaya başlandı. Buna rağmen 1720’de Suriye’den gelen bir gemide veba Marselille limanında demir attığında veba buraya girdi ve 200.000 kişinin ölümüne sebep oldu. Sonra da 1770 civarında Rusya’yı terk etti.

1842’ye geldiğimizde Türkiye’de iki defa ortaya çıktı. Yunan yarım adası ile Balkanlarda çok etkili oldu. Adriyatik kıyılarını boydan boya dolaştı. Aynı yıl bitmeden de ortadan kayboldu. Ama üç yıl sonra 1845’de Kafkaslarda, Suriye’de ve Mısır’da yeniden ortaya çıktı. 1783’den 1842’ye kadar 21 defa veba salgını ortalığı darmadağın etti. 1799’da Napolyon’un ordularını savaşarak kaybetmekten beter etti. O dönemin anısına yapılan “Yaffa’da Vebalılar” tablosu acıklı hali göstermektedir.

1845 ile 1848 yılları arasında veba Volga ve Vetlianka uzanımlarında görüldü. Sadece birkaç bölge ile sınırlanmış olarak kaldı. Döneme baktığımızda bu vebaya karşı kazanılan bir mücadele olmadığı anlaşılmaktadır. Veba kendisine yeni bir yol seçerek yavaş da olsa çıkış merkezine yönelmişti. Ya da kendisine yeni zaferler aramaya ve daha büyük katliamlar yapmaya yönelmişti.

Veba yeni yolu üzerinden güneye ilerledi ve 1858-59 yıllarında Afrika’da, Mısır’ın batısında ve Libya taraflarında ortaya çıktı. Ardından yeniden 1873-74’de görüldü. Ortadoğu’da durum kötüydü. 1844’den 1889’a kadar Irak’ta, özellikle kalabalık şehri Bağdat’ta, Hicaz ve Yemen’de yıkım yaptı. Sonraki seferlerde dokuz defa tekrar etti ve 1860’lardan sonra etkisini azalttı.

Pers topraklarında, özellikle kuzey kırsalında 1865-1875 arasında on beş salgın gerçekleşti. Daha sonrası için kayıtlı bir bilgi mevcut olmadığı için başka bir salgın görülmedi demekten başka çaremiz yoktur. Türkistan’da da Pers topraklarında meydana gelen salgınların tarihlerinde benzer salgınlar gerçekleşti. Afganistan’da 1884 yılında iki salgın görüldü. Ama sadece Kandahar ve etrafında sınırlı kaldı.

Hindistan’da kısıtlı verilerle baktığımızda sadece yağmurların çok yağdığı Mart ve Mayıs aylarında ve alt Himaliyalar bölgelerinde ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Çin bilindiği üzere çok büyük bir coğrafyadır. Şimdilerde olduğu gibi tarih boyunca da hep kalabalık bir nüfusu barındırmıştır. Ancak bakıldığında sadece Yun-an bölgesi civarında, nehir hatlarında ve yazın en sıcak olduğu dönemlerde ortaya çıktığı ve büyük bir zarar vermediği eldeki kısıtlı verilerden anlaşılmaktadır.

Ancak yine verilerden anlaşıldığı üzere vebanın doğu topraklarında yok olmadığı anlaşılmaktadır. Ayrıca 1877-1878 yılları arasında Volga nehri boyunca batıya ilerleyen ve Avrupa’da büyük zarar veren veba salgınının Pers topraklarından geldiği anlaşılmaktadır. Bu arada 1877-78 ve 79 yıllarında Astragan’da birçok doktor ve sağlıkçı dehşet içinde “fievre bubonique” yani ateşli hıyarcıklı veba salgını haberini vermeye başladılar. Nadiren ölüme sebep olmaktadır ama uzun süreli ateş, akıntılı ve mikrop kapan geniş yaralar yüzünden insanlar hareket edemiyordu. Sen Petersburg bilim merkezi bu hastalığı tanımlayamadıklarını bildirdiler. Ama belirtiler açıktı. Yine veba idi ama değişim göstermiş bir haliydi. Nereden gelmişti? İnceleme yapıldığında Hazardaki Pers limanlarından Rus topraklarına gelen gemiler öne çıktı ve bu gemilerden birisinde çalışan bir tayfa bu hastalığın yayılmasına sebep olmuştu.

Vetlianka vebası ve ardından gelen Astragan salgını 1878 başından 1879 kışına kadar devam etti. 515 farklı yerde görüldü ve 400’den fazla can aldı. Vetlianka’daki ölümler bu sayıya dâhil edilmedi. Çünkü anlaşıldığı üzere şehrin dörtte biri öldü. Uzun süre bu iki alandaki farklı belirtilere sahip hastalık için tanı konulmaya çalışılsa da sonuçta doktorların açıklamasına göre Vatikana ve Astragan’daki salgın benzersiz olduğu yönündeydi. Bu dönemde salgınlar üzerine görevlendirilen Fransız Doktor Zuber Vatikana ve Astragan salgınlarını inceledi. Belirtilerine baktı. Bilindik veba ile aralarında benzerlikler buldu. Akciğerlerin çökmesi, deri dışı derin kanlı yaralar, öksürürken kan tükürme, yüksek ateş hepsinde vardı. Bu arada ilk gün ateş yüzünden yatağa düşen hastalar bir daha ayağa kalkamıyordu ve ya ikinci ya da üçüncü gün ölüyorlardı. Bunlardan sonra da veba için kesin bir tanı ve hiç değişmeyen belirtiler listesi oluşturdu. Aslında şarbon, ateşli hıyarcık ve bir başka ateşli ve akciğerlerin su dolmasına sebep olan bir hastalık ile benzer belirtiler göstermekteydi. Vebaların hepsinde ortak özellikler şu şekildeydi. Durmayan bir baş ağrısı ile hafif sarhoşluk ve ayakta durmakta zorlanmak, bütün hislerin azalması, hıyarcık yaraları ve yüksek ateş. Ancak dönemin hastalıklarında da benzer belirtiler oluyordu ve özellikle kanamalar yüzünden doktorlar genellikle yanlış teşhis koyuyorlardı. Bu da hastanın hem iyileşmesini engelliyor hem de vebanın yayılmasına imkân veriyordu. Ne olursa olsun, Vatianka’da başlayan salgın çok korkunçtu ve insanları evlerine hapsetti ve orada öldürdü. Hastalığın hüküm sürdüğü bölgeler Rus General Melikof tarafından çift kuşaklı askeri kordona aldırıldı. Sonra da burası ile Volga kıyıları uzanımında etkilenen evler, çiftlikler ve hatta kasabalar yakılarak ortadan kaldırıldı. Ancak bu kadar etkili tedbirler almak çok yüksek bir harcamayı gerektirmişti ve aynı zamanda insanların aç kalmalarına sebep olmuştu. Tahmini yapılan harcama şu şekildeydi.

Sargı bezi: 100.000 frank

Volga’nın kontrol edilmesi: 60.000 frank

Personel giderleri: 250.000 frank

İlaç ve antiseptikler: 90.000 frank

Toplam: 500.000 frank

Görüldüğü üzere vebanın sadece bir noktada verdiği ekonomik zarar çok büyüktür. Bu harcamalar genellendiğinde ortaya çıkan rakamlar inanılmaz rakamlara ulaşmaktadır.

Dikkati çeken en önemli husus doğu ile batı ülkeleri arasındaki vebadan etkilenen insan sayılarındaki farklılık olmalıdır. Bunun üç önemli sebebi vardır. Batı ülkelerinde halk daha yerleşik ve kalabalık birimlerde yaşamaktadır. Doğuda durum bu şekilde değildir. Pers ile Çin topraklarındaki alanlarda hem az nüfus vardır ve hem de bu nüfus dağınık yaşamaktadır. İkinci sebep doğu topraklarında insan hareketi batı şehirlerine göre daha azdır. Bu da vebanın yayılım hızını azaltmaktadır. Üçüncü sebep de doğu insanların yaşam biçimleri ile fizyolojik yapılarının değişik olmasıdır.

1890'lı yıllarda vebanın değişik bir yol izlemeye başlayarak Çin ve Hindistan topraklarına girdiği görülmektedir. Çin'in 1.000.000 nüfuslu Kanton eyaletinde iki ay içinde 180.000 kişiyi öldürmüştür. Kanton'dan Hong-Hong'a geçtiğinde iki ayda burada da 10.000 kişi ölmüştür. 1895 yılında yoluna devam ederek Macao, Amoy güneyi ve Formosa kuzeyini yerle bir etmiştir. 1896 yılı başlarında Bombay'a girdiğinde, şehir daha hazırlıklı olduğu görülmektedir. Çünkü burada İngiltere tarafından kurulan Grenwich hastanesi vardır ve ekipmanları iyi durumdadır. Ancak buna rağmen 800.000 nüfuslu şehirde vebadan ölen kişi sayısı yine de 3275 olmuştur (Ancak buradaki ölüm rakamları tam doğru sonuçları yansıtmamaktadır. Çünkü bölgede yaygın olan yüksek ateşli başka hastalıklar vardır ve bunlar bilerek ya da bilmeyerek vebadan ölenlerin sayılarına dâhil edilmemiştir). Daha sonra bu durumu öğrenen İngiliz yönetimi hastane yönetimini özensiz davranmaktan dolayı suçlamıştır.

1897'de Hacca giden Hintliler arasında vebalı olanlar vardır ve bu sayede veba Kızıl deniz kıyılarında bir anda ortaya çıkmış ve buradan çift yönlü hareket etmiştir. Kısa sürede etkileri Kalküta'da ortaya çıkmıştır. Ancak kara vebanın daha az zararsız olan ateşli hıyarcıklı veba olarak tanımlanmıştır.

Bu arada Avrupa'da farklı uygulamalar da gündeme geliyordu. Örneğin çoğu ülke dışardan, özellikle sıcak ülkelerden gelen gemilere ağır karantina uygulamayı tercih ediyordu. Limanların açıklarında zaten zorlu bir yolculuk yapmış olan gemiler uzun süreler boyunca bekletiliyordu. Bundan kaçınan tek ülke İngiltere idi. Limanlarına gelen bütün gemilerine kısa süreli karantina ve kontrol uyguladıktan sonra bekletmeden yanaşmalarına izin veriyordu. Sadece Kalküta ile sıcak ülkelere gelen gemilerden hiçbir kontrol yapmadan limana yanaşmaları karşılığında yüklü bir komisyon ödemelerini şart koşmuştu. Ama Avrupa ana karasında, özellikle Fransa'da yerleşmiş bir korku vardı. Limanlarda kontroller alık almaz boyuttaydı.

2. Vebanın Geleneksel Özellikleri

Asya vebası, batıda ortaya çıkan kara veba ya da kara ölüm olarak isimlendirilen veba türü ile aynıdır. İlk çıktığı Nil deltasından ilerleyen dönemlerdeki vebalar birbirlerinin akrabası gibi kuşaktan kuşağa belirtilerinde değişiklik göstermeden devam etmiştir. İlk çıktığı dönemden itibaren birçok tarihçi, doktor bu hastalığın belirtileri ve etkileri ile notlar tutmuş ve bize kadar ulaşması mümkün olmuştur. Şimdi bu notlara göz atalım.

Atina vebası ile ilgili o dönemde yaşamış bir uzman olan Thucydide bu katliam yapan hastalığı betimlemede kurşun rengi olan deri ve büyük yaraları yazmıştır. Yaralardan sonra hasta çok büyük bir mide ağrısı, sonra dayanılmaz bir susuzluk ve ardından da ölüm şeklinde gerisini tamamlamıştır.

Justinyen vebasını anlatan Procope daha fazla detay vermiştir. "Hiçbir belirti olmadan kimi yürürken, kimi çalışırken ya da yemeğini yerken aniden yüksek ateş ortaya çıkıyor ve bütün vücudu sarıyordu. Deri rengi değişmiyordu. Ateş yüksekti ama sıtma kadar olmuyordu. Birinci günün ardından yaralar başlıyordu. Bazılarında kasıklarında, bazılarında koltuk altında ya da kulak arkasında oluyordu. Yaralar dayanılmaz bir hal alıyordu kısa sürede ve hasta ateşle beraber sayıklamaya, hayaller görmeye başlıyor ve bundan hemen sonra da ölüyordu. İnsanlar yaralar ve ateş altında sadece iniyor, bitkin halde sonlarının gelmesini bekliyorlardı. Doktorlar bu hastalıkla nasıl mücadele edeceklerini bilmiyorlardı. Bir kısmı sebebin yaralarda olduğunu düşünüyordu ve bu nedenle de kadavralar üzerinde deneyler yapıyor ve yaraları inceliyordu. Kasık yaraları yani Bubonlar görünüşte şarbon yaraları gibiydi. Ama üst katman kaldırıldığında alttaki derin yara ortaya çıkıyordu ve birkaç gün içinde öldüren fenalık da buradaydı. Hastalardan bazılarının derilerinde ölmeden önce kara lekeler çıkıyordu, bazıları ise durmaksızın kan tükürerek ölüyordu".

Avignon doktoru olan Guy de Chauliac XV. Yüzyıldaki vebadaki gözlemlerini şöyle kaleme almıştı.” Tespitlerime göre vebanın sunduğu ölüm iki çeşitti. İlkinde hasta iki ay yüksek ateş ve kan kusarak yatıyordu ve kan çoğaldıktan iki ve ya üç gün sonra ölüyordu. İkinci durumda ise; hasta yüksek ateş ile yanmaya başladıktan sonra kasıklarında büyük yaralar çıkıyor ve ardından dayanılmaz mide ağrıları başlıyordu. Bu şekilde beş gün geçiren hasta her tarafı yara içinde ölüyordu. Vebanın değişik versiyonları olduğu bize aktarılan bilgilerden anlaşılmaktadır. Ama hepsindeki ortak özellik kurtulan kişi sayısının çok az, buna karşın kitleler halinde kısa sürelerde ölümlerin olmasıydı. Bir başka gözleme bakalım. Konstantinop’ta veba salgınında bulunan bir Fransız Doktor, Mahe!

Hastalık büyük bir hızla yayılıyordu. Ama kesinlikle sekiz gün kadar bir kuluçka dönemi vardı. Japon Doktor Auyama da notlarında bundan bahsederek, Honk Hong’ta baş gösteren veba salgınının dört gün kadar bir kuluçka dönemi olduğundan bahsetmektedir.

Değişik görüşlere bakıldığında kesinlikle bir kuluçka dönemi olduğu doğrudur. Ancak bölgelere göre süreleri değişiklik göstermektedir. Örneğin Bombay’daki Grenwich hastanesine getirilen bir Portekizli denizci on beş gün sonra hastalanmıştır. Aynı şekilde bir başkası da ona yakın bir sürede hastalanmış ve her ikisi de dört gün içinde ölmüştür. İkinciye otopsi yapıldığında vücutlarında ve lenf bezlerinde büyük yaralar tespit edilmiş ve veba tanısı konulmuştur.

Burada önemli bir hususa vurgu yapmak gerekmektedir. Bombay’daki hastane yetkilileri İngiliz yöneticileri kızdıracak şekilde hastalanan denizcilerin veba olduklarını saklamışlardır. Bu şekilde aynı gemideki başka gemiciler hastalıkla beraber Londra’ya kadar gelmişler ve kontrolsüz bir şekilde ölmüşlerdir. Bu arada hastalığın kuluçka döneminin neredeyse bazı durumlarda bir ay kadar sürdüğü kesinleştiğinde yayılmanın bu kadar enerjik olmasının ana sebebi de ortaya çıkmaktadır.

Vebanın kuluçka dönemi normal değildir. Hastalar bu dönemde aşırı bir yorgunluk, böbreklerinde büyük acılar, vücut kırıklığı ve eklem ağrıları, aşırı kas yorgunluğu çekmektedirler. Bu sorunlar nedeniyle de yaşam alanlarından dışarıya çıkmadan neredeyse ölü gibi yatıp kalmaktadırlar. Aşırı susuzluk, dudakların patlaması ve kendinden geçme belirtileri de hastalarda açık bir şekilde görünmektedir. Yatağa düşüren kuluçka döneminin bu son periyodu bazılarında birkaç saat, bazılarında büyük ağrılarla dolu günler sürmektedir.

Yüksek ateş en çok görünen belirtidir. Ortalama 40-41 derece civarındadır. Nabız atışı da en az 150’dir ve ilerleyen dönemlerde 180’e kadar çıkmaktadır. Bu daha çok kuluçka döneminin ikinci evresinde görülmektedir ve çoğunlukla 2-3 gün sürmektedir.

Vebanın ilk belirtisi sürekli ve şiddetli kusma, kanlı ishal ve yüksek ateş ile gelen şiddetli sayıklamalar, kanla kaplanmış gözler ve durmaksızın hızlı soluma denilebilir. Bunlar devam ederken bir gün sonra kasılmalar ve ciğerlerde kan toplanması gelmektedir. Artıkn hasta komaya girmiş gibidir. Bu arada sivri uçları olan büyük yaralar çıkmaya başlamaktadır. Özellikle kasıklarda ve kısmen de koltuk altlarında görülmektedir. Yaralar iyice büyüdüktan sonra irin fişkırtarak patlamaktadır. Bazı hastalarda deri dışında yara görülmemektedir. Onun yerine derilerinde kara lekeler çıkmaktadır. Çünkü onların yaraları deri altında ve daha derinlerdedir. Bu yaralar da içerde patlamakta ve hastayı zehirlemektedir. Ama büyük çoğunluğunda yaralar kasık aralarında ortaya çıkmaktadır. Doktor M. Cantlie bu veba türüne “Polyadenite maligne” ismini vermiştir. Bubon yani hıyarcıklı yara denen kasıklarda oluşan hastalıkta yaralar ya çözülür ya da irin akıntısı meydana getirirdi. Bu genellikle sırtlarda çıkan kızıl yara olarak bilinmekteydi. Bir bakıma şarbondan oluşan yaralara benzemekteydi. Ancak ileri safhalarda bu yaraların dışında da vücutta kara lekeler oluşmaktaydı ve deri sertleşmekteydi. Buna “kara veba ya da kara ölüm” denilmekteydi. Yüksek ateş ve dayanılmaz

ağrılı yaralar ve ardından da siyahlaşan deri ile beraber kalp atışının zayıflaması ve sonra da ölüm geliyordu.

Bu arada hıyarcıklı yaralar çıkmaya başladığı anda ateşte düşme ve çok fazla terleme başlamaktadır. Bazı durumlarda bu rahatlama olmaz. Böylesi anlarda hasta aşırı isal ve sayıklama yaşar ve bu birkaç gün sürer. Hastalığın kişinin hayatını sonlandırıncaya kadar geçen süre yaklaşık en fazla sekiz gün kadardır. Ancak genellikle hasta iki, üç günde vebaya yenik düşmektedir. Hong Kong'daki veba salgını hastalananlara sadece üç gün zaman tanımıştır. Bazı hastaların vebayı yendiğini söylemiştik daha önce. Bu hastaların iyileşme süreci çok uzun ve aşırı sancılı ve ıstıraplı olmaktadır. Özellikle yaralardaki apseler sürekli irin akıtmakta ve bu da yaraların mikrop kapmasına ve hatta kangrene dönüşmesine sebep olmaktadır. Belki hasta vebadan kurtulmaktadır. Ama uzun süre yüksek ateş beynini harap etmektedir. Ayrıca iyileştiğinde en az birkaç uzvunu kaybetmiş olmaktadır.

Vebaya yakalanmış olan hastalar genellikle kendi ismi dâhil olmak üzere bütün ailesinin, dostlarının isimlerini unutmaktadır. Tabii ki açık bir şekilde ifade etmek gerekir ki bu hastalığı atlatan sayı çok düşüktür. Kesinlikle veba çok acımasız ve çok ölümcül olmuştur. 542 yılında da, 1348'de de!

Genel bir sayısal değerlendirme şu şekildedir. 1858'de Libya'nın doğusunda bulunan Sirineyka salgınında 100 hastadan 67'si, 1874'De 100 hastadan 40'ı ölmüştür. 100 kişiden 72'sine veba bulaşmıştır.

1873-1874 tarihleri aralığında Irak ve Pers salgınlarında 100 hastadan 62'si, sonrakinde de 100 hastadan 72'si ölmüştür. 1881'de Necef kırsalında başlayan salgında 100 hastadan 75'i ölmüştür. Neredeyse üç kişiden birisi hastalanarak ölmüştür.

1876'Da Hindistan'daki salgında 100 hastadan 92'si ölmüş, 1894'de Hong Kong'daki salgında 100 kişiden 95'i ölmüştür. Vebanın en büyük katliamı burada olmuştur.

Bu kadar korkutucu açıklamalar bir yana veba aslında sanıldığı kadar öldürücü olmayabilir. Biraz önceki incelemelerimizden veba ile ilgili iki temel şekil çıkardık. Birisi; çok acımasız ve hızlı, kanlı ve yüksek ateş ve tansiyonlu ama yarasız, diğeri ise; daha acısız ama çok ve büyük yaralı. Ancak her ikisinin yanında bir tane daha var. O da "kuvvetten düşüren" ya da "gezgin" veba. Bu tür lenf bezlerine saldırıyor ve onların şişmesine ve tıkanmasına neden oluyor. Ateş yaratmadığı için de kolayca fark edilemiyor. Bu tür Doğu topraklarında, Çin ve Hindistan'da çok yaygın olarak görülüyor. İki ağır veba arasında yaygın olarak hareket ediyor ve hiç kesilmeden bulaşarak yoluna devam ediyor. Bu tür için zaman ve yer ayrımı yapmak mümkün değil.

O halde şimdi yeniden şu soruyu soralım. Vebanın doğası nasıldır?

Artık vebanın ne olduğunu hayal etmemize gerek yok. Çünkü artık onu tanıyoruz. Veba bir mikroorganizma, bir basildir. Bu basil 1894 yılında Japon Doktor Kitasoto ve Fransız Doktor Yersin tarafından belirlendi. Şimdi bu basil tanımlandığına göre kolaylıkla hangi faktörlerin bu felaketin yayılmasına ve katliam yapmasına neden olduğunu ve nasıl bir tedavi çeşidi uygulanması gerektiğine bakabiliriz.

Vebanın bulaşmasında ve yayılmasında ilk ve en önemli etken "temas" tır. Evet. Veba bulaşıcı bir hastalıktır. Ama henüz nasıl ve hangi etkenlerin vebanın insanlar arasında yayıldığı konusunda net bilgi sahibi değiliz. Açık bir şekilde hala tarih boyunca yaşayanların aktardıkları ve yakın dönemdeki bilimsel gözlemler bunu kesin bir şekilde açıklayamamaktadır. Geçmişteki etkileri o kadar korkunçtur ki, veba için gerçek bir efsane yaratılmıştır. XV ve XVI. Yüzyıllarda bu yayılma için Bubonlardan ya da bubon irinlerinden fişkırın ve bir şeylerin üzerine yapışan ve bu şekilde insana geçen bir madde olduğuna inanılmıştı. Genellikle de vebanın olduğu

topraklardan gelen gemilerle taşındığı düşünülmekteydi. Örneğin; 1720’de Marsaille, 1812’de Malta, 1815’te Napte ve Camaran’da başlayan veba salgınları gibi. O dönemin ünlü doktorlarından Mahe bunu çok güzel açıklamaktadır; salgın başladığında etkilenen kasabalar karantinaya alınması gerekirken, hastalığın ulaşmadığı yerlerden aile ziyaretine gelenler, hastalığı beraberlerinde kendi yaşam alanlarına götürmekte gecikmediler”. Aynı şekilde 1770’de Moskova salgını da buna bir örnektir. Ruslar ellerine geçirdikleri Türk esirlerini beraberlerinde Moskova’ya bir zafer göstergesi olarak getirmişlerdir. Ama zafer Türk esirlerle beraber gelen vebanın olmuştur. Bir ay içinde 100.000 Rus ölmüştür.

Görüldüğü üzere çok net bir şekilde salgının yayılmasında birincil etken direk ya da endirekt temastır. Burada şunu da açıklamak uygun olacaktır. Direkt temastan kast edilen, hasta ile temastır. Ne kadar özen gösterilse de bu şartlarda yayılma kaçınılmaz olmaktadır. Ayrıca veba esas darbeyi doktorlara, hemşirelere ya da hastaları karantinada tutan muhafızlara vurmaktadır. Burada en iyi korunma vebaya karşı bağışıklıktır. Bunun içinde veba tanısını koyan ve hayatını bu hastalığa adayan Doktor Yersin’in tavsiyesi, hastalık ile uğraşanların antiveba serumu almaları yönünde olmuştur.

Endirekt temas ise, hastanın kullandığı malzemelerden (yatak takımı, tıraş malzemesi, giyecek vb.) birisi ya da birkaçı ile temas etmektir. Ayrıca şehir/kasaba ve bitpazarlarında satılan her türlü malzeme de bu kapsama girmektedir. Bu tür malzemelerin hepsi de salgının hızla yayılmasında etken birer yayıcı ajan durumundadır. Bugün Çin’de fakir ve sefalet içindeki insanların arasında veba salgınının uzun sürmesinin ve geniş alanlara yayılmasının en önemli sebeplerinden birisi de budur. Bu durum antik dönemlerde de tespit edilmiş ve çeşitli tedbirler alınmaya çalışılmıştır. Yani çok eski dönemlerden bu yana gözlenen bir husustur. 1531’de Paris’te baş gösteren salgında da başıboş dolaşanlar, şüpheli tüccarlar ve çalıntı mal satanlar kontrol altına alınmaya çalışılmıştır.

Bunun yanı sıra bazı deneyler de yapılmıştır. Örneğin bazı kişiler vebadan ölen bir kişinin yatağına elbisesiz bir şekilde yatırıldığı halde hastalanmadığı görülmüştür. Bu tür örnekler çok az da olsa vardır. Ancak yine hangi koşullarda hastalığın yayıldığı konusuna devam edelim. Ayakkabı kullanılmadan dolaşmanın yaygın olduğu ülkelerde hastalık, özellikle hıyarcıklı vebanın ayaklardaki yaralardan bulaştığı ve başkaları arasında kolayca yayıldığı tespit edilmiştir.

Ayakların altındaki yaralardan bulaşan basil organizma kolaylıkla kasıklara ve koltuk altlarına ve sonra da kol ve yüzlere geçtiği görülmüştür. Buralarda ileri evreler başlamadan önce bağırsaklarda hastalığın belirtileri görünmektedir. Karın şişmesi, dayanılmaz ağrılar ve kanlı ishaller ortaya çıkmaktadır. Bunun da en önemli sebebi yiyecek maddelerinin temizliğine önem verilmemesidir. Bu belirtiler kolerayı da andırdığı için bölgesel doktorlar salgının veba olduğundan ziyade kolera olduğunu zannetmişler ve yetersiz tedbirler almışlardır. Çoğu da bu hatayı hayatlarıyla ödemişlerdir.

Şimdiye kadar havanın vebanın yayılmasında etkili olduğu tespit edilmemiştir. Vebalı evlerin olduğu bölgelerin içinde vebanın girmediği evler de vardır ve bunun tek bir açıklaması vardır. O da vebanın hava yolu ile yayılmadığı! Dolayısı ile izolasyon tedbirleri vebanın yayılmasını durdurma konusunda en önemli tedbirdir ve izolasyon iyi yapıldığı takdirde veba bunu aşamamaktadır. Rus Profesör Prunt Moskova salgınında bulunmuş ve bu konuda gözlemlerini şu şekilde aktarmıştır. “Salgın başladığında bin kişiden fazla insanın yaşadığı öksüzler yetimhanesi kapılarını dışarıya kapatmıştır. Salgın yok oluncaya kadar bir kişi dahi ölmemiştir”.1834 yılındaki Fransa salgınında da kumandanları süvari kışlası ile topçu kışlası kapılarını kapatarak salgın boyunca kimsenin hasta olmamasını sağlamıştır. Konstantinop salgınlarında da saray kapılarını kapatır ve saray duvarlarının çevrelerine iki sıra korunma teli çektikleri bilinmektedir.

Ancak Japon Doktor Kitasoto'nun araştırmalarına göre havanın az da olsa vebanın yayılmasında pozitif bir etkisi vardır. O yaptığı araştırmalarda sadece dışkılarda değil boğazlarda oluşan akıntılarda, balgamlarda da veba basiline rastladığını belirtmektedir. Hastanın bulunduğu odada hastanın ağzının içinden şıngalarla aldığı havayı farelere enjekte etmiştir. Bazı fareler Tetanoz'dan ölmüştür. Ama bazı farelerde şişkinlik ve yaralar görülmüştür. Bunların üzerinde otopsi yaptığında da veba basiline rastlamış ve bu nedenle vebanın hava yolu ile de bulaşabildiğini kanıtlamıştır. Eğer bu tanı doğruysa o zaman fiziki izolasyon tedbirlerinin güçlü etkisi azalmış demektir.

Avrupa'da da benzer alışmalar Yersin tarafından yürütülmekteydi. Yersin hastalığın olduğu dönemlerde korunma tedbirlerini alarak vebalı evlerden örnekler toplayıp incelemeye başlamıştı. Veba bulaşmış bir evde tesadüfen aldığı örnekte vebanın etkisini kaybetmiş halini gördüğünde şaşırmıştı. Nasıl oluyor da vebanın ölümcül şekilde yayıldığı alanlardan birisinde bir veba basili etkisini kaybetmiş olabilir? Bu soru üzerine çalışmalarına başladığında ancak tahminlerde bulunabildi. Ona göre bu basil iki salgın arasında bir şekilde etkisini kaybetmiş ve uyur haldeydi. Aynı zamanda doğu topraklarında yaygın olan etkisi diğerlerine göre daha az bir tür, gezici veba olma ihtimali yüksekti. Bu konunun üzerine gitmeye karar verdi ve araştırmaya devam etti. Daha geniş araştırdığında bunun etkisini kaybetmiş bir hıyarcıklı veba olduğunu gördü. Ama hala nasıl etkisini kaybetmiş olduğunu anlayamamıştı.

Bu alanda başka örnek yerler vardı. Örneğin Çin. Sefalet içinde, yığınlar halinde ve plerle, pisliklerle yaşayan gruplarda ölüm oranları çok yüksek değildi. Ayrıca bu insanlar yaşam alanlarını farelerle paylaşmaktaydı. Çok uzun bir dönem önce farelerin vebayı taşıyan ve yayan ana eleman olduğu öğrenilmişti. Halk arasında da farelerden veba yüzünden büyük bir korku yayılmıştı. Hintliler ve Çinliler bu konuda yanılmıyorlardı. Bu konuda Çin ve Hindistan'da görev yapan konsolosların gözlemleri vardır. Onların anlatılarına göre, vebanın ilk belirtileri başladığında halk topluca fare, sıçan, domuz peşine düşüyorlardı. Kısa sürede binlercesini öldürüyorlardı. Avrupa'daki salgınlarda da Yersin araştırmalarında neredeyse bütün farelerde veba basili tespit etmişti. Ayrıca bu husus fareleri yiyen yılanların ve onları yiyen akalların çok miktarda ölümlerini de açıklamaktaydı. Ancak sadece farelerin büyük düşmanı olan kediler, onları yeseler bile enfekte olmuyorlardı. Ancak kedilerin fare artıklarına üşüşen sinekler ve böcekler yığınlar halinde lmekteydi ve vebalı evlerde bu belirtiler açık şekilde görünmekteydi.

Veba konusunda araştırmalar hemen fare ve diğer haşerelerin üzerinde yoğunlaşmaya başladı. Güçlü bir veba salgını sonrasında vebalı ortamlardan elde edilen zayıflamış basiller ve farelerden alınan örnekler incelendi ve görüldü ki bu hayvanlar gerçekten veba taşıyıcısıydı ve Zayıf veba basilleri onların vücutlarına girdikten sonra kuluçka dönemi geçirerek ölümcül glerine kavuşuyorlardı. Daha sonra da insan yaşam alanlarında direk ya da endirekt yollarla insanlara bulaştırıyorlardı. Buradan da önemli bir vebaya karşı savaş yöntemi ortaya çıkardılar. Fare ve diğer pislik içinde ryen canlıların buna sinekler de dâhil hepsinin yok edilmesi! Bunun yanında bulaşmaya sebep olan diğer hususların daha etkisiz kaldığına karar verildi. Bu arada bir başka konu daha araştırılmaya başlandı. Vebaya karşı bağışıklı bir ırk ya da bir toplum var mıydı? Bu konu üzerinde henüz kesin bir kanıt bulunamadı. Veba yle bir hastalık ki, siyah, beyaz, sarı, erkek, kadın ya da sivil ve asker tanımadan hepsini yok edebiliyor. Henüz onun karşısında durabilecek bir g bulunmuyor. Ancak 1894-95 ve 96 yıllarında ortaya çıkan Hong Kong salgınlarını yerinde takip eden doktorların düşüncelerine göre bu üç salgında sadece 5000 Çinli ölmesi, onların Avrupalılardan ve Hintlilerden vebaya karşı daha dirençli oldukları yönünde olmuştur.

Vebanın yayılması ile ilgili yapılan araştırmaların sonuçları şu şekilde ortaya konuldu. İnsan doğası gereği metabolizması güçlü, zayıf ya da her an zayıflayabilecek bir yapıdadır. Dolayısı ile veba bulaştığında hücreler bir süre mücadele etmeye çalışıyor ve sonra yenik

düşüyor. Bu da kuluçka evresinin değişken sürelerini açıklıyor. Yenik düşmek açık bir şekilde artık vücudun veba basili ile mücadele edememesi anlamına geliyor. Buradaki en önemli husus vebanın kendisine bulaşma ve yayılma ortamı bulmasıdır. Bu da fakirlik, kötü yiyecekler, temiz ortamda bulunmama, psikolojik çöküntüler, sağlık tedbirlerinin alınmadığı yerler ile oluşmaktadır. Ardından da asla mücadele edilemeyecek bir salgın gelmektedir.

Çin’de olduğu gibi kötü yaşam koşulları içinde yaşayan kalabalıklar vebanın yayılmasına ve ölümcül olmasına neden olmaktadır. Dolayısıyla salgın ortaya çıktığında kalabalıkların dağıtılması, temizlik tedbirlerinin artırılması ve sağlık sisteminin iyi çalıştırılması çok önemlidir. Böyle dönemlerde insanlar birbirlerinden uzak kalmalı ve aşırı yorucu işler yapmaktan ve hastalanmaktan kaçınmalıdır.

Isı değişimleri ve iklim özellikleri dolaylı da olsa vebanın üzerinde etkili olmaktadır. Kuzey bölgelerde 20 derece ısıнын üzerinde, Arap Yarım adasında da 45-50 derece ısı ortamlarında veba ortaya çıkmamaktadır. Bu da Haziran ile Temmuz aylarını işaret etmektedir. Veba çoğunlukla istatistiklere bakıldığında sonbahar sonlarından kış boyunca çıktığı ve yayıldığı görülmektedir. İlkbahar aylarının ilk dönemlerinde de etkili olduğu tespit edilmiştir. Doktor Mahe de bu konuda aynı fikirdedir. Ona göre vebanın canlanması ve çoğalması için belli bir ısı aralığı şarttır. Bu ısı aralığının altında basil uyku durumundadır. Yüksek ısılarda da ölmektedir şeklinde konuya açıklama getirmiştir. Ancak bu kural kesin bir kanun da değildir. Örneğin Rus Doktor Thoinof’un belirttiğine göre Vatianka vebası kış döneminde çıkmıştır.

Zemin açısından bakıldığında bataklıklar, bol sulanan ekili alanlar, su taşkınları sonrasında kalan çamurlu zeminler vebanın canlanması için ideal koşulları oluşturur. Ama gene bu da kesin bir kural değildir. Çünkü bu kural Himaliyalar gibi yüksek, kurak dağlık alanlarda veba salgınına açıklamaz.

Evet! Sonuçta veba bulaşıcı ve çok hızla kendisini geliştiren bir hastalıktır. Kan, temas ve kesin olmasa da hava yolu ile kolaylıkla yayılma özelliğindedir. Ayrıca fare gibi hayvanlardan, kullanılmış malzemelerin el değiştirmesinden de kolaylıkla geçiş yapmaktadır. Vebanın en büyük belirtisi hıyarcık yaralarıdır. Ancak yara yoksa veba yoktur demek doğru değildir. Bazı veba salgınlarında yaralar çok sonra çıktığı da olmuştur. Yüksek ateş, kendinden geçme, nefes darlığı ve lenf bezlerinin şişmesi ana belirtilerdir. Yüksek ateşi koma takip etmektedir ve değişken bir sürede komada kalan hastalar ölmektedir. 100 vebalı hastadan 70-80 civarındaki hasta bu belirtileri göstererek ölmüştür. Peki, ama bu durumda şu soru aklıma gelmez mi? Vebaya karşı kullanacağımız silahlardan yoksun muyuz? Şimdi bu konuya eğileceğiz.

3. Veba ile Mücadele ve Tedavi Yöntemleri

Geçmişteki bütün tedavi yöntemleri veba ile mücadelede başarısız kaldı. Hepsini yanlıtıydı ve bir tedavi geliştirilemedi. Sadece bir tane mücadele yöntemi oldu vebaya karşı bir nebze etkili olan. Hatırlanacağı üzere antik dönemden günümüze kadar hastalıkla mücadelede ki en güçlü ilaç kan almak idi.1720’de baş gösteren Marsaille ve Moskova salgınlarında korfu ağacı kabukları ve kinin üzerinde deneyler yapıldı ve hıyarcıklı vebada görülen yüksek ateşe karşı bir tür ilaç olgunlaştırıldı. 1799 salgınlarında ise afyon, acı maddeler, kusturucular, kahve çeşitleri kullanıldı ve kan alma yöntemi yasaklandı. 1860’da Bağdat salgımında kinin sülfatı tonik halinde hastalara verildi. Rusya’da Vatianka salgımında kinin yüksek dozlarda hastalara verildi. Bir tür antiseptikler, asitler kullanıldı. Fakat Rus Doktor Zuber bu çabaların hiçbir yarar getirmediğini bütün açıklığı ile yazdı. Ancak gene de çabalar boşa değildi. Kinin türevlerinin iyi geldiği, yüksek ateşe karşı soğuk banyo yaptırılması gerektiği ve ishale karşı antiseptiklerin kullanılmasının faydalı olduğu anlaşıldı. Alkolün her türlü mikrobu öldürdüğü ve hastalananlara az oranlarda verilmesinin, hastayı rahatlattığı anlaşıldı. Veba ile mücadelede Fransız Doktor Yersin uzun bir dönem bütün kolonilerle irtibat

halinde olması ve oralardan bilgiler alarak çalışmalarını geliştirerek tedavi yöntemleri bulması sayesinde bulunduğumuz çağda veba ile mücadelede önemli adımlar atıldı.

Yersin'e göre vebanın ana sebebi onun bir basil, mikroorganizma olmasıydı. Ama bu kadar etkili olması onun kokobasil denilen yani iki farklı boyutu ve özelliği olan bir mikrop olmasından kaynaklandığıdır. Uzun ve ucu daire şeklindedir. Sonradan da veba basilinein etrafında bir hale keşfedilmiştir. Mikroskop incelemelerinde veba basilinein bir süre sonra çoğalarak kolonileştiği anlaşılmıştır. Ancak bunlar iki grup olmaktadır. İlerleyen dönemlerde hastalardan elde edilen örnekler incelendiğinde de birinci kolonideki veba türünün çok hızlı yayıldığı ve çok daha ölümcül olduğu, ikinci koloni grubundakilerin daha az hızla yayıldığı ama diğerinden daha toksit olduğu görülmüştür. Bu da ilk veba salgını sonrasında yapılan araştırmalarda etkisiz halde bulunan veba basilinein nasıl kaldığını açıklamaktadır. Japon doktor Kitasato'ya göre veba basili 24-30 derecelik ısı ortamlarında etkileşiyor ve çoğalıyordu. 45 derecenin üzerinde yaşamıyordu. Bu da neden insan ve hayvanların üzerinde çoğalabildiğini açıklamaktadır. Bu önemliydi. Çünkü ısı üzerinden yapılan deneylerde görüldü ki, ısı 80 dereceye çıktığında veba yarım saatte ölüyordu. Böylece her türlü malzemenin ortalama 100 derecede kaynatılması ile steril bir ortam ve malzeme elde edilebileceği tespit edildi ve uygulamaya geçildi.

İnsan ve hayvanlarda yapılan deneyler de çok ilginçti. İnsan kanında, kasıklarda, lenf bezlerinde ölümcül düzeyde yaşıyorlar ve büyük tahribat yapıyorlardı. Fare ve diğer haşerelerin kanlarında da fazlasıyla vardı. İnsanlardan alınan hıyarcıklı ve vebalı kanlar bu hayvanlara verildiğinde hastalık onları yok ediyordu. Fareler en fazla atmış saat içinde vebanın bütün semptomlarını göstererek ölüyorlardı. Bütün bu bilgilerin ışığında Doktor Yersin Paris'teki Pastör enstitüsüne dönerek vebaya karşı bir aşı/serum hazırlamaya girişti.

Aşı ve serum konusu zor bir işti. Çünkü üretim yapılacak tek yer hayvanlardı. Birçok hayvandaki deney başarısız oldu ve en sonunda atların sırtında üretilebileceği keşfedildi. Uzun bir dönem sonra Fransa'da eğitim gören bir Çinli genç hastalanarak enstitüye yatırıldı. Bir gün sonra da bu hastaya veba teşhisi konuldu. Doktor Yersin'den aşısını denemesi istendi. Yersin hazırladığı aşığı onar miligram şeklinde vermeye başladı. İlk iki gün ateş hep yüksek seyretti ama üçüncü gün ateşi düşmeye başladı. İki gün sonra da hasta tamamen iyileşti.

Bu muhteşem bir gelişmeydi. Atlar üzerinde ekim yapılmaya başlandı. Anlaşıldığına göre bir attan yirmi hastayı iyileştirebilecek aşı elde etmek mümkündü. Ancak çok fazla miktar gerekiyordu. Bunun için de bir fabrika kurulması düşünüldü. Ancak önemli bir sorun ile karşılandı. Üretilen aşılardan taşınmasında geçen zaman aşılardan bozulmasına neden oluyordu. Bu nedenle salgın bölgesinde benzer teknik ile üretim yapılmasının daha uygun olacağı değerlendirildi.

1896'da hastalığın Avrupa anakarasına girmesi önlenmesi çalışmaları başlatıldı. Hastalık genellikle Süveyş kanalından geçen gemilerle taşındığı biliniyordu. Dolayısıyla Avrupa limanlarına gelen gemiler anlaşma gereği limanın uzağında karantinaya alınması planlandı. Ancak sadece İngiltere bu anlaşmayı imzalamayı ret etti.

İkinci tehlike kara yolundaydı. Hindistan'dan yola çıkan kişiler Pers topraklarından ve Rus topraklarından Avrupa'ya ulaşıyordu. Bunu direk engellemek çok zordu. Bunun için de Avrupa devletleri işbirliği içinde "genel sağlık emniyet kordonları" ve "veba gözlem istasyonları" kurulmasına karar verildi.

Sınır boylarında sürekli gözlemler başlatılarak sınıra yaklaşan trenler dururularak herkes gözle muayeneden geçirilmeye ve at ve arabalar ile yolculuk yapanlar da durdurularak kontrol edilmeye başlandı.

Sonuç olarak her şey kişisel tedbirlerde bittiği özellikle vurgulanması gereken en önemli husus! Temizliğe özen göstermek, aşırı yorgunluktan kaçınmak, veba felaketinin olduğu bölgelerle ilişkisi kesmek, yiyecek ve temiz su konusunda duyarlı olmak, sağlık tedbirlerine dikkat etmek, vebaya yakalanmamak için vazgeçilmez koşullardır.

SONUÇ

Dünyanın en tehlikeli salgının tarihi ve bu salgın ile mücadele yöntemlerini anlatan 1897 yılında hazırlanmış çalışma üç konuda yoğunlaşıyor. Bunlardan ilki vebanın nasıl bir hastalık olduğunun anlaşılabilmesi, ikincisi vebanın yayılma nedenleri ve üçüncüsü de mücadelede ülkeler arasında işbirliğinin zorluğu.

Günümüzde devam eden Covid-19 salgını Dünya Sağlık Örgütü tarafından elde edilen verilere göre içinde bulunduğumuz ay itibari ile 42.303.118 vaka sayısı ve 1.145.695 ölüm şeklindedir ki bu sayılar Afrika ve Asya kıtalarında sağlık sistemlerinin düzgün işlemeyen ülkeleri ile çoğu ülkenin sayıları düşük gösterme eğiliminde olması nedeniyle muhtemelen %30 kadar eksiktir.

Ancak vebanın tarihteki yolculuğu incelendiğinde bugün yaşadığımız dünyadaki sağlık güvenliği tehdidi ile çok büyük benzerlik içerdiğini fark etmemek imkansızdır. Tarihin çok eski uygarlıklarında başlayan veba salgınlarının her birisi insanlar, toplumlar ve devletler için felaketle sonuçlanmıştır. Salgın kıtasal boyutta hareket edebilmesinin en önemli sebebi temasıdır. Bu temaslar kimi zaman ticari kara ve deniz yolu ile, kimi zaman Yunan ve Pers ordularının birbirleri ile savaşmaları esnasında ve kimi zaman da savaşlar sonrası ele geçirilen esirler ve köleler ile olmuştur. Dolayısı ile farklı bölgelerden vebanın mesafe tanımadan yer değiştirmesinin tek sebebi temasıdır.

Bir yerde başlayan vebanın çevresine hızla yayılmasının en büyük sebebi de yine iç temaslardır. Aynı mahallede ve köyde yaşayan insanlar farkında olmadan birbirlerine gidip gelmişler ve bu şekilde veba mikrobunu almışlar, kendi alanlarına taşımıştır. Aynı şekilde vebalı evlerdeki veya kişilere ait malzemelerin de yer değiştirmesi aynı sonucu vermiştir.

Dolayısıyla ister bin yıl önce ister bugün ve gelecekte olsun temas kurmak, hastalığın yayılmasının en temel sebebidir. Günümüzde de Covid-19'un bu şekilde dünyanın bütün coğrafyalarında etkili olmasının ana sebebi de budur.

2019 verileri incelendiğinde yedi milyara ulaşmış insan nüfusunun 1,5 milyarı turizmin değişik alanlarında faaliyette bulunmuştur. Üstelik kendi ülkesinden diğerine girerken ve çıkarken sağlık kontrollerinden geçmeden yapılan bir faaliyettir. Bu da pandeminin Çin'den dünyanın değişik bölgelerine yayılmasının ana sebebidir.

Geçmişteki salgınların incelenmesi bu açıdan çok önemlidir. Covid-19 pandemisinin ciddiye alınmaması, büyük çaplı insan hareketlerinin kısa sürelerde dünyanın her tarafına ulaşabildiği bir dönemde önlenemez hale gelmiştir.

Şehirlerin kalabalık olduğu bir dünyada yaşadığımız düşünüldüğünde yakın temasta bulunmanın ne kadar tehlikeli olduğu bilinci insanlara kazandırılmadığı takdirde tehdidin çok daha ölümcül olacağı kaçınılmazdır.

Vebanın yayılması konusunda ikinci etken başıboş dolaşan kontrolsüz insan gruplarıdır. Bunlar göçebeler, serbest ticaret yapanlar, kaçaklar, evsizler gibi belli bir yurdu olmayan gruplardır. Veba salgını ortaya çıktığı dönemlerde bu konuda devlet yetkilileri çeşitli önlemler almışlardır. Günümüzde ise bu durum çok daha tehlikeli bir duruma ulaşmıştır. Savaş, sefalet ve kıtlık gibi yaşamsal sebeplerden dolayı 70 milyon insan sığınmacı durumdadır. Bunların 3.5 milyonu başıboş dolaşmaktadır. Çok sayıda BM Mülteci kampları ve kendiliğinden oluşan

kamplar vardır. BM verilerine göre 2016 yılından sonra her gün ortalama 37.000 kişi sığınmacı durumuna geçmektedir.

Sığınmacılar kendi ülkelerinden kaçarak ayrılan ve ölüm tehdidinin olmadığı daha refah bir ülkede hayatlarının geri kalan süresini geçirmek için zorlu yolculuklar yapmaktadır. Bu yolculuklar esnasında hijyen tedbirlerinden, sağlık imkanlarından, temiz su ve gıda malzemelerinden yoksun kalmaktadırlar. Ayrıca kendi ülkelerinden ayrılırken hastalık taşıyanlar geçtikleri bölgelere de bu hastalıkları yayabilmektedirler. Örneğin 2020 yılının ilk aylarında Güney Sudan'dan kaçan 3 milyon Sudanlı, sığındıkları yerlere sarı humma getirmişlerdir. Dolayısı ile geçmişte yaşanan salgınların çok iyi irdelenmesi, gelecekte daha ölümcül salgınlarla karşı karşıya kalmanın önüne geçecektir.

Alınması gereken önemli tedbirler vardır. Bunlardan birincisi Dünya Sağlık Örgütü koordinatörlüğünde her ülkede salgınla mücadele sistemleri oluşturulmalı ve her ülke aynı protokolleri uygulamalıdır. Sağlık sistemlerinin pahalı ve maliyetli olduğu noktasından bakıldığında günümüzde bazı ülkeler bu sistemlere büyük bütçeler ayırırken bazıları da az bütçe ayırmaktadır. Bu da ortaya çıkan salgının yayılmasının engellenememesi anlamına gelmektedir.

Küresel ulaşım ağlarının kolay ve hızlı olduğu bir dünyada Covid-19 sonrasında daha ölümcül bir salgın dünya medeniyetini yok edecek kadar tehlikelidir. Bu nedenle sağlık güvenliği artık birincil hedef olarak belirlenmek zorundadır. Çünkü salgınlar, veba örneğinde olduğu gibi sınır ve engel tanımaksızın, insan ayırt etmeksizin saldırmaktadır.

Ek-1: Histoire at Traitement'in kapak görünümü

